

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**OSMANLI KUDÜS'ÜNDE İDARİ DÖNÜŞÜM: YÖNETİM VE
MÜLKİYET (1872-1917)**

DOKTORA TEZİ

ALİ İHSAN AYDIN

İSTANBUL, 2022

**FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI**

**OSMANLI KUDÜS'ÜNDE İDARİ DÖNÜŞÜM:
YÖNETİM VE MÜLKİYET (1872-1917)**

DOKTORA TEZİ

ALİ İHSAN AYDIN

(161121001)

Danışman

(Prof. Dr. Zekeriyya Kurşun)

İSTANBUL, 2022

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
TEZ ONAY FORMU

01/07/2022

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı Tarih Doktora programı öğrencisi 161121001 numaralı Ali İhsan AYDIN'ın hazırladığı "Kudüs Mutasarrıflığı: İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı (1872-1917)" konulu Doktora tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 01/07/2022 Cuma günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Çokluğu/Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının "Osmanlı Kudüs'ünde İdari Dönüşüm: Yönetim ve Mülkiyet (1872-1917)" şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Danışman)	KABUL
2. Prof. Dr. Hasip SAYGILI	KABUL
3. Prof. Dr. Davut HUT	KABUL
4. Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK	KABUL
5. Dr. Öğr. Üyesi Emine TONTA AK	KABUL
6. (İkinci Danışman)*.....	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Ali İhsan Aydın

OSMANLI KUDÜS'ÜNDE İDARİ DÖNÜŞÜM: YÖNETİM VE MÜLKİYET (1872-1917)

Ali İhsan Aydın

ÖZET

Kudüs Osmanlılar tarafından 1516'da hakimiyet altına alınışından 1917'ye kadar farklı süreçlerden geçti. İlk yüzyılda büyük oranda Osmanlılaştırma politikaları hakim olmuşken sonraki yüzyıllarda merkez ile irtibatı güçlü yerel dinamiklerin toplumsal hayatta ön planda olduğu farklı dönemler yaşandı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyan ederek 1830-1840 yılları arasında bölgeyi kontrolü altında bulundurması yeni bir süreci başlattı. Merkezi kontrolü yeniden kurumsallaşma yoluyla sağlamaya yönelik olan Tanzimat döneminde pek çok alanda reformlar yapıldı. Kudüs için bu merkezileşme 1872'de müstakil mutasarrıflık statüsünün tanınmasıyla daha da perçinlendi. Mutasarrıflık yönetimi artık arada valiler olmadan her meselede doğrudan Bâbıâli'deki muhataplarıyla irtibat kurmaya ve merkezin onayı olmadan rutin işlemler dışında adım atamamaya başladı. Kaza ve nahiye teşkilatlarının gelişmeye devam etmesiyle Kudüs taşrasının kurumsallaşması ilerletildi. Böylece 1840'larda Tanzimat reformlarıyla başlatılmış olan kurumsallaşma ve modernleşme ayakları üzerine oturan merkeziyetçilik, 20. yüzyılın başlarında zirvesine ulaşmış oldu.

Bu tezde 1872'den 1917'ye kadar olan süreçte Kudüs mutasarrıflığının idari yapılanmasındaki dönüşüm süreci incelenmektedir. Bu süreç durağan bir süreç olmayıp geçmişle arasında çok sıkı bağlara sahip olmasından dolayı, konular ele alınırken kurumsal yapının tarihi arka planlarına da değinilmiştir. Tez temelinde Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi zabıt kayıt defterlerine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Yafa, Gazze, Halilürrahman, Birüssebi, Tanzimat.

THE ADMINISTRATIVE TRANSFORMATION IN OTTOMAN JERUSALEM: GOVERNANCE AND PROPERTY (1872-1917)

Ali İhsan Aydın

ABSTRASCT

Jerusalem went through different processes from its domination by Ottoman rule in 1516 to 1917. While Ottomanism policies were dominant in the first century there were different periods in the following centuries that local dynamics were at the forefront of social life which have strong connection to the center. A new period started when Mehmed Ali Pasha revolted and dominated the district between 1830-1840. During the Tanzimat period which aimed to restore central control by means of institutionalization, reforms were made in many field. This centralization was further strengthened by giving “the status of independent district” (mustakil mutasarriflik) to Jerusalem. The administration of the mutasarriflik began to contact directly to their interlocutors in Sublime Porte whitout governors in between and could not take action in imortent matters other than routine procedures without approval of the Sublime Porte. By the development of the kaza and nahiye organizations, the institutionalization of the country of Jerusalem improved. Thus, the centralizatin began with Tanzimat, increased in early 20th century.

Within this study, the transformation process in administrative structure of the Jerusalem mutasarriflik from 1872 to 1917 is examined. This is not a stationary process and have a connection with its past. Thus, while discussing the subjects, we mentioned historical background of the institutional structure. This study mainly based on two main sources both Ottoman Archive documents and tapu deed register books.

Keywords: Jerusalem, Jaffa, Gaza, Hebron, Beersheba, Tanzimat

ÖNSÖZ

Tez, 1872-1917 yılları arasında, Kudüs'ün müstakil olarak Dahiliye Nezareti'ne bağlı bulunduğu dönemdeki idare şeklini, yönetim aygıtlarının işleyişini ve yapılan reformların mutasarrıflık teşkilatına yansımaları konu edinmektedir. Bu çerçevede asıl olarak 19. yüzyıl merkezîyetçi politikalarının 1872'den itibaren Kudüs'ü nasıl dönüştürdüğü sorgulanmaktadır. Bu sorgulamaya ilk olarak Kudüs mutasarrıflığının idari statüsünün "müstakil" olarak tanımlanmasından başlanmıştır. Bu tanımlamanın arka planı ve ilgili dönemde tam olarak yönetim anlayışında neye tekabül ettiği irdelenmiştir. Ayrıca müstakil mutasarrıflık statüsünün kurumsal olarak nasıl uygulandığının ayrıntıları ve diğer müstakil mutasarrıflık örnekleri ile karşılaştırması yapılarak incelenmiştir. Ardından Kudüs mutasarrıflığının yönetiminde hangi grupların ve profillerin temsil hakkı elde ettiği meclisler nazarında işlenmiş, mutasarrıflık memurlarının ekol ve mensubiyetleri anlaşılmasına çalışılmıştır. Bunların yanında bir örnek çalışma şeklinde ele alınan nişan ile taltif konusu ve hemen ardından işlenen adli dönüşüm, merkezîyetçi anlayışın birer yansıması olarak okunmaktadır. Son bölümde müstakil olarak ele alınan mülkiyet konusu ise tezin asıl sorusu olan merkezileşme kapsamında oldukça önemli veriler sunmaktadır. Bu bölümde mülkiyet konusunda yapılan köklü değişimlerin hangi politikaların sonucu olduğu ve mahallinde hangi uygulamalarla hayata geçirilerek neden olduğu yansımalar araştırılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinde, araştırma ve yazım aşamalarında en büyük katkı hiç şüphesiz hocam Zekeriya Kurşun'a aittir. Yalnızca tezin vücuda getiriliş aşamaları değil öncesinde, bilimsel metot ve konulara yaklaşımın olgunlaşmasında da hocamın varlığı yönlendirici oldu. Çalışmanın iskeletinin oluşturulmasında tanıdığı serbestlik, konu bütünlüğünün sağlanmasında gösterdiği rehberlik ve ortaya çıkan eksikliklerin tamamlanmasında yararlandığım tecrübelerinden dolayı kendisine müteşekkirim.

Tezin yazma aşasının ivme kazanarak ilerlemesinde en büyük pay sahibi Osmanlı Arşivleri'dir. Pandemi döneminde belge görüntülerinin dijital olarak uzaktan kullanıma açılması her safhada rahatça belgelere ulaşabilme konforu sağladı. Bu konforun önemini, pandemi öncesi arşive giderek aldığım çok detaylı notların eksikliğini her gördüğümde tekrar anlamaktayım. Araştırmacılara böyle bir kolaylık sağladığı için Devlet Arşivleri Başkanlığı'na şükranlarımı sunuyorum. İdari çalışmaları ve öğrencisi olduğum FSMVÜ Kütüphanesi koleksiyonundan istediğim her zaman sorunsuzca yararlandım. Koleksiyonda olmayan eserleri talep ettiğimde hızlıca temin ederek istifademe sundular. Kütüphanemizin Üsküdar yerleşkesi çalışanları her zaman tüm içtenlikleriyle yardımcı oldu. Bu sebeple kütüphane ve çalışanlarına teşekkürü borç bilirim.

2013-2019 yılları arasında yürütölen “Osmanlı Arşivlerinde Filistin” isimli projenin ulaştığı belgeler ve projenin bir parçası olmamdan dolayı edindiğim tecrübenin çalışmaya katkısı çok büyüktür. Projeyi destekleyen kurum olan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’na (YTB), projenin yürütücüsü Filistin Araştırmaları İmar ve Dayanışma Derneği’ne (FAID) ve projedeki çalışma arkadaşlarım Dr. Abdölkadir Steih, Ali Sarı, Kübra Tolak Dr. Mustafa Öksüz, Nihal Metin, Sevgi Akkoyun ve Zeynep Bilgin Geçer’e teşekkür ederim. Bazı Fransızca belgeleri anlamama yardımcı olduğu için Gassim İbrahim’e, tez izleme komitelerimde bulunarak her dönem yazdıklarımı okuyup yapıcı eleştiri ve yönlendirmelerde buldukları için Prof. Dr. Davut Hut ve Prof. Dr. Hasip Saygılı hocalarıma, kendisine bazı görüşlerini sorduğumda içtenlikle cevaplaması ve istediğim kaynakları paylaşmasından dolayı Dr. Alaattin Dolu hocama şükranlarımı arz ederim.

Çalışmaya ayırdığım vakitleri müsamaha ile karşılayan ve bu süreçte desteğini esirgemeyen, yazdığım metinleri okuduğumda dikkatle dinleyip görüşlerini ve eleştirilerini çekinmeden dillendiren eşim Büşra İnce Aydın’ın ve çalışmaya yoğunlaştığım zamanlarda dahi yanıma gelerek ânıma renk katan kızım Gülneva’nın varlıklarına minnettarım.

Temmuz, 2022

Ali İhsan Aydın

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRASCT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar	x
ŞEKİL, GRAFİK, HARİTA, FOTOĞRAF VE ÇİZİM LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. KUDÜS MUTASARRIFLIĞININ STATÜSÜ	14
1.1. 1872 ÖNCESİ KUDÜS'ÜN İDARESİ: VİLAYET Mİ MUTASARRIFLIK MI?.....	14
1.2. KUDÜS MUTASARRIFLIĞI'NIN MERKEZE BAĞLANMASI	21
1.2.1. Kudüs Vilayetinin Kurulması	21
1.2.2. Müstakil Mutasarrıflığa Geçiş	27
1.3. YENİDEN KUDÜS VİLAYETİ KURMA TALEPLERİ	39
1.4. MÜSTAKİL KUDÜS MUTASARRIFLIĞININ İSTİSNAİ YAPISI.....	52
1.4.1. Meclis-i Umumi	53
1.4.2. Diğer Kurumlar.....	59
İKİNCİ BÖLÜM	65
2. KUDÜS MUTASARRIFLIĞINDA YÖNETİM, SİYASET VE ADALET 65	
2.1. TEMSİL VE İDARE	65
2.1.1. Sancak ve Kaza İdare Meclisleri	67
2.1.2. Yöneticiler	87
2.1.2.1. Mutasarrıf	87
2.1.2.2. Kaymakam	93
2.2. YÖNETİMDE GAYRİMÜSLİMLER	97
2.3. MEMURLARA VERİLEN TALTİF VE NİŞANLAR.....	107
2.4. ADLİ YAPININ DÖNÜŞÜMÜ	119
2.4.1. Kadılık.....	119
2.4.2. Ticaret Mahkemeleri	124
2.4.3. Nizamiye Mahkemeleri.....	128

2.5. İDARİ YARGILAMALAR	131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	141
3. KUDÜS MUTASARRIFLIĞINDA MÜLKİYET UYGULAMALARI... 141	
3.1. OSMANLI'DA MODERN MÜLKİYET ANLAYIŞININ GELİŞİMİ ...	142
3.2. TAPULAMA UYGULAMALARI	150
3.2.1. Kudüs'te Tapulamanın Başlaması	150
3.2.2. Kudüs Mutasarrıflığında Tapu İdaresinin Kuruluşu.....	156
3.2.3. Kudüs Mutasarrıflığı Zabıt Kayıt Defterleri.....	160
3.3. YENİ MÜLKİYET SİSTEMİNDE İNŞA UYGULAMALARI.....	167
3.3.1. Devletin İnşa Uygulamalarında Mülkiyet Meselesi	168
3.3.2. Sivil İnşa Uygulamaları ve Mülkiyet	174
SONUÇ.....	181
KAYNAKÇA	185
EKLER.....	206

TABLULAR

- Tablo 1.1** : 1873-1883 Yılları Arasında Kudüs Mutasarrıflığının Yazışma Örnekleri
- Tablo 2.1** : Kudüs Sancağı İdare Meclisi Kararları ve Meclis Üyeleri
- Tablo 2.2** : 1875'te Kaza İdare Meclisleri için Yapılan Seçimlerin Ardından Tayin Edilen İsimler
- Tablo 2.3** : İslahat Amacıyla Kudüs'te Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Müslüman Nüfus (1897)
- Tablo 2.4** : İslahat Amacıyla Kudüs'te Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Gayrimüslim Nüfus (1897)
- Tablo 2.5** : İslahat Amacıyla Kudüs'te Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Toplam Nüfus (1897)
- Tablo 2.6** : Osmanlı Devleti Tarafından Kudüs Mutasarrıf ve Patriklerine Gönderilen Nişanlar (1872-1918)
- Tablo 2.7** : 1872-1917 Arasında Kudüs'teki Memurlara Gönderilen Nişanlar
- Tablo 3.1** : Kudüs'te İnşa Edilen Bazı Hanelerin Zemin Kira Bedelleri

ŞEKİL, GRAFİK, HARİTA, FOTOĞRAF VE ÇİZİM LİSTESİ

- Şekil 1.1** : Kudüs Mutasarrıflığının Beyt-Lahim’de Kurulacak Olan Nahiye Teşkilatı Hakkında Bâbîâlî ile Yazışma Trafiği
- Şekil 1.2** : Kudüs Mutasarrıflığının Birüssebi İdare Meclisi Hakkındaki Dahiliye Nezareti Üzerinden Sürdürdüğü Yazışma Trafiği
- Şekil 1.3** : Kudüs Mutasarrıflığının Merkez ve Kaza Teşkilatını Gösteren Şema
- Grafik 2.1** : Kudüs Mutasarrıflarının Önceki Görevleri
- Grafik 2.2** :1872-1917 Arasında Kudüs Mutasarrıflarının Buradan Ayrılma Gerekçeleri
- Grafik 3.1** : Kudüs Kazasında Yıllara Göre Tapu Kaydı Hareketliliği
- Grafik 3.2** : Kudüs Kazasında Yıllara Göre Yeni Tapu Kayıtları ve Muamelat İşlemleri
- Grafik 3.3** : Yıllara Göre Kudüs Kazasında Yabancıların Tapu Kayıtları
- Harita 1.1** : Suriye Valisi Ahmed Hamdi Paşa’nın Raporunda Bulunan Sınır Bölgesinin Haritası
- Fotoğraf 2.1** : Kudüs’te İçme Suyu Hattı Resmi Açılış Töreninde Nişanları ile Hazır Bulunanlar
- Çizim 3.1** : Kudüs Mutasarrıflığında 1871-1917 Yılları Arasında Yapılan Tapu İşlemlerinin Tabiiyete Göre Oransal Dağılımı

KISALTMALAR

A.g.b.	: Adı geçen belge
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.g.s.	: Adı geçen salname
A.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen/Derleyenler
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör/editörler
Ef.	: Efendi
Haz.	: Hazırlayan
S.	: Sayfa

GİRİŞ

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Suriye'nin güneybatısı ve Mısır'ın kuzeydoğusunda bulunan Filistin bölgesinin en önemli şehri olan Kudüs, Akdeniz ve Lut Gölü arasındaki engebeli alanda kurulu kadim bir şehirdir. Bahsedilen engebeli alandaki tepelerden biri üzerinde yer almasından dolayı şehir, stratejik veya ticari anlamda kilit rol üstlenebilecek bir konumda bulunmamaktadır. Ancak İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik tarafından kutsiyet atfedilmesinden dolayı şehir ve etrafı, tarih boyunca insanlığın en önemli merkezlerinden biri olmuştur. Üzerine atfedilen bu kutsiyetten dolayı İslam tarihi boyunca, siyasi bir merkez olmaktan ziyade dini bir merkez olmuş ve sembolik bir anlam ifade etmiştir. Şehir Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de siyasetten büyük oranda uzak tutulmaya çalışılmış, eyalet merkezi yapılmayarak sancak merkezi statüsünde tutulmuştur. Bu itibarla Osmanlı hakimiyetinin başladığı 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren vakıflar, mescitler, medreseler ve tekkelerin etrafındaki canlılık şehrin sosyal hayatını domine etmiştir. Şehir Anadolu, Rumeli ve diğer pek çok bölgeden hacca giden kabilelerin uğrak yeri olmuş, devlet gözetiminde gönderilen surreler, sosyal ve iktisadi hayatı desteklemiştir. Hristiyan ve Musevilerin buraya olan ilgisi Osmanlı dönemi boyunca artarak devam etmiştir. Hristiyanlar patriklik teşkilatlarıyla yerel müntesiplerini himaye ve dışarıdan hac için gelen ziyaretçilere de kolaylık sağlamışlardır. Museviler ise Kudüs ve çevresinde yaşamayı ve ibadetle meşgul olmayı arzuladıklarından dolayı buraya ayrı bir önem göstermişlerdir.

19. yüzyıla kadar büyük ölçüde kutsiyetiyle ön plana çıkmış olan Kudüs, Mehmed Ali Paşa isyanıyla birlikte siyasi ve politik arenaya çekilmiş oldu. Bu dönemde Avrupalı güçlerin nüfuz alanı haline gelmeye başlayan bölge 1840'tan sonra da yabancıların faaliyet yürüttüğü bir yer haline geldi. Pek çok devlet, açtığı konsoloslukların yanında çeşitli grup ve kurumlara yaptığı desteklerle Kudüs ve

çevresinde varlık gösterdi. Osmanlı bürokrasisinin Hıdiv ailesine pek güvenmemesi, Mısır ile sınırdış olan Kudüs mutasarrıflığı için çekinceli bir alan oluşturuyordu. 1882’de İngilizlerin Mısır’a girmesiyle tüm Filistin bölgesi ciddi bir tehditle de yüzleşmek zorunda kaldı. 19. yüzyılda yaşanan bu gelişmeler Kudüs’ü dini bir merkez olmanın yanında politik bir arenaya da çekti.

Bu yeni durumda Kudüs mutasarrıflığı, Osmanlı devletinde idari merkezileşmenin en görünür örneklerinden biri haline geldi. Tanzimat’ın başlattığı kurumsallaşma hareketi, tüm taşra idari birimlerinde merkezileşmeye ivme kazandırmış olsa da bu durum sonradan Kudüs için daha farklı seyretti. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile Suriye vilayetine bağlanan Kudüs mutasarrıflığı 1872’de, önce vilayet haline getirildi ve birkaç ay sonra da müstakil mutasarrıflık şeklinde Dahiliye Nezareti’ne bağlandı.¹ Bu müstakil statüsünün yanında pek çok alanda yapılmaya devam edilen taşra idari reformlarıyla Kudüs, merkeze idari bakımdan giderek daha bağımlı hale gelmeye devam etti. II. Abdülhamid döneminde, önceki görevleri mabeyn katipliği olan Kudüs mutasarrıflarının idaresinde (1897-1908) ise bu merkezileşme en üst noktasına ulaştı.² Burada bahsedilen merkezileşme, memurların doğrudan hükümet kurumları tarafından atanması ve o kurumlarca sıkı bir şekilde denetlenmeleri anlamındadır. Aynı zamanda bir program halinde merkez bürokrasisi tarafından belirlenmiş olan işleyişin dışında alınacak olan kararların, hükümetin onayına tabi olması ve gerçekleşen her türlü hadiseden de merkezi haberdar etme gereksinimidir. Tabi ki bu denli merkezileşme son dönemde modern iletişim ve ulaşım araçlarının kullanılmasına bağlı olarak ortaya çıkabilmişti. Bu anlamda merkezileşmeyi modernleşmeden ayrı tutmanın imkanı bulunmamaktadır.

Bahsedilen şekilde bir merkezileşme olgusu Kudüs için ilk kez son dönemde ortaya çıkmış olsa da merkeze bağlılık, baştan beri bir Osmanlı yönetim politikası olmuştur. Osmanlı klasik döneminde Kudüs’te merkezi idarenin güçlü olması

¹ Bu son düzenleme ile Kudüs şehri Yafa, Gazze ve Halilürrahman kazalarının bağlı bulunduğu mutasarrıflığın merkezi olmaya devam etti. Bu kazalar arasına 1900’de Birüssebi kazası da katılacaktı.

² Yasemin Avcı, bahsedilen bu dönemde idari reformların kent idaresindeki modernleştirici etkisi üzerine değinmiş ve Kudüs’ün dini bir merkezden çok idari bir merkez haline dönüşmesine vurgu yapmıştır: Yasemin Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)**, Ankara, 2004, s. 93-130.

“Osmanlılaşma” terimiyle açıklanmaktadır.³ Bu terim idari anlamda güçlü bir merkezi yönetimi tanımlasa da aynı zamanda Osmanlı kurumsal varlığının toplumsal hayatta kabul görmesine de vurgu yapmaktadır. Biladüşşam bölgesi 1516’da Osmanlı yönetimi altına girdiğinde Canbirdi Gazâlî Şam beylerbeyi olarak atanmıştı. Eski Memlûk valisi olan Gazâlî’nin atanması, modern anlamda merkeziyetçilikten uzak bir idare tarzını temsil ediyordu. Ancak Gazâlî’nin Osmanlı’ya isyan etmesi bu tarzın sonunu erken getirdi.⁴ Sonraki dönemde atanan Osmanlı valileri ve yapılan idari düzenlemelerle Kudüs, payitahta sıkı sıkıya bağlı bir yönetim birimi haline geldi. Memlûkler zamanında Gazze sancağına bağlı olan Kudüs, yapılan düzenlemelerle Gazze’ye eşit bir sancak statüsüne erişti. Timar sistemiyle toprak düzeni merkezden atanan sipahiler aracılığıyla yeniden düzenlendi. Çok büyük oranda arazi gelirleri üzerine kurulu bir yapı olan vakıf sistemi de Dârüssaâde ve Bâbüssaâde ağalarının nezaretinde saraydan idare edildi. Yeni kurulan büyük vakıflar ve desteklenen mevcut vakıflar aracılığıyla Kudüs’teki toplumsal hayat ile payitaht arasında sıkı bağlar kurularak kentin Osmanlılaşması desteklendi.⁵ Bu Osmanlılaşmanın en uçlarda köylere kadar da ulaştırılması hedeflendi.⁶

16. yüzyıldan sonra Kudüs ve civarında Osmanlı merkezi hakimiyeti baştaki kadar sıkı olmasa da taşra idari ve mali sistemi işlemeye devam etti. Politik ve toplumsal hayat başta kurgulandığı şekliyle sürdürüldü. Yalnızca Osmanlılar tarafından yönetime getirilen bazı aileler bu görevlerini aile içinden kişilere

³ Osmanlılaşma bu dönemde, Osmanlı kurumsal yapısı ve kültürel kodlarının, daha önce Osmanlı hakimiyetinde olmayan yerlere ulaşması anlamında kullanılmaktadır. Alaattin Dolu, belli dönemlerde Kudüs’te idari sistem ve toplumsal hayatta Osmanlılaşmanın güçlenmesine vurgu yapmaktadır: Alaattin Dolu, **Osmanlı Kudüs’ü: Kent Kimliği Nüfus ve Meşruyet 1703-1789**, İstanbul, 2020, çeşitli yerler; Şerife Eroğlu Memiş de bu tabiri 18. yüzyılda eşrafın büyük bölümünün Osmanlı sistemine daha fazla entegre olması anlamında kullanmış olup bu kavramı, aynı dönemi incelediği kitabının başlığına almıştır: Şerife Eroğlu Memiş, **Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs’te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831)**, İstanbul, 2021; Osmanlılaşma kavramı daha farklı tanımlamalarla da kullanılmıştır. Örneğin 19. yüzyılda reformlarla birlikte, Gayrimüslimlerin hukuki olarak modern anlamda Osmanlı vatandaşı sayılmaları ve sistem içinde eşit statüde yer almaları anlamında da kullanılmıştır: Julia Phillips Cohen, **Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era**, New York, 2014, s. XII.

⁴ Edhem Eldem, Daniel Goffmann, Bruce Masters, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, 2017, s. 27; Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, **100 Soruda Kudüs**, İstanbul, 2018, s. 75-76.

⁵ Alaattin Dolu, “Ekmek ve Mushaf: 19. Yüzyılda Kudüs’te Haseki Sultan İmaret ve Eşraf Politikaları”, **Kudüsün Melikesi Haseki Sultan Vakfı (Kuruluşu, Yönetimi ve Mülkleri)**, haz. Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, İstanbul, 2022, s. 98, 112.

⁶ Amy Singer, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, çev. Sema Bulutsuz, İstanbul, 2008, s.11.

devretmeyi başarabildiler.⁷ Bu aile iktidarları 17. yüzyılın sonunda çözüldüğünde Kudüs, merkezden atanan mutasarrıflarca veya merkezden atanmış Şam valilerinin görevlendirdiği mütesellimlerce idare edilmeye devam etti.⁸ Kudüs yöneticileri emrindeki askerlerle, İstanbul'dan yola çıkarak Şam'dan geçen ve Hicaz'a giden hac kafileleri için iaşe ve güvenlik sağlayan cerde emirliği görevini üstlenmekteydi. İdari açıdan merkezi kontrolün dışına çıkamayan Kudüs şehrinde, toplumsal hayatta öne çıkan Hüseyinî, Hâlidî, Decânî, Alemî ve Decânî gibi ulema aileleri şehirdeki önemli mevkileri ellerinde bulunduruyordu. Merkezden gönderilen memur sayısının sınırlı olduğu dönemlerde şehrin önde gelen aileleri yönetim açısından önemli bir boşluğu doldurmaktaydı.⁹ Bu yapı 18. yüzyıl boyunca da devam ederek 19. yüzyıl başlarına kadar sürdü.

Mehmed Ali Paşa kontrolündeki on yılın (1830-1840) ardından Kudüs ve civarı İstanbul'a yeniden bağlandığında, merkezde reform rüzgarları esmeye başlamıştı. Mustafa Reşid Paşa'nın, mimarı olduğu bu değişim hareketi belirgin ve değişmez esaslar üzerinde yapılandırılan kurumsallaşmış bir yönetim şeklini hedeflemekteydi. Bu gelişmiş kurumsal yapı aynı zamanda, Mustafa Reşid Paşa'ya göre padişahların yetkilerini sınırlayıcı özellikte olmalıydı.¹⁰ Bu güçlü kurumsal yapı geniş imparatorluk coğrafyasındaki farklı kültürleri "Osmanlılık" potasında eriterek zayıflayan devlet mekanizmasını güçlendirmeyi amaçlıyordu.¹¹ Tanzimat hareketi tasavvur edilen bu Osmanlılık hedefini tam anlamıyla gerçekleştirmeye muktedir olamasa da kurumsal yapıyı güçlendirmek için radikal reformlar gerçekleştirdi.

⁷ Dror Ze'evi, **Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul, 2000, s. 40-51.

⁸ 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'e atanan mutasarrıfların bir listesi için bkz.: Abdalqader Steih, **Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)**, İstanbul, 2017, s. 57-59.

⁹ 18. yüzyılda Osmanlı idaresinin taşra oldukça zayıfladığı ve eyalet yönetimlerinin merkezîyetçilikten uzak şekilde yürütüldüğü görüşü yaygındır. Ancak bu görüşe alternatif olan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Koh, çalışmasında bu yüzyılda çeşitli merkezler ile başkent arasındaki posta trafiğini incelemektedir. Ulaştığı bulgulardan hareketle devletin merkezîyetçi anlayışını devam ettirdiğini savunmaktadır: Choon Hwee Koh, "The Ottoman Postmaster: Contractors, Communication and Early Modern State Formation", **Past & Present**, c. 251, sayı: 1, May 2021, s. 113-152.

¹⁰ Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu, İstanbul, 2011, s. 150-151, 154-155.

¹¹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, 2011, s. 12; Burada kullanılan "Osmanlılık" kavramı 16. yüzyıldaki Osmanlılaşmadan farklı olarak çok çeşitli kültürel yapıların Osmanlı vatandaşlığı bilinci altında eritilmesi anlamında kullanılmıştır.

Merkez teşkilatında yeni kurumlar ihdas edilerek hiyerarşik yapıları sonraki düzenlemelerle daha da güçlendirildi. Tanzimat'ın, şahısların değil kurumların güçlendirilmesi anlayışındaki yapılanması, taşra teşkilatı için mutlak merkeziyetçiliği ifade ederken, merkezde aşağıdan yukarıya tüm gücün padişahta toplandığı bir yapıda değildi. Nezaretlerin güçlendirilmesiyle merkezdeki yetkiler daha geniş bir zemine yayılmıştı.¹² Kurumsal yapıdaki reformlarla eş zamanlı olarak bürokraside disiplin sağlayıcı adımlar atıldı ve personel politikaları reformlara uydurulmaya çalışıldı.¹³ Ardından taşra teşkilatlarını kapsayan pek çok reform peş peşe geldi. Toprak ve mülkiyet sistemini kökten değiştirerek belli usullere göre düzenleyen kanunlar uygulamaya konuldu. Tüm taşra idari birimlerini tek tipte örgütleyen düzenlemelerin yanında hukuk, güvenlik ve iletişim konularında yenileşmeye gidildi. Tanzimat dönemi boyunca devam eden tüm bu çabalar yeni bürokratik usullere göre işleyen bir kurumsal yapıyı taşra yönetim birimlerine ulaştırdı. Bu yapı yerelde kurumsallaşmayı beraberinde getirdiği kadar bu kurumların merkezle irtibatını güçlendirmiş ve sıkı bir merkezileşmeyi hedeflemişti.

1864 ve 1871 nizamnameleriyle taşra idari yapılanması yeni bir safhaya girdi. Tanzimat'ın çıkış noktasındaki kurumsallaşmaya yapılan vurgu bu düzenlemelerle vücut buldu. Vilayet teşkilatı altında maliye, bayındırlık, toprak düzeni, güvenlik ve idari işleyiş gibi çok farklı alanlarda yeni görevler ihdas edildi. Vilayet teşkilatlarının en tepesinde bulunan valiler tüm bu işleyişten birinci derecede sorumlu tutuldu. Tanzimat döneminde kurumsallaşmanın genişlemesiyle birlikte valilerin sorumluluğunun artması karşısında Davison ve Findley, onların taşra teşkilatında eskisine nazaran daha etkin ve güçlü olduğu ve hatta bu durumun bir adem-i merkeziyetçi eğilimi ihtiva ettiği yorumlarını yapmışlardır.¹⁴ Ancak vilayet nizamnameleri dikkatle incelendiğinde geniş sorumluluk alanlarının yanında inisiyatif yetkilerinin oldukça sınırlandırılmış olduğu fark edilecektir. Örneğin vilayet içinde yapacakları teftiş gezileri yılda en fazla iki defa olmak üzere ve üç ay süreyle

¹² Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Merkez Teşkilâtında Reform, (1836-1856)**, İstanbul, 1993, s. 300, 303.

¹³ Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922**, İstanbul, 2014, s. 220-231.

¹⁴ Roderic, H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, çev. Osman Akinhay, İstanbul, 2005, s. 143-144, 166; Findley, a.g.e., s. 225.

sınırlandırıldı. Mali konularda radikal değişiklikler yapamayacakları ancak gelirleri arttırıcı birtakım önlemleri, Maliye Nezareti'ne önceden bildirerek alabilmelerine imkan tanındı. Merkeze haber vermeksizin istisnai harcamalar yapmaları yasaklandı. Nizamnameler diğer alanlarda da bunlara benzer pek çok kısıtlama maddeleri barındırmaktadır.¹⁵ Vilayetlerin bir alt idari organı olan mutasarrıflık yönetimleri için de benzer kısıtlamalar bulunmaktaydı. Bu durumda vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi idari amirler adem-i merkezîyetçilikten oldukça uzak sıkı bir merkezîyetçi anlayışla işlerin yolunda yürütülmesi konusuna nezaret etmiş olmaktadır.

1864'ten 1872'ye kadar Suriye valilerine bağlı olan Kudüs mutasarrıfları, bu tarihte doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlandığında merkezîyetçi idari anlayışı çok daha derinden hissettiler. Önceden İstanbul'a intikal etmesi gereken meseleler valiler üzerinden yürütülürken artık her türlü konunun izin mercileri Kudüs mutasarrıfları için Bâbîâlî'de bulunmaktaydı. Mutasarrıflık idaresinin bulunduğu Kudüs şehri haliyle bu merkezîleşmenin odak noktası oldu ve idari teşkilata dahil olan birimler de önceki dönemlere nazaran merkeze daha fazla bağlı hale geldi.¹⁶ 1900'de Birüssebi kazasının kurulup geniş çöl bölgesi ve Mısır sınırındaki bedevi kabile temsilcilerinin kaza idare meclisine alınması bu bağlılığın en iyi göstergelerindendir.¹⁷ 19. yüzyıl taşra reformları kapsamında merkezle bağı olağan şekilde artan Kudüs'ün 1872'ten itibaren merkezîyetçiliğin özel örneklerinden biri haline gelmesinin kuşkusuz daha genel sebepleri de bulunmaktaydı. İmparatorluk çağı olarak isimlendirilen bu dönemde büyük devletlerin pek çok alandaki yayılcılıkları¹⁸ Kudüs'e de sirayet etmekteydi. Bu yayılcılığın en bariz göstergelerinden biri de İngilizlerin Mısır'daki gayr-i hukûkî varlığıydı. Kudüs mutasarrıflığının Mısır ile sınırdaş olması yanında büyük devletlerin bölgedeki yoğun faaliyetleri, Osmanlı yönetiminin Kudüs'e, olduğundan daha yakın olmasını gerektirdi. Bu anlayış, Kudüs'ün bir vilayet haline getirilme fikrinin hiçbir zaman kabul görmemesine, müstakil mutasarrıflık şeklinde doğrudan merkeze bağlılığının devamına ve hatta daha sıkı bir şekilde kontrol edilmesine neden

¹⁵ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2 (1), s. 37.

¹⁶ Butrus Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century", **The Israel / Palestine Question**, Ed. Ilan Pappé, London and New York, 1999, s. 46

¹⁷ Bu konudan s. 35-37 arasında daha ayrıntılı olarak bahsedilmektedir.

¹⁸ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Ankara, 2013, çeşitli yerler.

oldu. II. Abdülhamid politikalarının çok sıkı merkezîyetçi özellikleri de dikkate alındığında¹⁹ Kudüs'ün merkeze giderek saha sıkı şekilde bağlanması anlaşılmaktadır.

Bu çalışma, Kudüs mutasarrıflığının 1872-1917 arasındaki dönemini, merkez politikaları bağlamında incelemeyi hedeflemektedir. İncelenen dönemin 1864'ten değil de 1872'den başlatılması bu merkezîyetçi anlayışa atıf yapmak içindir. Her ne kadar 1864 nizamnamesi ile vilayet teşkilatlarında kökten bir değişiklik başlatılmışsa da bu dönüşüm bir süreç şeklinde ilerlemiştir. Yeni vilayet teşkilatının öngördüğü kurumsal yapı 1864 sonrasında tedricen reformlar aracılığıyla oturtulmuştur. Kudüs'ün 1872'de müstakil mutasarrıflık statüsü kazanması ise bu dönüşüm süreci içinde oldukça istisnai bir durumdur.

Çalışmanın konuları ve başlıklar, merkezîyetçi anlayış çerçevesinde şekillenen dönüşüm sürecinin gözlenebilmesi üzerine tasarlanmıştır. Bu süreç ele alınırken birbirinden bağımsız olarak her konunun arka planı ve reformların zemini ortaya konmuştur. Bu yönüyle çalışma, kategorik olarak bir idari teşkilat şeması ortaya koyma hedefinde olmayıp, ele alınan konuları vaka analizi şeklinde incelemektedir. Birinci bölümde müstakil mutasarrıflık statüsünün ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olması, sonraki bölümlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Meclisler ve memuriyetler bazında farklı grup ve kesimlerin yönetime katılımlarının oran ve biçimleri, temsiliyet kavramı üzerinden okunmuştur. Daha önce taşra idaresi bağlamında yapılmış ve hiçbir müstakil çalışmada değinilmemiş olan nişan ile taltif ve memur yargılamaları konularının, farklı çalışmalar açısından örneklik teşkil edeceğini düşünmekteyiz. Mülkiyet yapısının hangi saik ve uygulama biçimleriyle dönüştüğü ve bu dönüşümün özel mülkiyete geçişte nerede durduğu, müstakil bir bölüm halinde incelendi. Bu konuların seçilmesinde, incelediğimiz dönemde Kudüs'te yönetim aygıtının işleyişini göstermek ve merkezileşmenin yapısını analiz edebilmek gayeleri rol oynadı.

Çalışmamızın seyri oluşturulurken beledi hizmetler, askeri yapı, eğitim, ulaşım ve iletişim gibi pek çok konu da kapsam dışında kalmıştır. Beledi hizmetler ile ulaşım ve iletişimin gelişmesi, kuşkusuz modernleşmenin en görünür alanlarından biridir.

¹⁹ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **Osmanlı Araştırmaları**, XLVII (2016), s. 375-379.

Kudüs belediyesi ve hizmetleri ile ulaşım ve iletişim konularında daha önce detaylı bir inceleme yapılmıştı.²⁰ Bunun yanında askeri yapı ve eğitim konuları mutasarrıflık yönetimindeki merkezileşmeyi göstermeleri bakımından hayatiyet arz etmemektedir. Kudüs'te bulunan askeri birlikler doğrudan Şam'daki Beşinci Ordu'ya bağlıydı. Eğitim hizmetlerinde konumuz çerçevesinde ortaya konulacak yeterli ilerlemenin sağlanamadığı görüşünderiz. Bunun yanında jandarma ve polis teşkilatları ele alınabilecek konular olmakla birlikte askeri yapıdan ayrılarak incelenmesi sağlıklı görülmemektedir. Bu konuların inceleneceği çalışmaların güvenlik politikaları ve hizmetleri bağlamında ele alınması daha sağlıklı olacaktır.

LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Araştırmamız çerçevesinde oldukça fazla ikincil kaynaktan yararlanıldı. Kudüs hakkında özellikle incelediğimiz döneme ait dünya ölçeğinde oldukça fazla araştırma vücuda getirilmiştir. Yalnızca Osmanlı idaresi hakkında yapılmış olan çalışmalar bile burada zikredilemeyecek derecede fazladır. Bu sebeple daha çok Kudüs'te Osmanlı idaresinin merkezî yapısına ve mutasarrıflık idari teşkilatının işleyişine odaklanan çalışmalardan bahsedilecektir.

Öncelikle Mohanad Alamleh'in yazdığı ve çalışmamızla aynı dönemin incelendiği *Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914* isimli doktora tezinden bahsetmemiz gerekmektedir.²¹ Alamleh tezinde Kudüs'ün müstakil hale getirilişinden savaş yıllarına kadar idari, ekonomik ve sosyal yapıyı incelemektedir. Kategorik bir şekilde tasarlanmış olan tezde, mutasarrıflık kurumları, görevlileri ve diğer konular hakkında ulaşılabilmiş olan bilgiler yer almaktadır. Ancak şunu belirtmemiz gerekiyor ki çalışmamızda bu tezden yeterince istifade edemedik. Çünkü pek çok yerde, ulaşılan sonuçların hatalı olduğu açıkça bellidir. Kullanılan kaynaklara gidilip bakıldığında hatalı okumalar ve yanlış çıkarımlarla karşılaşmaktadır. Bunun yanında tezde bir tema kısıtının olmaması, işlenen konuların ancak yüzeysel olarak ele alınabilmesine neden olmuştur. Devam eden süreçlerin safhalarının gösterilmesi yerine karşılaşılan örneklerin tetkik ve tahlile tabi tutulmadan aktarıldığı da

²⁰ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, s. 133-258.

²¹ Mohanad Alamleh, "Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.

görülmektedir. Ancak bir taraftan da böyle bir çalışmanın yapılmış olması araştırmamız açısından olumlu bir sonuç doğurmuştur. Çünkü çalışmamızın başladığı dönemde ilk bölümde mutasarrıflık teşkilatının idari yapısını kategorik olarak vermenin gerekliliği bulunmaktaydı. Alamleh'in tezinin yapılmış olması bu gerekliliği ortadan kaldırmış oldu.

Haim Gerber *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914* isimli eserinde 1890-1914 yılları arasına odaklanarak demografi, hukuk, vakıf, ekonomi ve toprak düzeni gibi konuların yanında idari yapılanmayı da ele almaktadır.²² Ağırlıklı olarak yerel arşiv malzemesini kullanan Gerber, yönetim aygıtının işleyiş tarzına odaklanmasının yanında merkez arşiv malzemesine müracaat edemediği için kurumsal yapının dönüşüm sürecini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Tüm alanlarda yaşanan kurumsal dönüşüm sürecini “modernleşme” ve “batılılaşma” kavramları üzerinden okuyan Gerber bu sürecin Osmanlı bürokrasisini demokrasiye doğru götürdüğünü düşünmektedir. Gerber bir diğer çalışmasında ise Tanzimat döneminde Kudüs'teki dönüşüme ana hatlarıyla değinmektedir. Gerber bu süreci, güvenliğin sağlanması, bedevilerin kontrol altına alınması, hukuk, vakıf ve belediye hizmetleri üzerinden değerlendirmektedir.²³

David Kushner birkaç farklı çalışmasında Kudüs mutasarrıflarını mercek altına alarak dönüşüm sürecini tahlil etmeye girişmiştir. Bunlardan ilki 1987 tarihinde yayınladığı *The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914* başlıklı makalesidir.²⁴ Kushner bu makalesinde dönemin mutasarrıflarının profillerini göz önünde bulundurarak Kudüs'teki reform sürecini incelemektedir. *The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period* isimli bir diğer makalesinde²⁵ ise 1897-1908 arasında görev yapan üç mutasarrıfın, ağırlıklı

²² Haim Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, Berlin, 1985.

²³ Haim Gerber, “A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem”, **Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation**, ed. David Kushner, Jerusalem, 1986, s. 30-45; Bu çalışma daha sonra Türkçe'ye çevrilmiştir: Haim Gerber, “Tanzimat'a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, 2011, s. 243-236.

²⁴ David Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914”, *Middle Eastern Studies*, sayı: 23, no: 3, Temmuz 1987, s. 274-290.

²⁵ David Kushner, “The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period”, **Middle Eastern Studies**, sayı: 35, no: 2, Nisan 1999, s. 83-102.

olarak yabancı nüfuzuna karşı tutundukları tavrı konu edinmektedir. *To Be Governor of Jerusalem* başlıklı kitabını, Kudüs mutasarrıfı Ali Ekrem Bey'in mutasarrıflık dönemine hasretmiştir. Kitapta Ali Ekrem Bey dönemindeki icraatlara odaklanılmış olup aynı zamanda mutasarrıflık yapısının bu süreçte nasıl şekillendiği konusunda da yorumlar yer almaktadır. Butrus Abu-Manneh iki ayrı makalesinde Kudüs mutasarrıflığının 19. yüzyılın ilk yarısından Tanzimat dönemi boyunca yaşadığı dönüşüme odaklanmaktadır. Bu dönemde Kudüs'ün yaşadığı merkezileşmeyi Abu-Manneh daha çok Birüssebi ile Sina Çölü arasında bulunan Osmanlı-Mısır sınırının bir rekabet alanı olmasına bağlamaktadır. Doğrudan kontrol ve merkezileşme eğilimleri öne çıkarılan bu çalışmalarda yerel dinamiklerin bu merkezileşme sürecindeki durumlarına da değinilmektedir.²⁶ Mahmoud Yazbak'da kaleme aldığı bir makalesinde Kudüs sancağının vilayet nizamnameleri ile yaşadığı kurumsallaşmayı değerlendirmiştir. Yazbak bu çalışmasında, Batı nüfuzu ile geliştiğini düşündüğü yeni merkezîyetçi sistemin, yerel elitleri yönetim aygıtının içine aldığını vurgulamaktadır.²⁷

Osmanlı son döneminde Kudüs'ün yaşadığı dönüşüme özellikle vurgu yapan çalışmalardan biri de Yasemin Avcı'nın *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti Kudüs (1890-1914)* isimli eseridir. Bir doktora tezi olarak hazırlanan eserde, Kudüs'teki idari yapının ve belediye hizmetlerinin dönüşüm süreci modernleşme ve merkezileşme kavramları üzerinden okunmaktadır. Eserde, Tanzimat'ın başlattığı sürecin devamında Kudüs'te memur tipi, kurumsal yapı ve politikaların değerlendirilmesinin yanında belediye teşkilatının şehri ne şekilde modernleştirdiği üzerinde durulmaktadır.²⁸ Avcı bu eserinden başka pek çok çalışmasıyla daha dönüşüm sürecinde Kudüs'ün farklı yönlerini ele almış ve çalışmalarımıza ilham vermiştir.

Kudüs mutasarrıflığında merkezileşmenin en uçlara kadar ulaştığını gösteren Birüssebi kazasının kurulması hadisesi birkaç müstakil çalışma ile ele alınmıştır.

²⁶ Butrus Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", *Die Welt des Islams*, XXX, 1/4, 1990, s. 1-44; Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century", s. 41-51.

²⁷ Mahmoud Yazbak, "The Birth of the Jerusalem Sanjak 1864-1914: Administrative and Social Impacts", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, yıl: Kış/2017, s. 32-57.

²⁸ Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*.

Bunlardan biri Avcı'nın makalesi olup²⁹ kaza teşkilatının kuruluş aşamalarını merkez evrakı üzerinden gösteren çalışma ise Bahadır'ın tezidir.³⁰ Birüssebi kazasının kurulmasını Osmanlı merkezîyetçi idaresinin gelişmesiyle ilişkilendiren farklı çalışmalar da bulunmaktadır.³¹ Arapça kaynaklar arasında Kudüs'ün Osmanlı idaresinin merkezîyetçi eğilimlerine odaklanan çalışmalara rastlanılamamıştır. Ancak Şûfânî'nin eserinde 1840 sonrasında Biladüşşam bölgesinde Osmanlı'nın merkezî idareyi güçlendirmeye çalıştığı vurgulanmaktadır. Farklı vesilelerle idari reformların da bölgede bu maksatla hayata geçirilmesine değinilmektedir.³²

Araştırmamızda arşiv kaynakları bakımından ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri kullanılmıştır. Kullanılan bu belgeler altmış dokuz ayrı fona kayıtlı olup bu fonlardan bir kısmı henüz dijitalize edilmemiş olan dosya usulü (DES) fonlardır. Çalışmamızın bir taşra idari biriminin yönetsel işleyişini konu edinmesi, bu arşiv belgelerinin önemini ciddi şekilde arttırmaktadır. Kimi zaman belgelerin arka sayfasında yer alan notlar ve farklı dairelere iletim tarihleri dahi konunun açıklığa kavuşturulması bakımından önem taşımaktadır. Bunların yanında belge sayısının fazlalığı ve bu belgelere ulaşımın kolaylığı, çalışmamızın ana kaynağını bu arşivin teşkil etmesine neden oldu.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKG.KK) de çalışmamızın mülkiyet bölümü açısından son derece önem arz etmektedir. Tapu uygulamalarının gelişim süreci ve uygulama pratikleri için Osmanlı Arşivi belgelerine müracaat edilmesinin yanında, tapu senetlerinin kaydedildiği ve Kuyud-ı Kadime

²⁹ Yasemin Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)" *Middle Eastern Studies*, sayı: 45, no: 6, Kasım 2009, s. 969-983.

³⁰ Elif Fatma Bahadır, "Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

³¹ David Kushner, Kushner, "The One Hundredth Anniversary of Beersheba - the Establishment of an Ottoman Town", **Ciepo: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 2004, s. 439-446; Nimrod Luz, "The Re-making of Beersheba: Winds of Modernization in the Late Ottoman Sultanate", **Ottoman Reform and Muslim Regeneration**, ed. Itzhak Weismann, Fruma Zachs, London, New York, 2005. (Bu çalışma daha sonra Türkçe'ye çevrilmiştir: Nimrod Luz, "Birüssebi'nin Yeniden Yaratılması: Osmanlı Sultanlığı'nın Son Yıllarında Modernleşme Rüzgârları", **Osmanlı Reformları, Taşrada Uygulanışı ve Etkileri**, çev. Oktay Etiman, İstanbul, 2017, s. 247-276.)

³² İlyas Şûfânî, **El-Mücezû fi Târihi Filistin es-Siyâsî**, Beyrut, 1996, s. 267-289.

Arşivi'nde bulunan zabıt kayıt defterleri (ZK.d), mülkiyet konusu açısından çok zengin bilgiler ihtiva etmektedir.

The National Archive (İngiltere) ve National Archives'ta (Amerika) bulunan konsolos raporlarının Osmanlı çalışmaları için taşıdığı önemi herkes kabul etmektedir. Kudüs için bu raporlara ulaşmayı kolaylaştıran Opening Jerusalem Archives³³ projesi ve Eliav'ın eseri³⁴ çalışmamız esnasında sıkça başvurulmuş kaynaklardır. Ayrıca *Salname-i Devlet-i Aliyye, Salname-i Vilayet-i Suriye ve Düstur*'un farklı ciltleri çalışmamızın her safhasında müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

YÖNTEM

Çalışmamızın konusu belirlenirken, literatürün son derece geniş olmasına karşın var olan arşiv kaynaklarının yeterince kullanılmamasından kaynaklı olarak mutasarrıflık idaresi işleyişinin büyük oranda aydınlatılamamış olması belirleyici oldu. 1872-1917 yılları arasının, Osmanlı dönemi Kudüs tarihinin en fazla çalışılan zaman aralığı olması bu eksikliği gidermeye yetmemiştir. Mutasarrıflık yönetiminin merkeze olan sıkı bağlılığının hangi düzenlemelere dayandığı ve Kudüs mutasarrıflığının kurumsallaşmasının hangi aşamalardan geçtiği konuları yeterince aydınlatılabilmemiş değildir. Kudüs mutasarrıflığının müstakil hale getirilmesi tüm çalışmalarda değinilen bir husustur. Ancak idari açıdan arada herhangi bir vilayet kurumu olmadan doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlanması bilgisinden farklı olarak bu müstakil statünün ne anlama geldiği ve Kudüs mutasarrıflığı ile diğer müstakil mutasarrıflıklar arasında ne gibi benzerlik yahut farklılıkların olduğu sorularına hiçbir çalışmada rastlanamamıştır. Bu soruların yanında müstakil mutasarrıflık ile vilayet teşkilatı arasında bir yerde konumlanmış olan Kudüs'ün vilayet haline getirilme teşebbüs ve çalışmalarına da herhangi bir çalışmada odaklanılmadığı görülmüştür.

Ayrıca mutasarrıflık ve kaza meclislerinde temsil hakkı elde eden grupların bu hakları elde etme süreçleri ile sonraki dönemlerde diğer gruplar ile bu konudaki rekabetlerinin nasıl şekillendiği cevaplanması gereken sorulardandı. Aynı şekilde memuriyetlerde etkin olan profiller ve grupların dönemlere göre değişimi de mercek

³³ <http://www.openjerusalem.org/>

³⁴ Mordechai Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, Jerusalem, 1997.

altına alınması gerekmekteydi. Padişah adına gönderilen nişanların hangi kriterlere göre ve hangi makamlara gönderildiği üzerine detaylı bir analize olan ihtiyaç oldukça aşıkardı. Tanzimat dönemi boyunca yürütülen reformlar içinde nizamiye mahkemelerinin kuruluş süreçleri, geleneksel hukuk kurumu olan kadılığın yerini nasıl aldıkları ve bu kurumsallaşma sürecinin merkezileşmeyi ne ölçüde desteklediği de cevap aranması gereken sorulardandı. Tüm ülke genelinde uygulanan mülkiyet reformlarının yerelde işletilen usul ve prosedürlerinin aydınlatılmasına olan ihtiyaç da tezin konularının belirlenmesinde etkili oldu.

Tüm bu süreçler merkez kurumları ile mutasarrıflık kurumları arasındaki iletişime bağlı olarak yürütüldüğü için çalışmamız, merkez ve taşra arşiv evraklarının değerlendirilmesiyle şekillendi. Bugüne kadar aynı dönemi farklı açılardan ele alan geniş literatür de konuların ayrıntılarını sunabilmek ve bütüncül bakış açısını sağlayabilmek adına kullanıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KUDÜS MUTASARRIFLIĞININ STATÜSÜ

Kudüs mutasarrıflığı, 1872’de Suriye vilayeti mülhakatı arasından alınarak doğrudan Dahiliye Nezareti’ne bağlanmak suretiyle müstakil mutasarrıflık statüsü kazandı. Bu durum, Tanzimat dönemi reformları arasında yer alan 1864 Vilayet Nizamnamesi’nin getirdiği standardizasyona mugayir, istisnâî bir düzenlemeydi. Kudüs mutasarrıflığına verilen bu müstakil statünün tanımlanması için ilk olarak, önceki dönemlerde Kudüs’ün taşra teşkilatı içindeki yerinin ne olduğunu açıkça vurgulamak ve buna benzer bir müstakiliyet yahut vilayet statüsünün olup olmadığını ortaya koymak gerekmektedir. Ayrıca mülhak bir mutasarrıflığın müstakil hale gelmesinin tam olarak ne anlama geldiği, bu değişikliğin mutasarrıflık üst memurlarının yürüttüğü işlemlerde ne gibi farklıklar getirdiği, mutasarrıflık kurumsal yapısını ne şekilde değiştirdiği ve Kudüs mutasarrıflığına sağlanan bu ayrıcalığın, emsal müstakil mutasarrıflıklardan bir farkının bulunup bulunmadığı sorularının da cevaplanması gerekmektedir. Bu bölümde temel olarak bu sorulara yanıtlar aranacaktır.

1.1. 1872 ÖNCESİ KUDÜS’ÜN İDARESİ: VİLAYET Mİ MUTASARRIFLIK MI?

Osmanlı idaresi altında Kudüs, 1516’dan itibaren bir sancak merkezi olarak teşkilatlandırıldı.³⁵ Osmanlı taşra idaresinin istikrara kavuştuğu 17. yüzyılın sonlarından itibaren sancak beylerinin statülerine göre burası, mutasarrıflık yahut

³⁵ Klasik dönemde Şam’ın güney sancakları (Filistin) arasında en önemlisi Gazze sancağıydı. Kudüs ve Nablus sancakları Gazze’ye göre prestij bakımından ikinci planda yer alıyordu. Bu sancakların yönetiminde 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar belli aileler etkili oldu. Kimi zaman Gazze ve Kudüs sancaklarını kimi zaman ise Gazze, Kudüs ve Nablus sancaklarını aynı kişi idare edebilmekteydi: Ze’evi, **Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**, s. 45-69; 16. yüzyılda Kudüs’e gönderilen idari meselelerle ilgili hükümlerde genel olarak “Şam beylerbeyi ve Kudüs beyi” ibareleri yer alırken 17. yüzyılda ağırlıklı olarak “Şam valisi”, “Kudüs sancağı” ve “Kudüs mutasarrıfı” tabirleri kullanılmıştır: **Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs 1**, haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar, İstanbul, 2016, çeşitli hükümler; **Mühimme Defterlerinde (1601-1699) Kudüs 2**, haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, İstanbul, 2017, çeşitli hükümler.

mütesellimlik şeklinde nitelenmeye başlandı. Ancak bu durum sancak teşkilatının yapısını bozmamaktadır.³⁶ Osmanlı hakimiyetinden itibaren Kudüs sancağı Şam eyaletine bağlı olarak idare edildi. Ancak kimi zaman kısa sürelerle de olsa Kudüs şehri eyalet merkezi yapılarak doğrudan İstanbul'a bağlandı. Bilindiği kadarıyla Kudüs'ün ilk kez vilayete dönüştürülme teşebbüsü 1756'da vukû buldu. Bu tarihte Kudüs'ün Şam'dan ayrılarak dokuz aylık süreç boyunca bir vali tarafından idare edilmesi Haremeyn vakıfları nazırı Ahmed Ağa'nın şahsi bir tasarrufuyla gerçekleşmişti.³⁷ Bu anlamda diğer bir girişim de 1800'de Rumeli beylerbeyi payeli Ebulmerak Muhammed Paşa'nın malikane usulüyle Kudüs mutasarrıfı olarak atanmasıdır.³⁸ Bu atama ile Kudüs 1756'da olduğu gibi Şam'dan alınarak merkeze bağlanmış oldu.³⁹

İki yıl süren Muhammed Paşa'nın idaresinden sonra malikane usulünden vazgeçilerek Kudüs tekrar bir mütesellim idaresine verilip Şam'a bağlandı.⁴⁰ 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hicaz'da çıkan Vehhabi ayaklanmasına karşı girişilen mücadele sürecinde Kudüs sancağı, bazen güçlü Sayda valilerinin yetki alanı içine verilmişse de teşkilat yapısı olarak Şam eyaleti mülhakatı içinde yer almaya devam etmiştir.⁴¹ Zira Vehhabi meselesinin halli için uzun süre Şam valisi görevli kılınmıştı.

³⁶ Mutasarrıf iltizam sistemi çerçevesinde merkez tarafından hem vergi toplama ve hem de yönetme yetkilerini haiz olan eyalet, bazen de sancak idaresidir. Mütesellim ise genellikle eyalet yöneticileri tarafından sancaklardaki gelirlerin toplanması ve kendilerine vekillik yapması için yetkilendirilen görevlidir: Ali Fuat Öreñ, "Mutasarrıf", *DİA*, XXXI, 2006, s. 377-379; Yücel Özkaya, "Mütesellim", *DİA*, XXXII, 2006, s. 203-204; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2010, s. 101-106; Steih, *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*, s. 31. 18. yüzyıl boyunca Kudüs genellikle Şam valisine bağlı bir mütesellim aracılığıyla idare edilmişti: Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century, Patterns of Government and Administration*, Kudüs, 1973, s. 169.

³⁷ Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği Nüfus ve Meşruyet 1703-1789*, s. 72-73.

³⁸ Abdullah Çakmak, *19. Yüzyıl Başlarında Kudüs*, İstanbul, 2020, s. 9. Malikane sistemi mukataaların kişilere kaydıhayat şartıyla müzayede usulü ile verilmesidir: Mehmet Genç, "Mâlikâne", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 516.

³⁹ Bu değişiklik kuşkusuz Mısır'daki işgalci güç olan Fransa'ya karşı bölgede etkin bir mücadele verebilmek içindi. Yeni girilen bu yüzyılda Kudüs'ün statüsünde yapılacak olan idari değişimler artık yakından hissedilen tehditlere karşı bir refleks olarak gerçekleşti. Bu yüzyıl boyunca Mısır'ın merkezden müstakil davranması ve daha sonra İngiliz işgaline uğraması Kudüs'ü bir sınır mutasarrıflığına dönüştürdü. Oluşan bu tehdit potansiyeline karşı hazırlıklı olmanın yolu kimi zaman Kudüs'ün statüsünde değişiklik yapılmasında görüldü.

⁴⁰ O tarihe kadar Şam'a bağlı kalan Kudüs 1803'te Sayda eyaleti valisi ve Hicaz seraskeri olan Cezzar Ahmed Paşa'ya bağlı olan bir mütesellimin idaresine bırakıldı: Çakmak, a.g.e., s. 21; Mustafa Güler, *Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması*, İstanbul, 2013, s. 157-158.

⁴¹ Çakmak, a.g.e., s. 27-45; İssa Baraijia, "Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1876)", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2021, s. 86-90; Bu durum bölgedeki valililerin artan etkinlik ve karizmaları ile ilgiliydi. Kudüs'ün tabiiyetindeki bu değişimler sancak teşkilatında farklı bir yapılanma anlamına da geliyordu.

Muhtemelen Kudüs'ün Şam ve Sayda'ya bağlılığı idari bir tedbir olarak düşünülmüştür. 1831'de bölge, merkeze karşı isyan eden Mısır valisinin idaresine girdikten sonra Kudüs'ün idari yapılanması olduğu gibi muhafaza edildi.⁴² Mütesellim olarak atanan kişilerse büyük oranda yerel eşraf arasından seçildi.⁴³

Sultan II. Mahmud zamanında esmeye başlayan reform rüzgarları ile merkez bürokrasisi geliştirilerek taşra teşkilatlarının da merkezileştirilmesi fikri ortaya çıktı.⁴⁴ 1840'ın son aylarında Mısır kuvvetleri bölgeden çekilip Osmanlı idaresinin Suriye ve Filistin'de yeniden tesis edilmesi, taşra reformlarının hayata geçirilmek istendiği döneme rastladı. Bu yeni dönemde Mısır'a karşı Kudüs'ün güçlü bir idareye sahip olması isteniyordu. Bölgenin denetiminin tam olarak sağlanabilmesi için merkezden "Kudüs ve Gazze sancakları zaptiye memuru" unvanıyla ferik rütbeli Mehmed Tayyar Paşa gönderildi.⁴⁵ Paşa, bu döneme kadar iki ayrı sancak olan Kudüs ve Gazze'de emrindeki askeri birliklerle yeni idari düzenin alt yapısını hazırladı.⁴⁶ Henüz bir sancak idarecisi tayin edilmediği bu dönemde merkezden gönderilen emirlerin muhatabı 1843'e kadar Tayyar Paşa'ydı.⁴⁷ Tayyar Paşa'dan sonra bir süre aynı görevle ferik rütbesinde tayinler yapıldı. 1844 Kasım'ında da Sayda valisine bağlı şekilde görev yapacak olan eski Kütahya kaymakamı Ali Paşa mutasarrıf unvanıyla Kudüs'e gönderildi.⁴⁸

⁴² İbrahim Paşa bölgeyi ele geçirdiğinde Sayda valisi Abdullah Paşa'ya bağlı olan Şahin Ağa'nın yerine Yahya Bey mütesellim olarak atadı: Çakmak, a.g.e., s. 58. 1839'da bölgede Mısır hakimiyeti devam ederken Kudüs Abdülkerim Ağa isimli bir mütesellimin idaresindeydi: BOA, **TS.MA.e.**, 457/34, 17 Ra 1255; İbrahim Paşa ise burada yalnızca askeri idare tesis etmiş olup idari, sosyal ve hukuki yapıda değişikliğe gidilmemişti: Abdullah Çakmak, "Osmanlı Yönetiminde Kudüs", **Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs**, İstanbul, 2020, s. 124.

⁴³ Baraijia, a.g.t., s. 123.

⁴⁴ Özellikle 1836'dan itibaren kurulmaya başlanan nezaretler ile Bâbîâlî teşkilatı güçlenmeye başladı. Bu durum da doğal olarak taşra idaresinin merkeze daha sıkı bağlanması düşüncesini güçlendirdi: Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İstanbul, 2006, s. 53-62.

⁴⁵ Bahsi geçen Tayyar Paşa'nın 1846'da Musul valisi olan Mehmed Tayyar Paşa olma ihtimali yüksektir: Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, haz. Nuri Akbayer, c. 5, İstanbul, 1996, s. 1626; Abu-Manneh Tayyar Paşa'nın Kudüs sancağı mutasarrıfı olarak gönderildiğini söylemekte ancak Tayyar Paşa'nın isminin geçtiği belgelerin hiçbirinde kendisinden Kudüs mutasarrıfı olarak bahsedilmemektedir: Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", s. 10.

⁴⁶ BOA, **İ.HR.**, 11/527; BOA, **İ.DH.**, 51/2533; BOA, **A.MKT.**, 5/95; Tayyar Paşa'nın buradaki görevi esnasında Şam'dan gelen süvari birlikleri de maiyyetinde yer aldı: BOA, **A.DVN.ASK.MHM.d.**, 31/154, (**Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs 9**, haz. Yüksel Çelik, Murat Uluskan ve Davut Hut, İstanbul, 2019, s. 82.).

⁴⁷ BOA, **A.MKT.**, 242/45.

⁴⁸ **Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs 9**, s. 96-107.

1841 yılından itibaren Filistin coğrafyasında başlayan yeniden yapılanma sürecinde Kudüs, Güney Filistin bölgesinin merkezi haline geldi. Refah'dan Akabe'ye kadar olan sınır hattının kuzeyi, Yafa ve Halilürrahman kazaları da dahil olmak üzere Kudüs'ten idare edilmeye başlandı.⁴⁹ Tayyar Paşa'dan sonra bölgeye gönderilen idareciler 1853'e kadar Kudüs, Gazze ve Nablus sancakları ile Yafa ve diğer bölgelerin mutasarrıfı unvanıyla Kudüs merkezli olarak görev yaptılar.⁵⁰ Kudüs'ün bölgenin merkezi olarak seçilmesinde, şehrin diğer merkezlere göre daha güvenli bir mevkide yer alması, oturmuş bir kent yapısının olması ve yabancı ziyaretçilerin hac mekanı olarak buraya gelmesindendi. Bu geçiş döneminde Kudüs idarecileri Sayda valisine bağlı kaldılar.⁵¹

1842 yılı itibariyle sancaklardaki mütesellimlik uygulaması kaldırılarak yerine merkezden memur gönderilmesi usulüne geçildi.⁵² Bu durumda Kudüs de merkezden gönderilen idareciler tarafından yönetildiği halde 1864'e kadar Sayda'ya bağlı kalmaya devam etti.⁵³ Yalnızca 1853 Kasım'ında yaklaşık bir yıl süreyle eyalet statüsü verildi ve sonra tekrar Sayda'ya iade edildi.⁵⁴ Bu değişikliğin sebebi bir yönüyle yeni

⁴⁹ Abu-Manneh, a.g.m., s. 8.

⁵⁰ BOA, **A.DVNS.MHM.d**, 258/176-177 (Eren, a.g.e., s. 136-138).

⁵¹ Abu-Manneh, a.g.m., s. 8-9; Kırk yıl önce Napolyon'un giriştiği hareketle Avrupalıların bölgeye olan ilgileri farklı bir boyut kazanmış, Mısır hakimiyeti sırasında özellikle Kudüs'e nüfuz etmeye başlamışlardı. Mısır'ın bölgeden çekilmesini ise misyonerler burada kurmak istedikleri bağımsız Hristiyan bir devlet için fırsat olarak görmüşlerdi: Oxford MAC, GB165-0254 (Circular of a Project for the Erection of Palestine Into an Independent State, 1841); Bu konuda yayınlanan bildiri Bâbîâlî'ye de ulaşmış ve yetkililer tarafından incelenmişti: BOA, **HR.SYS**, 1778/1, 31 M 1841; Ayrıca bölgenin Mısır hakimiyetinden alınmasını fırsat bilen Fransa Dışişleri Bakanı François Guizot, Kudüs'ün bağımsız hale getirilerek Hristiyan şehri yapılması yönünde planlar yapmış ancak İngilizler buna karşı çıkmıştı. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Mayir Vereté, "A Plan for the Internationalisation of Jerusalem 1840–41", **Asian and African Studies, Annual of the Israel Oriental Society**, cilt 12, sayı: 1, 1978, s. 13-31; P. E. Caquet, "Guizot's Absence of a Plan for Jerusalem", **Middle Eastern Studies**, cilt: 51, sayı: 2, 2015, s. 224-237.

⁵² Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 76.

⁵³ 1847 – 1864 yılları arasında çıkan devlet salnamelerinin -biri hariç- ilgili kısımlarında mutasarrıf yönetimindeki Kudüs'ün Sayda'ya bağlı olduğu yazılıdır: **Salnâme-i Devlet-i Aliyye**, (1263, s. 87), (1264, s. 161), (1265, s. 83), (1266, s. 46), (1267, s. 75), (1268, s. 73), (1269, s. 76), (1270, s. 83), (1272, s. 70), (1273, s. 69), (1274, s. 77), (1275, s. 75), (1276, s. 75), (1277, s. 80), (1278, s. 80), (1279, s. 82), (1280, s. 75), (1281, s. 73).

⁵⁴ 1855'te çıkarılan bir önceki seneye ait salnamede Kudüs Eyaleti'nin valisi olarak Yakub Paşa'nın ismi geçiyor fakat mali bakımdan Sayda defterdarına bağlı olduğu belirtilmiş. Salnamaya göre Gazze, Yafa, Remle, Lüd, ve Halilürrahman kazalarının yanında bir de ilginç olarak Sayda yakınlarındaki Deyrû'l-Kamer Sancağı'nın Kudüs'e bağlı olduğu görülüyor: **Salnâme-i Devlet-i Aliyye**, 1271, s. 73, 94; Yakub Paşa aynı zamanda 1854 Mart'ındaki bir listede Şam ve Sayda valileri ile birlikte 2. rütbeden Mecîdî Nişanı verilen valiler arasında yer almaktadır: BOA, **A.DVN**, 95-71; Şûfânî, **El-Mûcezü fi Târihi Filistin es-Siyâsi**, s. 270.

başlamış olan Kırım Savaşı'nın hissettirdiği tedirginlikti. Çünkü Rusya'nın Osmanlı'ya bu savaşı açmasındaki sebep Kudüs'teki kutsal yerler meselesiyle ilgiliydi. Kudüs'ün mutasarrıflıktan eyalete dönüştürülmesiyle oraya Yakub Paşa'nın vali olarak atandığı iradede mutasarrıf Hafız Paşa'nın "birtakım hallerinden ötürü" azledildiği belirtilmişti.⁵⁵ Yapması gereken işleri "füturlu" bir şekilde geciktirmesi ve bu durumun da çok büyük sorunlara yol açabileceği endişesi onun yerine Yakub Paşa'nın atanmasını gerekli kılmıştı. Ancak mutasarrıflığın eyalete dönüştürülmesi gibi büyük bir idari tasarrufun, yalnızca mutasarrıfın tasvip edilmeyen performansından dolayı gerçekleştirilmiş olması beklenemez. Devletin büyük bir savaşın içinde olduğu esnada, o savaşın çıkmasına neden olan bölgenin daha kontrollü bir şekilde yönetilme isteği akla daha yatkındır. Bu yeni düzenleme ile Nablus ve Gazze sancakları ile Kudüs merkez, Halilürrahman, Yafa, Remle ve Lüd kazaları yeni vilayetin idari birimlerini oluşturdu.⁵⁶

Kudüs'ün eyalet statüsü Yakub Paşa'nın 1854 Ekim'indeki vefatıyla birlikte⁵⁷ tekrar mutasarrıflığa çevrildi. Ancak eyalet düzenlemesi ile buraya bağlanan Nablus sancağı ve ayrıca Gazze, sancak olarak Kudüs mutasarrıflığına atanan Kamil Paşa'nın idaresi altında kalmaya devam etti.⁵⁸ Bu düzenleme ile Kudüs hukuki olarak her ne kadar mutasarrıflığa dönüştürülmüş olsa da Gazze'nin yanında Nablus'un da buraya bağlı kalması fiili olarak Kudüs'e bir eyalet işlevselliği katmaktaydı.⁵⁹

Mutasarrıf olarak Kudüs'e tayin edilen Kamil Paşa'nın yanında ilginç bir şekilde ona refakat etmesi amacıyla Tercüme Odası'ndan yetişen ve eski Berlin maslahatgüzarı olan Ali Rıza Efendi gönderildi.⁶⁰ Ancak Ali Rıza Efendi'nin tayininde yeni oluşturulan bir memuriyet söz konusu değildir. Yalnızca Kamil Paşa'ya yardımcı olması maksadıyla paşanın yanında "*refik*" olarak bulunacağı belirtilmekteydi.

⁵⁵ BOA, **İ.DH**, 283/17759.

⁵⁶ BOA, **ML.VRD.d**, 2552, s. 3; Yakub Paşa'nın bu göreve atanması esnasında, "sen ki vezir-i dirâyet-semîr-i müşârun-ileyhsin ..." şeklinde başlayan ve kendisinin daha önceki başarılarını cömertçe uzun uzun takdir eden bir hüküm gönderildi. Bu hükümde kendisinin vali olarak idari ve mali işlerde bağımsız olacağı belirtilerek dikkat etmesi gereken konular ifade edildi: BOA, **A.DVNS.MHM.d**, 258/176-177, hüküm no: 812 (**Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs 9**, s. 136-138.).

⁵⁷ Yakub Paşa'nın 21 Ekim'deki vefatı merkeze 1 Kasım'da bildirildi: BOA, **HR.MKT**, 92/10.

⁵⁸ BOA, **C.DH**, 149/7405.

⁵⁹ 1871 sonrasında Nablus'un ilhakıyla Kudüs'ün vilayete dönüştürülmesi tasarıları ileriki kısımlarda tartışılmıştır.

⁶⁰ BOA, **A.MKT.UM**, 173/17; BOA, **A.MKT.NZD**, 123/58; BOA, **İ.DH**, 310/19814.

Kudüs'ün “*mevâki-i nâzikeden*” olduğu gerekçesiyle oraya lisan bilen ve dış işlerinde yetkin bir memurun görevlendirilmesinin önceden beri düşünüldüğü sadrazam tarafından bir not olarak düşülmüştü. Ali Rıza Efendi'ye oldukça dolgun bir maaş da tahsis edildi. Bu tayinle Mutasarrıf Kamil Paşa'ya 20,000 kuruş maaş bağlanırken Ali Rıza Efendi'ye 5,000 kuruş ayrıldı.⁶¹ Mutasarrıflığın en önemli memurlarından biri olan mal baş katibinin 2,000 kuruş maaş aldığı⁶² düşünüldüğünde Ali Rıza Efendi'ye atfedilen önem daha iyi anlaşılmaktadır. Kudüs'e özel olarak oluşturulan bu “refiklik” memuriyeti daha önce mevcut olmadığı için Ali Rıza Efendi'nin görevleri ve benimseyeceği yaklaşımları belirleyen bir talimatname gönderilmesi ihtiyacı doğmuştu.⁶³ Bâbîâlî temelde Ali Rıza Efendi'den, kutsal mekanlardan kaynaklı olarak yaşanabilecek olan sorunlarda diplomatik yaklaşımlarla çözüme yardımcı olmasını istiyordu. Yalnızca Gayrimüslim cemaatlerin aralarındaki meselelerde ve konsolosların müdahil tavırlarında devreye girmesi istenirken bu konularda atılacak olan adımların Kamil Paşa ile müştereken tasarlanması bekleniyordu. Ali Rıza Efendi hariciyede yetişmiş ve Avrupa'da görev yapmıştı. Kırım Savaşı'nın çıkmasına neden olan kutsal yerler meselesinin tekrar gerilimli bir atmosfere neden olmaması için onun diplomatlık vasıflarından faydalanılmak istenmiştir. Ali Rıza Bey'in Kudüs'teki bu önemli görevi 1857'de son buldu ve kaymakam sıfatıyla buradan ayrıldı.⁶⁴ Bundan sonraki dönemde Ali Rıza Efendi'nin yaklaşık üç sene sürdürdüğü refiklik görevi tarih olmuştur.

Kamil Paşa'nın mutasarrıf olarak atanmasıyla birlikte Kudüs'ün hükmen mutasarrıflık ancak kısmen vilayetten bağımsız olan yapısı buranın yeniden Sayda'dan ayrılması taleplerini beraberinde getirdi. 1855'te kimin gönderdiği bilinmeyen bir talepte Kudüs'te karışıklıkların çıkma ihtimalinin bulunduğu ve memurların çıkarlarına göre hareket ettikleri iddiasıyla buranın bağımsız bir idare haline getirilmesi isteği, Meclis-i Vâlâ müzakerelerine konu olmuştu. Mazbatası sadarete ulaştırılan müzakerede Kudüs'ün günden güne artan önemi vurgulanmıştı.⁶⁵ Fakat devam eden süreçte Kudüs'ün eyalete dönüştürülmesi yönünde herhangi bir iradeye

⁶¹ BOA, A.MKT.MHM, 62/48.

⁶² BOA, ML.MSF.d, 10811, s. 2.

⁶³ BOA, İ.DH, 319/20639.

⁶⁴ BOA, A.MKT.UM, 280/32.

⁶⁵ BOA, A.MKT.MVL, 74/36.

rastlanmamaktadır. Buna mukabil merkezden Kudüs mutasarrıflığına bir ihtar gönderildi. Muhtemelen Sayda valisi Kudüs idarecilerinin bağımsız tavırlarından şikayetçi olmuş olacak ki sadaret makamı yazısında Kudüs'ün Sayda'ya bağlı olduğundan dolayı idari ve mali işlerde oraya müracaat etmesinin irade-i seniyye gereği olduğunu hatırlattı.⁶⁶ Bu ihtarnameden yaklaşık altı ay sonra Nablus sancağı Kudüs'ten ayrılarak Sayda'ya bağlandı.⁶⁷ Böylece Kudüs sancağının sınırları yeniden belirlenmiş oldu. Kudüs mutasarrıflığı I. Dünya Savaşı yıllarına, bu tarihte belirlenen sınırlarıyla ulaşmıştır.⁶⁸

Islahat Fermanı hükümlerine tepki olarak Niş'te çıkan ayaklanmalar⁶⁹ devam ederken 1859'da tüm taşra yönetimleri için önemli bir düzenleme getirildi. Artık tüm mutasarrıflıklar idari ve mali konularda valilere değil doğrudan Bâbîâlî'ye müracaat edecekti.⁷⁰ Bu emrin ardından iki ay sonra Kudüs mutasarrıflığı idari ve mali açıdan Sayda'dan ayrılarak müstakil hale geldi.⁷¹ Bunun anlamı mutasarrıflık genelindeki askeri varlık her ne kadar Sayda'ya bağlı kalmaya devam etse de diğer meselelerin muhatabı doğrudan merkez oldu. Bu yapıdaki idari birimler müstakil mutasarrıflık olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda bu dönem Tanzimat reformları çerçevesinde köklü bir taşra idari birimler düzenlemesinin tasarlandığı dönemdi. Tam da bu zamanlarda Lübnan⁷² ve Niş⁷³'te ortaya çıkan karmaşa ve ayaklanmalar, tasarlanan bu idari düzenlemelerin yürürlüğe konulmasına neden oldu. İlk olarak Balkanlarda Tuna vilayeti oluşturuldu⁷⁴ ve Midhat Paşa'nın başarılı uygulamalarından cesaret alınarak

⁶⁶ BOA, A.MKT.MHM, 91/30.

⁶⁷ BOA, A.MKT.NZD, 207/74.

⁶⁸ 1858'de Kudüs mutasarrıfı Süreyya Paşa'nın bildirdiğine göre Kudüs'ün mülhakatı Gazze Sancağı ile Yafa, Remle, Lüd ve Halilürrahman kazalarından müteşekkildi: BOA, MVL, 750/64; Bu tarihte henüz Gazze sancak hükmünde olsa da bir kaymakam tarafından idare edilmekteydi: BOA, A.MKT.UM, 229/89; BOA, A.MKT.UM, 391/74.

⁶⁹ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, 2013, s. 250.

⁷⁰ Bu konuda alınan karar tüm eyalet ve mutasarrıflıklara gönderildi: BOA, A.MKT.MVL, 107/52.

⁷¹ BOA, A.MKT.UM, 1999-16.

⁷² Lübnan'daki Dürzi-Maruni geriliminin kökenleri ve bölgesel bir iç savaşa dönüşmesi ile bu kaotik durumda devlet mekanizmasının siyasi ve hukuki refleksleri için bkz.: Tuba Yıldız, **Geleneğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti: Dürziler ve Mârûniler**, İstanbul, 2020.

⁷³ Niş'te çıkan karışıklıkların ardından Tuna Vilayeti'nin kurulması ve Midhat Paşa'nın valiliğindeki uygulamalar için bkz.: Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Miḥat Paşa", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 24, s. 37, s. 99-111; Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri", Doktora Tezi, İstanbul, 2016, 103-261.

⁷⁴ Tuna Vilayet Nizamnamesi için bkz.: **Takvim-i Vekâyi**, sayı: 773, 7 C 1281, s. 2-5.

taşra reformu tüm vilayetlere teşmil edildi.⁷⁵ Suriye ve Filistin’de bu reformun uygulanmasına 1865 Nisan’ından itibaren başlandı. Şam eyaletine gönderilen emir, teşkilatın nasıl değiştiğini çok iyi göstermektedir: “*Şâm-ı Şerîf ve Sayda eyaletlerinin hâvî olduğu elviye ile Kuds-i Şerîf sancağından mürekkebe olmak üzere bu kere müceddeden teşkil buyurulan Suriye vilayeti valiliği Şam-ı Şerîf valisi Rüşdü Paşa hazretlerine tevcîh*”.⁷⁶ Böylece tüm Biladü’ş-Şam bölgesi tek bir vilayet çatısı altında toplandı. Merkezleşme politikaları çerçevesinde Kudüs de dahil olmak üzere sancaklar, sorumlulukları arttırılmış olan vilayet merkezlerine bağlandı ve bu yönde gerekli idari düzenlemeler için harekete geçildi.⁷⁷ Böylece bir mutasarrıflık merkezi olarak Kudüs 1872’e kadar Suriye vilayetine bağlı kaldı.

1.2. KUDÜS MUTASARRIFLIĞI’NIN MERKEZE BAĞLANMASI

1.2.1. Kudüs Vilayetinin Kurulması

Âli Paşa’nın 7 Eylül 1871’deki vefatı üzerine sadrazamlığa Mahmud Nedim Paşa getirildi. Yeni sadrazamın göreve gelmesiyle birlikte, Bâbiâli’nin yaklaşık on senedir sürdürdüğü taşra teşkilatı reformlarında yeni bir hareketlenme yaşandı.⁷⁸ Bu durum daha çok paşanın kendisinden önce kurulmuş olan düzen üzerindeki şahsi tasarrufları şeklinde belirdi. Bu tasarruflar çoğu kere taşra memurları için keyfi tayinler çıkartmak şeklinde vuku bulmuş olsa da idari birimlerin statülerinde de değişikliklere gidildi. Örneğin Trablusgarp vilayetine bağlı sancaklardan olan Bingazi ayrı bir vilâyet haline getirilmiş, Payas sancağı ikiye ayrılarak kazaya dönüştürülmüş, Cidde vilayeti mutasarrıflığa çevrilerek Yemen vilayetine bağlanmış ve İzmit ise müstakil bir mutasarrıflık olarak Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye’ye bağlanmıştı.⁷⁹ Mahmud Nedim

⁷⁵ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 251.

⁷⁶ BOA, **A.DVN**, 243/15.

⁷⁷ BOA, **A.MKT.MHM**, 333/33.

⁷⁸ Mahmud Nedim Paşa kendisinden önceki “Tanzimatçı” bürokratların izlediği Avrupa eksenli siyasetten ayrılarak Rusya’ya yönelmişti. Ayrıca kendinden önceki dönemde taşra teşkilatında yapılan idari ve mali konulardaki reformlarda değişiklikler yaptı, kısa zaman zarfında “valileri dama taşı taşı gibi oradan oraya” gönderdi: Ali Akyıldız, “Mahmud Nedim Paşa”, **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVII, s. 374-376. Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli – Haritalı**, C. VI, Ankara, 2011, s. 3169-3170.

⁷⁹ Sevil Sadıkoğlu, “Mahmud Nedim Paşa’nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871 – 31 Temmuz 1872)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 84-85.

Paşa, taşra teşkilatında yeni birimler ihdas ederek vilayetleri bölme düşüncesini, mevcut hizmetlerdeki yetersizliğe bağlayarak altyapı ve bayındırlık konularında gerekli adımların atılamamasını gerekçe gösteriyordu. Bundan daha da önemlisi Vilâyet Nizamnâmesi ile valilere çok fazla yetki verildiğini, vilayetlerin de adeta kendi içlerinde bağımsız hareket edecek noktaya geldiğini savunuyordu.⁸⁰

Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete bulunduğu bu dönem, Osmanlı tarihi boyunca Kudüs'te hiç tecrübe edilmeyen bir yapının oluşturulduğu dönem oldu. İdari anlamda Kudüs, Akka ve Nablus sancaklarının bulunduğu Filistin bölgesi, Haziran 1872'de Kudüs'ün merkezinde yer aldığı bir vilayete dönüştürüldü.⁸¹ Bu tarihte Haleb valisi Süreyya Paşa "Kudüs valisi" sıfatıyla tayin edildi. Fakat vilayetin yönetim esasları daha sonra belirlenecekti. Muhtemelen paşanın ilk atama iradesinde vilayetin, Akka ve Nablus sancaklarının da eklenmesiyle oluşturulduğu belirtilmişti. Çünkü bu atama hakkında ulaşılabilen ilk kayıt, 19 Haziran 1872 tarihli Süreyya Paşa'nın Kudüs valiliğine atanması sebebiyle onun yerine Kütahya valisi Hacı Ali Paşa'nın tayininden bahseden iradedir ki bu iradede Akka ve Nablus sancaklarından bahsedilmemektedir.⁸² Vilayetin, Akka ve Nablus sancaklarının bağlanması ile oluşturulduğunu gösteren eldeki ilk belge ise, 2 Temmuz'da paşaya gönderilen fermanın kayıdır.⁸³

Kudüs vilâyetinin kurulması konusunda Bâbîâlî'nin sebep olarak gösterdiği tek argüman "hüsn-i idare-i umûr" idi. Suriye valiliğinin bu yeni düzenlemeye hiç de sıcak bakmadığını iyi bilen Bâbîâlî, oraya gönderdiği bir yazıda bu düzenlemenin asıl gayesinin "idareyi kolaylaştırmak ve düzenlemek" olduğunu ifade ediyordu. İdari işlerin daha düzenli olması konusunda herkesin fikir birliği içinde olduğunun ayrıca vurgulandığı bu metin ile bir bakıma Suriye valiliğinin bu düzenlemeye karşı olası muhalefetinin önüne geçilmek istenmiş ve merkezin bu konudaki diğer tasarruflarına

⁸⁰ Paşanın taşra teşkilatında uyguladığı bu bölünmeler daha çok kendinden önceki sadrazam Âli Paşa'nın oluşturduğu yapıyı ve kurduğu idareci kadroyu tasfiyesi şeklinde okunmaktadır: Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, s. 175, 294.

⁸¹ BOA, A.DVN, 318/12.

⁸² BOA, İ.DH, 652/45332; Haleb'deki ruhani reisler Süreyya Paşa'nın Kudüs valisi olarak atanmasını haber aldıklarında Sadarete gönderdikleri bir telgrafla atamanın durdurulmasını ve paşadan duydukları memnuniyet sebebiyle Haleb'de kalmasını istediklerini bildirmişlerdi: BEO, **HR.TO**, 550/19; Bu tarihten iki gün sonra da Kudüs'te asker alımı konusunda yazılan hükümde Süreyya Paşa'nın ismi zikredilmektedir: **Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs 9**, s. 185-189.

⁸³ BOA, A.DVN, 318/12.

yardımcı olunması isteği bildirilmişti.⁸⁴ Diğer yandan Kudüs vilayetinin oluşturulma emirleri geldiğinde, buradaki Avrupalı konsoloslar haberi sevinçle karşılayarak “Filistin vilayeti”nin kurulduğunu büyük bir memnuniyetle rapor ettiler.⁸⁵ Çünkü kendilerinin bulunduğu Kudüs şehri Şam’dan ayrılarak tüm Filistin’in yönetildiği idari merkez haline getirilmiş oluyordu. Aynı duygular muhtemelen tüm Kudüs halkı için de geçerliydi. Yaşadıkları şehrin mutasarrıflık merkezinden bir vilâyet merkezine dönüşmesinden duydukları heyecanı saklamadılar. Vali unvanı ile Kudüs’e gelen Süreyya Paşa’yı şehrin girişinde bir şenlik havası içinde karşıladılar.⁸⁶

Kudüs’ü bir vilâyet merkezi olarak konumlandıran bu emirler Filistin coğrafyasının tek bir çatı altında yönetilmesini öngörerek hazırlanmıştı. Fakat bölgedeki 355 yıllık Osmanlı yönetim geleneğine göre Filistin coğrafyasındaki idari merkezler birbirlerinden bağımsız bir halde Şam yahut Sayda’ya bağlı olarak idare edildiğinden bu yeni düzenleme uzun ömürlü olamadı. Belirtilen herhangi bir sebep olmaksızın ilk aşamada Kudüs vilayetinden Akka ve Nablus sancakları geri alınarak vilayet, yalnızca Kudüs merkez ve buraya bağlı olan kazalardan ibaret hale geldi. Daha sonra bu küçük vilayetin yönetim esaslarına ilişkin “talimatnâme” hazırlandı.⁸⁷ 22 Temmuz 1872 tarihli bu talimatnâme ile Kudüs’ün “eyalete”⁸⁸ dönüştürüldüğü ve bu

⁸⁴ BOA, BEO.AYN.d, nr. 905.

⁸⁵ Alexander Schölch, **Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in Social, Economic and Political Development**, Çev. William C. Young and Michael C. Gerrity, Washington DC, 1993, s. 13-14.

⁸⁶ Johann Büsow, **Hamidian Palestine Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908**, Leiden-Boston, 2011, s. 42.

⁸⁷ Vilayetin kuruluş esaslarını belirleyen talimatname maddeleri:

Birinci Madde: Kuds-i Şerif Sancağı Suriye'den tefrik olunarak eyâlete itibar edilmiştir.

İkinci Madde: Eyâlet-i mezkûrenin mülhakâtı dört kazadan yani Nefs-i Kudüs kazasıyla Gazze ve Yafa ve Halilürrahman kazalarından ibaret olup bazı kazalar dâhilinde umûr-ı zâbitaca yekdiğere merbut olan birtakım karyeler bir nahiye itibar olunur.

Üçüncü Madde: Eyaletin umûr-ı maliyesi bir muhasebeciye ve umûr-ı tahrîriyesi bir tahrîrat kâtibine muhavveldir.

Dördüncü Madde: Nefs-i Kudüs kazası makarr-ı vali olduğu cihetle başkaca kaymakam olmayub fakat diğer her kazada bir kaymakam ve bir hâkim ve bir mal müdürü ve sandık emîni vardır. Nahiyelerde dahî birer müdür bulunur.

Beşinci Madde: Vali, zikr olunan kazaların umûr-ı mülkiye ve mâliye ve zabtiye ve politikasından mesuldür.

Altıncı Madde: Kazaların umûr-ı mülkiye ve mâliye ve zabtiyesi kaymakamına ait olup her kaymakam taht-ı idâresinde olan kazasının umûrunu merkez-i eyâlete müracaatla ru'yet eder.

Yedinci madde: Muhasebecinin umûr-ı mâliyece vazâif-i mahsûsası başkaca nizamnâme ile ta'yin olacaktır: BOA, A.DVN, 318/62.

⁸⁸ Osmanlı klasik yönetim sisteminde yer alan eyaletler 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile “vilayete” dönüştürüldü. Daha geniş bilgi için bkz.: İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri**

yeni vilayetin Kudüs, Gazze, Yafa ve Halilürrahman kazalarından ibaret olduğu belirtildi. Toplamda yedi maddeden oluşan bu talimatnâmenin devamında valinin bu kazalardaki idari, mali, politika ve güvenlik meselelerinin tümünden sorumlu olduğu vurgulandı. Kazalarda görevli olan kaymakamların kendi birimindeki bu tür meselelerle ilgili olarak Kudüs'teki valiye müracaat etmesi gerekiyordu. Daha önce Kudüs mutasarrıfları bu tür meselelerde Suriye valisine danışmakta ve konular İstanbul'a Suriye valiliği üzerinden aksettirilmekteyken artık Kudüs'teki vali İstanbul ile doğrudan yazışacaktı.

Akka ve Nablus'u kapsayan Kudüs vilayeti fikrinden vazgeçildikten sonra tasarlanan daha küçük Kudüs vilayeti düzenlemesi de uzun ömürlü olmadı. 23 Temmuz'da Süreyya Paşa'ya Bâbîâlî'den gönderilen bir haberle vilâyet düzenlemesinin iptal edildiği bildirildi.⁸⁹ Atılan bu geri adım, Kudüs'ün önceden olduğu gibi bir mutasarrıflık olarak tekrar Suriye vilayetine bağlandığı anlamına geliyordu. Yeni oluşturulan bu vilayet düzenlemesinin çok kısa sürede aniden iptal edilmesi hem Kudüs ve hem de Kudüs'e bağlı kazalarda halk nezdinde bir hayal kırıklığına neden oldu. Bu minvalde merkeze ilk tepkiyi Kudüs'ün ayan ve eşrafı gösterdi. "Kudüs ulema, vüceha ve tüccarı" imzasıyla 27 Temmuz'da gönderdikleri telgrafta, Akka ve Nablus sancaklarının bağlanmasıyla oluşturulan Kudüs merkezli vilayetin ticaret ve ilerlemeye sunacağı katkının kendilerince memnuniyetle karşılandığını, ancak sonradan bu karardan vazgeçilmesinin kendilerini üzdüğünü belirtilerek yeniden vilayet fikrine dönülmesini arzu ettiklerini ifade ettiler.⁹⁰ Kudüs ileri gelenlerinin bu başvurusundan iki gün sonra da Yafa müftüsü ve halkından oluşan otuz üç kişi imzalarıyla gönderdikleri telgraflarında özellikle ticaretin geliştirilmesine vurgu yaparak düzenlemenin iptal edilmemesini istediler.⁹¹ Kudüs için kısa süren vilayet tecrübesini 1904 yılında mutasarrıf olan Kazım Bey şu sözlerle veciz bir şekilde anlatmıştı: "*Vaktiyle Suriye vilayetine mülhak iken bi'l-âhare oradan bi'l-ifrâz*

(1840-1880), Ankara, 2000, s. 61-69. 1864 nizamnâmesi ile vilâyet ismi kullanılmaya başlanmış olsa da müteaddit defalar Osmanlı katiplerinin elinden çıkan evraklarda eyalet ismi kullanılmaya devam edilmiştir.

⁸⁹ İngiltere'nin Kudüs konsolosu Noel Temple Moore, İstanbul'daki elçi Henry Elliot'a yazdığı raporunda bu haberi üzüntüyle bildirmişti: NA, FO, 195/994 (Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 239-241).

⁹⁰ BOA, HR.TO, 550/54.

⁹¹ BOA, HR.TO, 550/53.

doğrudan doğruya Dahiliye Nezâret-i Celîlesi'ne merbûten idâre olunmaya başlamış ve bir aralık burada vilâyet teşkil edilmiş iken nasılsa yine sancak sûretinde idâresi bi't-tensîb ol-vechle idâre edilmeye başlanmıştır.”⁹²

Filistin coğrafyasındaki idari birimlerin Suriye'den alınarak ayrı bir vilâyet oluşturulmasının Bâbîâli nazarında işleri kolaylaştırıcı bir etkisi vardı. Ancak bu yapı aynı zamanda Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerine Avrupalıların nüfuz edebilmesini de oldukça kolaylaştırıyordu.⁹³ Amerika'nın Kudüs konsolosu Richard Beardsley, buranın Suriye'den ayrılmasını gönülden arzu edenler arasındaydı. Kudüs'ün vilayet haline getirilmesinden bir yıl kadar önce Dışişleri'ne gönderdiği bir raporunda “*Bâbîâli'nin Kudüs'ü Şam'dan ayırması gerekliliğine ikna olması içtenlikle umulur*” mealindeki ifadelerle yer vermiştir.⁹⁴ Kudüs'teki yabancı konsolosların, Filistin'in geri kalan bölgelerinde kendi etkinliklerini arttıracak müessese ve faaliyetleri için Kudüs'te bulunacak olan validen izin almaları, Şam'daki valiyi ikna etmelerinden daha kolaydı. Nitekim İngiltere'nin Kudüs konsolosu Noel Temple Moore, yazdığı bir raporda, Lut Gölü'nün doğusundaki Kerek'te İngiliz misyoner ve arkeolog olan Henry Baker Tristram ve ekibinin göz altına alınmasının ardından beş ay geçmesine rağmen, halen gasp edilen parasının Suriye valisi Subhi Paşa'dan⁹⁵ tahsil ve tazmin edilemediğinden şikâyet etmişti. Bu sebeple Kudüs'teki İngiliz, Rus, Alman, Avusturya ve İtalyan konsoloslar Filistin'i kapsayan Kudüs vilayetinin ilgâ haberini aldıklarında İstanbul'daki elçilerden vilayetin tekrar kurulması için çaba göstermelerini istediler.⁹⁶

Genişletilmiş Kudüs vilayetinin oluşturulma sebebine ilişkin herhangi somut resmî bir açıklamanın bulunmaması, bu teşebbüsün Mısır'a karşı bölge güvenliğinin sağlanması şeklinde yorumlanmasına da sebep oldu. Mahmud Nedim Paşa sadrazamlığı döneminde, Mısır Hıdivi İsmail Paşa ile iyi ilişkiler geliştirmişti.⁹⁷ Ancak

⁹² BOA, BEO, 2357-176701, lef: 6, s. 2, 11 R 1322.

⁹³ Schölch, **Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in Social, Economic and Plitical Development**, s. 14-15.

⁹⁴ US, NARA, RG84/1361409, s. 16-17 (Opening Jerusalem Archives aracılığıyla).

⁹⁵ Subhi Paşa'nın Suriye valiliği hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kübra Tolak, “Abdüllatif Subhi Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1818-1886)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s. 57-76.

⁹⁶ NA, FO, 195/994 (Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 240-241).

⁹⁷ İki paşanın da rüşvete dayalı bir ilişki geliştirdikleri iddia edilmektedir: Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, s. 297.

diğer yandan, Suriye bölgesi ile Mısır arasında güçlü bir sınır hattı oluşturmak da istiyordu. Kurmayı düşündüğü Kudüs vilayeti güçlü yapısıyla Mısır'ın oluşturacağı muhtemel bir tehdide karşı doğal koruma bölgesi oluşturacaktı. Çünkü Bâbîâli, 1840'tan itibaren Mısır'ın özerklik imtiyazının Kudüs ve etrafını olumsuz manada etkilemesinden çekiniyordu.⁹⁸

Kudüs'ün güçlendirilip statüsünün yükseltilmesi düşüncelerine Suriye valisi Subhi Paşa ise başka bir açıdan bakmaktaydı. Mısır sınırına kadar uzanan Suriye vilayeti, Beyrut dahil bölgenin en önemli merkezlerini kontrol etmekteydi. 1871 Eylül'ünde bu köklü ve büyük vilayetin başına atanan Subhi Paşa'ya⁹⁹ göreve gelişinden bir ay sonra Akka sancağının Beyrut'a bağlanarak statüsünün düşürülmesi hakkındaki görüşleri soruldu.¹⁰⁰ Daha sonra Midhat Paşa'nın tasarısı olan Beyrut ve vilayetin sahil kesiminin Suriye'den ayrılması düşüncesi Subhi Paşa tarafından kendi sorumluluk alanının sınırlandırılmak istenmesi şeklinde yorumlandı. Bu süreçte Filistin bölgesinin Suriye'den alınarak burada yeni bir vilâyet oluşturulmasına ise paşanın istifa dilekçesi yazarak cevap verdiği belirtilmektedir.¹⁰¹ Suriye vilayetinin prestiji ve üstlendiği hac emirliği gibi önemli görevler düşünüldüğünde buradaki yöneticilerin vilayetin itibarını korumaya çalışmaları anlaşılır bir durum olarak görülür. Kudüs vilayeti fikrinden vazgeçilmesinde bu çabaların da etkili olduğu muhtemeldir.

Bu konuda diğer bir yorum da merkezdeki iki farklı akımın Filistin bölgesindeki idari merkezlerin statüsü konusunda iki farklı yöntem izlediğidir. 1841'den itibaren Filistin genelinde artan Avrupalı etkisi merkez tarafından engellenmek isteniyordu. Bu yoruma göre Mahmud Nedim Paşa'nın temsil ettiği akım bu etkiyi Filistin bölgesindeki tüm idari merkezlerin tek bir vilayet çatısı altında birleştirilmesiyle sınırlayabileceğini düşünüyordu. Midhat Paşa'nın temsil ettiği

⁹⁸ Abu-Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century", s. 45.

⁹⁹Tolak, a.g.t, s. 57.

¹⁰⁰ Ali İhsan Aydın, **Osmanlı Filistininde Bir Sancak: Akka**, İstanbul, 2016, s. 25.

¹⁰¹ Jens Hanssen, **Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital**, Oxford, 2005, s. 45.

reformist akım ise çözümleri idari merkezlerin birbirinden ayrılarak farklı yapılara bağlanmasında görüyordu.¹⁰²

1.2.2. Müstakil Mutasarrıflığa Geçiş

23 Temmuz 1872’de Kudüs valisi Süreyya Paşa’ya valiliğin lağvedildiği haberi gönderildi.¹⁰³ Vali Kudüs’ten ayrıldıktan sonra 28 Ağustos’ta eski şehremîni Besim Bey buraya mutasarrıf olarak atandı. Bu atama ile valilikten önce on beş bin kuruş olan Kudüs mutasarrıflığı maaşı yirmi bin kuruşa yükseltildi. Aynı zamanda Besim Bey’in Kudüs’e ulaşacağı zamana kadar mutasarrıflıktaki idari işlerin takibinin yapılması ise Suriye valiliğinden istendi.¹⁰⁴ Besim Bey atandığı görev yerine ulaşmadan, 21 Eylül’de Kudüs’ün Suriye vilayetinden ayrılarak doğrudan Dahiliye Nezareti’ne bağlandığı duyuruldu.¹⁰⁵ Bu düzenlemenin ardından bilmediğimiz bir sebeple Besim Bey istifasını sundu, onun yerine 24 Eylül’de, eski Saruhan mutasarrıfı Mehmed Nazif Paşa’nın ataması yapıldı.¹⁰⁶ Nazif Paşa’nın buraya atanma iradesinde onun daha önce Kudüs mutasarrıflığında bulunduğu ve bu idari görevi yürütebileceğinden emin olduğu vurgulanmaktaydı.¹⁰⁷ Aynı zamanda Nazif Paşa ikinci sınıf mecîdî nişanı verilerek yeni memuriyetine uygun olarak taltif edildi.¹⁰⁸

Kudüs’ün Suriye’den ayrılarak müstakil mutasarrıflık haline getirilmesi aşamalı bir şekilde gerçekleştirildi. 21 Eylül’de Kudüs’e gönderilen yazıya göre mutasarrıflığın mali işleri 1873 Mart’ına kadar Suriye’ye bağlı kalacak, bu esnada idari işler ve diğer meseleler merkezden yönetilecekti. 1873 Mart’ı itibariyle mali işler de Suriye’den ayrılarak mutasarrıflık tam olarak müstakil hale gelecekti.¹⁰⁹ Aralık

¹⁰² Yazbak, “The Birth of the Jerusalem Sanjak 1864-1914: Administrative and Social Impacts”, s. 44-45.

¹⁰³ Süreyya Paşa Kudüs’e vali olarak gönderilmişti. Kudüs’ün vilâyet merkezi olma durumu ortadan kalkmasıyla birlikte paşanın görevi mutasarrıflığa çevrilmedi. Bu durumda kısa bir müddet sonra Süreyya Paşa’nın Kudüs’ten ayrıldığı anlaşılmaktadır. Paşa bundan sonra doğrudan herhangi bir memuriyete atanmayıp 1873 Ocak’ına kadar beklemiş ve ardından Aydın vilayetine vali olarak atanmıştı: BOA, **A.MKT.MHM**, 446/34, 28 Za 1289 (27 Ocak 1873); Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, c. 5, s. 1554-1555.

¹⁰⁴ BOA, **BEO.AYN.d**, nr. 905.

¹⁰⁵ BOA, **BEO.AYN.d**, nr. 905.

¹⁰⁶ BOA, **İ.MMS.**, 44/1809.

¹⁰⁷ Nazif Paşa ve diğer Kudüs mutasarrıfları hakkında daha geniş bilgi için bkz.: İhsan Satış, “Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXX / 2, 2015, 545-572.

¹⁰⁸ BOA, **BEO.AYN.d**, nr. 905.

¹⁰⁹ BOA, **BEO.AYN.d**, nr. 905.

1872’de Suriye valiliği ile yapılan yazışmalara göre ise Kudüs’ün mali işlerinin Suriye’ye bağlı kalması konusunda herhangi bir zaman sınırlamasının getirildiğinden bahsedilmemiş, buna mukabil mali işlerin yanında mutasarrıflığın güvenliği meselelerinin de Suriye vilayetinden idare edileceği belirtilmişti. Bu yazışmaya göre Kudüs, yalnızca mezhep işleri ve politika konularında Bâbîâlî’ye bağlı oluyordu.¹¹⁰ Bundan kasıt Kudüs’te bulunan Hristiyan cemaatlerinin idaresi ve yabancıların muhtemel müdahaleleri konusundaki meselelerde doğrudan karar verici merciin Bâbîâlî olmasıydı.¹¹¹ Kudüs’te geniş yetkileri olan bir valinin bulundurulmasından ise sık sık üstlerine danışacak olan bir mutasarrıfın olması, bazı konularda Şam’daki valiye, politik ve mezhepsel konularda ise Bâbîâlî’ye danışması, buradaki yabancı konsolosların faaliyetlerini kısıtlayıcı bir önlem olarak düşünülmüş olabilir.¹¹² Ayrıca mezhepler ve yabancılar konusunda kararın doğrudan Bâbîâlî’ce verilip mutasarrıflığın iç işleri olan idari, mali ve güvenlik konularındaki sorumluluğun Suriye vilayetinde bırakılması, pratik açıdan fayda umulduğunu gösteriyor.

Filistin’in bir vilayet çatısı altında toplanması ile başlayan süreçte bürokratların zihni Kudüs’ün statüsünü belirleme noktasında bir müddet netlik kazanamadı. Kudüs’ün Suriye’den kısmen ayrılması ile maliyesinin de 1873 Mart’ı itibariyle ayrılacağına kararı hem Suriye vilayeti ve hem de Kudüs mutasarrıflığına bildirilmişken 1873 Ocak’ında Kudüs mutasarrıfı Mehmed Nazif Paşa sadarete Suriye valiliğini şikâyet eden bir yazı gönderdi. Paşaya göre Kudüs’ün idari işlerinin Suriye’den ayrılmasına ve bu konuda emirnameler gönderilmesine rağmen Suriye vali vekili, Kudüs’ün hâlâ Suriye’ye bağlı olduğunu iddia ederek mutasarrıflığın işlerine karışıyordu. Kendisine Suriye’ye bağlı olduğunu bildiren bir emir gelmediğini, eğer öyle olacak olsa Bâbîâlî’nin bu konuda muhakkak emir göndermiş olması gerektiğini söyleyen paşa, bu durum karşısında nasıl hareket edeceğinin bildirilmesini bekliyordu. Bunu üzerine sadareten Mehmed Nazif Paşa’ya gönderilen telgrafta, mutasarrıflığın

¹¹⁰ BOA, A.MKT.MHM, 443/82.

¹¹¹ 1840 sonrasında Kudüs ve civarında Hristiyan cemaatleri üzerinden artan yabancı etkileri göz önüne alındığında Bâbîâlî bürokratlarınca bu düzenlemenin elzem görüldüğü anlaşılmaktadır.

¹¹² Şûfânî, *El-Mûcezü fi Târihi Filistin es-Siyâsi*, s. 271.

tekrar Suriye'ye bağlanması konusunda karara varıldığı belirtilerek kendisinin de vilayete karşı sorumlu olduğu bildirildi.¹¹³

Her ne kadar sadaret Kudüs'e böyle bir bilgilendirmede bulunmuşsa da devam eden süreçteki yazışmalar göz önüne alındığında Kudüs'ün müstakil statüsünün 1872 Eylül'ünde kararlaştırıldığı şekilde hayata geçirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Mutasarrıflığın vilayete mi yoksa doğrudan Bâbîâlî'ye mi bağlı olduğu ya da hangi konularda valiliğe hangi konularda Bâbîâlî'ye bağlı bulunduğu en iyi anlaşılacağı yol, bu makamlar arasındaki yazışma trafiğini incelemek olacaktır.

1.1.1.1. Merkez Bürokrasisi ile Doğrudan İrtibat

Sadaretin Mehmet Nazif Paşa'ya Suriye'ye bağlı olduğunu bildirmesinden bir ay sonra 1873 Şubatı'nda paşa, eski Kudüs patriği konusundaki bir meseleyle ilgili doğrudan sadarete bilgilendirme gönderdi.¹¹⁵ Bunun yanında aynı yılın Mayıs ayında Kudüs halkının vergiden muafiyetiyle ilgili konuda Kudüs İdare Meclisi'nin müzakere ve görüşleri sadarete aracısız olarak iletildi.¹¹⁶ Bu tarihten itibaren yürütülen yazışmalar mutasarrıflığın bağımsızlığı konusunu aydınlatmada oldukça önem taşıyor.

¹¹³ BOA, A.MKT.UM, 1247/34.

¹¹⁴ Mohanad Alamleh, Kudüs'ün idari yapısı hakkında hazırladığı tezinde mutasarrıflığın müstakil yapıma tarihinin 1874 olduğunu ileri sürmektedir. Ashında kendisi 1873 yılı salnamesinde ve aynı yıla ait bir şerhiye sicilinde Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık statüsünden bahsedildiği bilgisine ulaşmıştır. Fakat aynı salnamede Kudüs'ün Suriye'ye bağlı olan diğer sancaklar arasından çıkarılmadığını ve ikincil birkaç araştırmada da 1873'te Kudüs'ün Suriye'ye bağlı olduğu bilgisini dayanak noktası olarak seçmiştir. Ancak kendisini asıl yanıtlan bilgi 1874 tarihli bir Kudüs şerhiye sicilindeki “*Suriye vilayeti dahilinde Kuds-i Şerif kazasının*” ibaresi olmalıdır: KŞS, 361, s. 220; Anlaşılabilirliği üzere şerhiye sicilinde geçen Kudüs'ün bu tabiiyeti meselesi adli bir meseledir. Nitekim Kudüs naibinin başkanı olduğu *meclis-i temyiz*in bir üst organı Suriye vilayetindeki *divan-ı temyiz* idi: BOA, HR.TO, 512/78, 23.09.1873; BOA, AYN.d, 905, s. 182, 4 Ş 1289; Kudüs'teki kadılık makamının bu şekilde zayıf bir tabiiyet olarak nitelendirilebilecek şekildeki astlık durumunu sancağın idari yönden bağlılığına teşmil edemeyeceğimiz aşikardır. Bu türden referanslar üzerine bina edilen tarihlendirme neticesinde Alamleh'in doktora tezinin başlangıç tarihi hatalı bir şekilde 1874 olarak belirlenmiştir: Alamleh, “Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914”, s. 31-32; Alamleh 1874 tarihi konusunda yalnız değildir. Pek çok araştırmacı 1874 yılını Kudüs'ün müstakil olduğu yıl olarak vermektedir: Bkz.: M. Hartmann, “Die Ortschaftenliste des Liwa Jerusalem in dem türkischen Staatskalender für Syrien auf das Jahr 1288 der Flucht (1871)”, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1878-1945)*, sayı: 6, 1883, s. 102; Mahmoud Yazbak, a.g.m., s. 41; Satış, a.g.m., s. 547.

¹¹⁵ BOA, A.MKT.UM, 1247/59.

¹¹⁶ BOA, A.MKT.UM, 1266/65.

Bu sebeple yukarıda atıf yapılanlar hariç olmak üzere 1873-1883 yılları arasındaki yazışmalardan seçilen örnekler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1.1: 1873-1883 Yılları Arasında Kudüs Mutasarrıflığının Yazışma Örnekleri

Tarih	Tasnif	Yazışma Mercii	Konu
1873.04.25	A.MKT.UM 1263/97	Sadaretten Kudüs mutasarrıflığına	Kudüs'te toplanmış bir cemiyet hakkında
1873.04.28	A.MKT.UM 1264/47	Hariciye Nezareti'nden Kudüs mutasarrıflığına	Rum ve Latin papazları arasındaki bir mesele hakkında
1873.04.30	A.MKT.UM 1264/91	Sadaretten Kudüs mutasarrıflığına	Beytüllahim Kilisesi'ndeki karışıklıklar hakkında
1873.06.16	A.MKT.UM 1271/91	Sadaretten Kudüs mutasarrıflığına	Yafa'daki bazı kişilerin haksızlığa uğratılmaları şikayetinin tahkiki hakkında
1873.09.18	A.MKT.UM 1288/69	Kudüs mutasarrıflığından sadarete	Kudüs'teki Halidî ve Hüseyinî aileleri arasındaki anlaşmazlık hakkında
1874.08.24	A.MKT.UM 1342/84	Sadaretten Suriye vilayetine	Remle'deki Bâyezid-i Bistâmi Vakfı'na ait bir araziden öşür alınması hakkında
1874.08.31	A.MKT.UM 1344/48	Sadaret ve Kudüs mutasarrıflığının karşılıklı yazışması	Sultan Süleyman havuzlarının yanındaki kale duvarının belediye bütçesinden tamiri hakkında
1874.09.03	A.MKT.UM 1345/35	Sadaret ve Kudüs mutasarrıflığının karşılıklı yazışması	Kudüs ile Yafa arasında bulunan eski eserler hakkında
1875.11.20	A.MKT.UM 1411/38	Sadaretten Suriye vilayetine	Yafa Kalesi'nde askerlerin top atışları hakkında
1875.12.19	A.MKT.UM 1430/26	Sadaretten Kudüs mutasarrıflığına	Temîm ed-Dârî ve enbiya vakıflarının aşarı hakkında
1876.03.12	ŞD 2271/30	Sadaret ve Kudüs mutasarrıflığının karşılıklı yazışması	Yafa kazasına bağlı olan Lüd nahiyesinin idaresi hakkında
1878.10.28	İ.ŞD 2272-05	Kudüs mutasarrıflığından Şûrâ-yı Devlet'e	Lüd kasabasının eskiden olduğu gibi nahiye haline getirilmesi hakkında
1881.09.12	A.MKT.UM 1681/64	Sadaretten Kudüs mutasarrıflığına	Yafa'daki bazı urbanın arazi meselesi hakkında
1883.02.26	A.MKT.UM 1709/28	Sadaretten Kudüs mutasarrıflığına	Kudüs'te Sen Jan (St. John) isimli İngiliz cemiyetine inşa izni verilmesi hakkında

1873 Mart'ı itibariyle incelenen yazışmalar açıkça gösteriyor ki, altı ay öncesinde kararlaştırıldığı şekliyle Kudüs mutasarrıflığının mali meseleleri Suriye vilayetinden ayrılmıştı. Bu düzenlemeye bir örnek de önceki senelerde Suriye vilayeti muhasebe kaleminde Kudüs mutasarrıflığını temsilen bir memurun bulunmasına rağmen 1874'ten itibaren yayınlanan vilâyet salnamelerinde diğer sancakların muhasebe işlerini takip eden katipler arasında Kudüs'e bakan bir memurun isminin olmayışıdır.¹¹⁷

Kudüs'ün idari işlerinin açıkça Suriye'den ayrılmasına rağmen sadaretin Kudüs mutasarrıflığının iç işleriyle ilgili konularda Suriye'ye gönderdiği tespit edilen iki yazışmaya ait bilgiler tabloda yer almaktadır. Bunların biri 1874 Ağustos'unda Kudüs'teki bir vakıf arazisinden öşür istenmesi ile ilgili diğeri ise bundan bir ay sonra askeri bir mesele hakkındaki yazışmaydı. Bu iki yazışmanın muhatabının neden Suriye valiliği olduğu meselesine açıklık getirmek gerekirse de ilkinin nedeni hakkında bir fikir yürütmek pek mümkün olamamaktadır. Çünkü mali işler bakımından açıkça görüldüğü üzere 1873 Mart'ında Kudüs müstakil hale gelmişti.¹¹⁸ Ayrıca bahsedilen kaydın yazıldığı 1874 yılında Kudüs'ün vakıf işleri de Suriye'den ayrılmıştı. Evkaf-ı Hümeyun Nezareti'ne intikal ettiriliyordu.¹¹⁹ Ancak askeri konudaki yazışmalarda Suriye'nin de muhatap alınması doğaldır. Nitekim Kudüs mutasarrıflığındaki askeri birlikler Şam'daki Beşinci Ordu'ya bağlı kalmaya devam etti.¹²⁰ Kudüs'ün Suriye vilayetine bağlılığının diğeri bir vechesi de adli meselelerle ilgiliydi. Sancaktaki meclis-i temyizin bir üst organı Suriye vilayetinde bulunan divân-ı temyizdi. Mutasarrıflığın Suriye'den ayrılarak müstakil hale getirilmesinin hemen ardından yerel yetkililer meclis-i temyizin de merkezdeki Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye bağlandığını düşündü. Eğer böyle olsaydı Kudüs meclis-i temyizinde görülen davaların temyiz makamı doğrudan

¹¹⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Suriye**, 1289, s. 76; A.g.s., 1291, s. 51.

¹¹⁸ 1873 yılı içerisinde mali konuları içeren pek çok yazışma Suriye valiliğinin aracılığı olmadan Kudüs ile doğrudan gerçekleştirilmişti. Birkaç örnek için bkz.: BOA, **BEO.VGG.d**, 313/18; BOA, **HR.MKT**, 792/16; BOA, **MF.MKT**, 10/28.

¹¹⁹ 1874 yılı salnamesine göre vilayetlere bağlı sancaklarda bulunmayan yalnızca vilayetlerde ve müstakil mutasarrıflıklarda bulunan evkaf muhasebecisi Kudüs'te de bulunmaktaydı: **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1291, s. 159-160; Yine aynı yıl Kudüs vakıflarına ait hasılat kayıtları Kudüs evkaf muhasebecisi tarafından merkeze gönderilmişti: BOA, **EV.d**, 21908.

¹²⁰ **Salnâme-i Vilâyet-i Suriye**, 1291, s. 39; A.g.s., 1293, s. 64.

Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye haline gelmiş olacaktı. Bu münasebetle Kudüs'te, vilayet merkezlerinde bulunan bir divân-ı temyiz kurulması talebi merkeze iletildi. Ancak bu istek kabul edilmeyerek istinaf talebinde bulunan kişilerin Suriye vilayeti divân-ı temyizine başvurmaları gerektiği bildirildi.¹²¹ Adli anlamdaki bu bağlılık Kudüs meclis-i temyizi başkanı olan kadı naiblerinin tuttukları kayıtlara yansdı.¹²²

Neticede Kudüs mutasarrıflığının Suriye vilayetinden ayrılma süreci 1872 Haziran'ından başlayarak üç aşamalı bir şekilde dokuz ay sürmüştü. Bu düzenlemede Kudüs'ün mahalli yöneticilerinin herhangi bir dahli mevzu bahis olmadı. İlk adım, sadarete getirilen Mahmud Nedim Paşa'nın ani kararıyla atıldıktan sonra Suriye valisi Subhi Paşa'nın ciddi bir şekilde itiraz etmesi muhtemelen vilayetin sınırlarının daraltılmasına, Akka ile Nablus'un tekrar Suriye'ye iadesine neden oldu. Mahmud Nedim Paşa'nın sadareten azliyle yerine Midhat Paşa'nın atanmasının hemen ardından ise merkez bürokratları bu vilayet düzenlemesini mahzurlu buldu ve Kudüs vilayeti düzenlemesinden vazgeçilme kararı alındı. Bu karar Midhat Paşa'nın sadarete getirilmesinden iki gün sonra Kudüs'e ulaştı. Devam eden süreçteki yazışmalar gösteriyor ki mutasarrıflığın müstakil hale getirilmesinde Kudüs mutasarrıflarının ya da mahalli diğer unsurların herhangi bir rolü yoktu. Onlar yalnızca yapılan değişiklik ve düzenlemeleri takip ettiler.

1.1.1.2. Mutasarrıflık ile Merkez Bürokrasisi Diplomatikası

1872'den itibaren Bâbîâlî'nin, mutasarrıflığı doğrudan muhatap alması çeşitli örneklerle yukarıda gösterildi. Merkez ile mutasarrıflık arasında kurulan bu irtibatın hangi yollarla ve ne kadar sürede gerçekleştiği yine yazışma örnekleri üzerinden takip edilebilmektedir. Örneğin mutasarrıflığın kendi yetki alanını aşan bir konuyu Bâbîâlî'ye bildireceği zaman hangi meselelerde hangi kurumları muhatap aldığı, başlattığı yazışma trafiğinin ne şekilde devam edip sonuçlandığı ve bu süreçlerin ne kadar zaman aldığı soruların cevaplarına dikkatli bir takip ile ulaşılabilmektedir.¹²³

¹²¹ BOA, AYN.d, 905, s. 182.

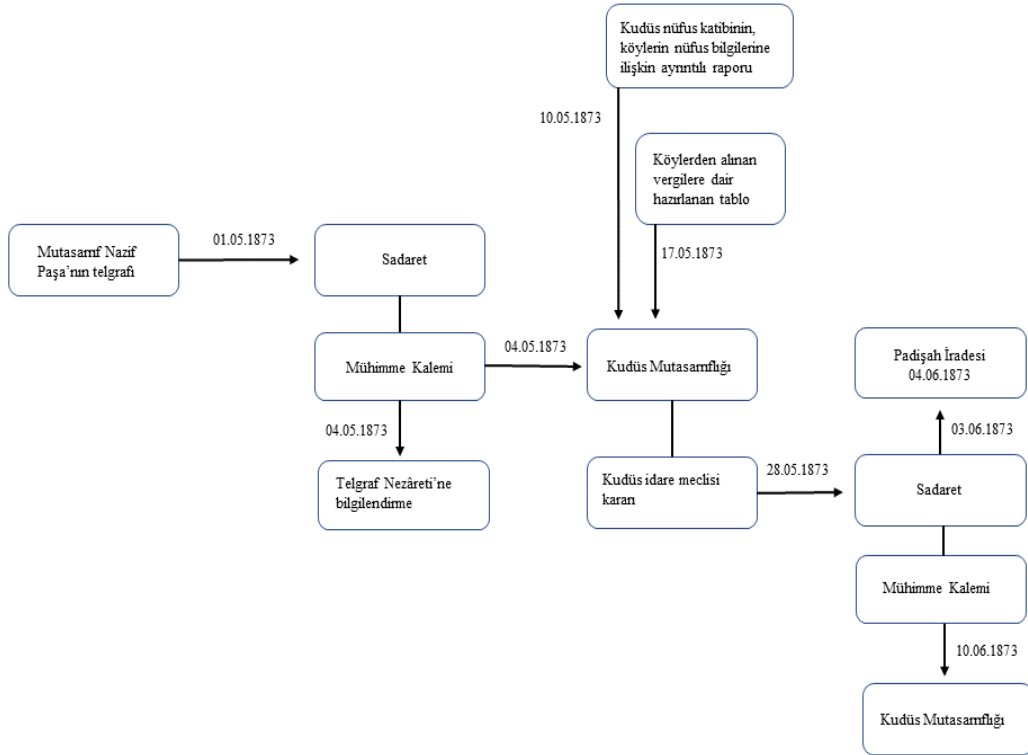
¹²² KŞS, 361, s. 220.

¹²³ Kudüs'ten merkeze gönderilen evrakın asıl muhataplarına ulaşana kadar geçirdiği işlem süreçlerini, yazılan dilekçe örneklerinden inceleyen örnek bir çalışma için bkz.: Ömür Yazıcı Özdemir, "Osmanlı Kudüs'ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914)", Basılmamış Doktora Tezi, Denizli, 2021, s. 77-93.

Bunun için iki farklı zamanda sürdürülmüş iki ayrı mesele hakkındaki yazışma trafiği örnek olarak seçildi. Bu yazışmaların ne şekilde yürütüldüğünü incelemek, mutasarrıflığın Bâbîâlî'deki muhataplarının hangi kurumlar olduğunu gösterdiği gibi, yazışmaların merkeze ve merkezden mutasarrıflığa ne şekilde ulaştırıldığı ve evrakların kurumlarda bekleme sürelerinin ne olduğu, yani bir bakıma öncelik durumlarının olup olmadığı gibi sorular hakkında bazı kanaatlere ulaşılmalarını sağlayacaktır.

Seçilen örneklerden ilki, Kudüs'ün mali işlerinin Suriye'den ayrılmasından hemen sonra gerçekleşen yazışmadır. Yazışmanın konusu Kudüs'e çok yakın bir konumda yer alıp Hristiyan hacıların ziyaretgâhı olan Beyt-Lahim'de nahiye teşkilatı kurulması ve bir de oraya gönderilecek olan askerler için inşa edilecek kışla ile ilgilidir. Bu yazışma trafiği aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Şekil 1.1: Kudüs Mutasarrıflığının Beyt-Lahim'de Kurulacak Olan Nahiye Teşkilatı Hakkında Bâbîâlî ile Yazışma Trafiği

Mutasarrıf Nazif Paşa acil bir mesele olarak gördüğü bu yeni teşkilatın uygulanması ile asker konuşlandırılması konusunu merkeze telgrafla bildirdi. Bu tarihlerdeki pek çok yazışmada mutasarrıflar mühürledikleri arzularını doğrudan gönderirken, “serî’an/acilen” ibarelerinin bulunduğu bu istek metnini Nazif Paşa doğrudan sadrazama telgraf yoluyla gönderdi.¹²⁴ 1 Mayıs 1873’te Nazif Paşa’nın gönderdiği telgrafa üç gün sonra sadaretin Mühimme Kalemi vasıtasıyla talebin uygun görüldüğü ve işlemlerin hemen başlatılması cevabı gönderildi.¹²⁵ Sadaretin olumlu yanıtının hemen ardından muhasebeci ve nüfus katibinden gerekli çalışmalarını yaparak rapor yazmaları istendi. 10 Mayıs’ta nüfus katibi Beyt-Lahim ve buraya bağlanacak olan köylerin ayrıntılı nüfus istatistiklerini hazırladı ve 17 Mayıs’ta ise muhasebeci aynı yerlerden alınmakta olan vergi miktarlarını gösteren evrakı mutasarrıfa sundu. Kudüs idare meclisi 28 Mayıs’ta toplanarak gerekli tahkikatların yapıldığını, hangi köylerin yeni nahiyeye bağlanacağını, nahiyeye müdürlüğüne ve diğer görevlere kimlerin ne kadar maaşla atanacağını belirttiği mazbatasını, onayları alınmak üzere yine doğrudan sadarete gönderdi.¹²⁶ Altı gün sonra sadrazam konu hakkındaki telhisini hazırlayarak padişaha sundu ve yedinci gün padişah iradesinin çıkarılmasıyla en üst makamdan gerekli onay alınmış oldu.¹²⁷ Padişah iradesinden altı gün sonra 10 Haziran’da bu bilgiler mutasarrıflığa yine Mühimme Kalemi vasıtasıyla gönderildi.¹²⁸ Bu yazışma trafiği yaklaşık bir buçuk aydan daha az bir sürede tamamlanmıştı. Ancak bu süre diğer yazışmalara bakıldığında kısa bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kudüs mutasarrıflığının müstakil olarak yapılandırılmasıyla birlikte buranın Bâbîâlî’deki muhatabı Dahiliye Nezareti oldu. Ancak bu durum zaman zaman değişebiliyordu ve Dahiliye Nezareti yerine Sadaret muhatap alınabiliyordu. Nitekim Nazif Paşa’nın yukarıdaki yazışmada doğrudan sadarete müracaat ettiği

¹²⁴ BOA, A.MKT.MHM, 667/46486.

¹²⁵ A.g.b.; Bu cevap mutasarrıflığa yine telgraf yoluyla gönderilmiş olmalı. Çünkü bu yazıdan hemen sonra Kudüs’te gerekli tahkikat işlemleri başlatıldı. Yazının Mektubi Kalemi üzerinden değil de Mühimme Kalemi üzerinden göndermesi konunun aciliyet ve önemini tasdik ettikleri anlamına gelmektedir: **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, haz. İskender Türe ve Salim Kaynar, İstanbul, 2017, s. 193.

¹²⁶ BOA, İ.DH, 667/46486.

¹²⁷ A.g.b.

¹²⁸ BOA, A.MKT.MHM, 456/50.

görülmektedir. Burada mutasarrıflığın hangi konularda sadarete ve hangi konularda dahiliyeye müracaat ettiği gibi bir ayrımın yapılmasına imkan bulunmamaktadır. En temelde, olağan meselelerin dahiliyeye ve acil meselelerin ise sadarete iletiildiği yorumu akla gelse de incelenen örneklerden bu çıkarımı yapmak mümkün değildir. İkinci bir yaklaşım ise sadaretin daha önceden müdahil olduğu bir konuda merkeze yazı yazılacaksa bu yazı sadarete, ilk kez bir mesele merkeze aksettirilecekse dahiliyeye yazıldığıdır. Nazif Paşa'nın Beyt-Lahim düzenlemeleri ile ilgili olarak sadarete gönderdiği telgrafında daha önce sadareten gelen emir veya istekten bahsedilmemesine rağmen yazının sadarete gönderilmesi bir istisna teşkil eder. Mesele daha önce sadaret ile paylaşıldığından Nazif Paşa'nın bahsetmemesi telgrafın formatıyla ilgili olmalıdır. Çünkü mühürlenerek doğrudan merkeze gönderilen arızalarda usulen daha önceki yazışmalar belirtilir, gelen istek veya emir yazılarından tarihleriyle bahsedilirdi.¹²⁹ Bu bilgiler bazı telgraf yazışmalarında yer alsa da bir kısmında kısaca yalnızca konu iletilirdi.¹³⁰ Nazif Paşa'nın gönderdiği yazıyı telgraf ile değil de doğrudan göndermesi durumunda konunun daha önce sadaretle paylaşıldığını ve yapılan bazı yazışmalardan da ilgili metinde bahsedildiğini görebilirdik.¹³¹

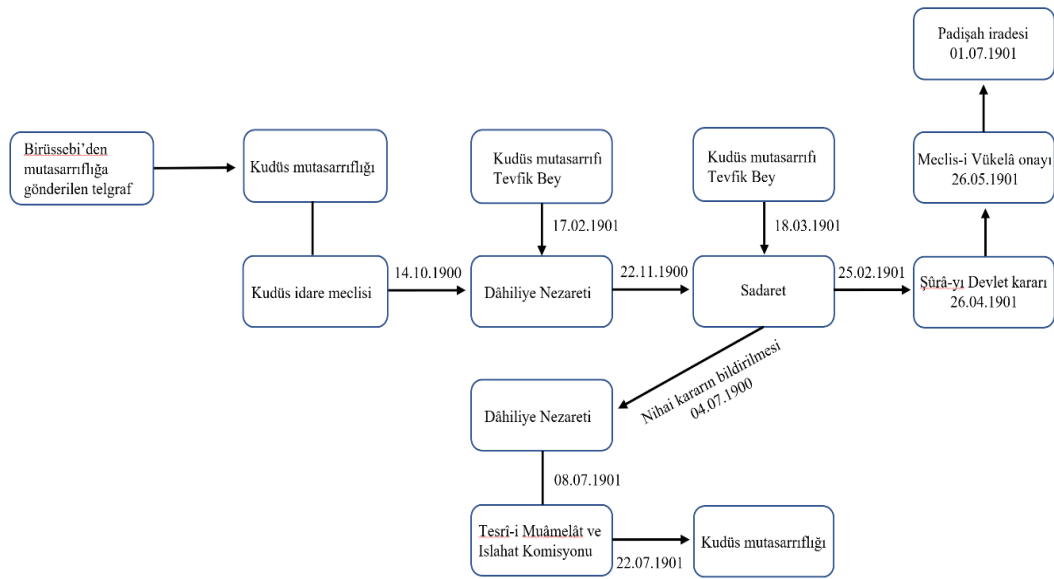
Neticede Kudüs mutasarrıflığının merkezdeki muhatabının sadaret mi yoksa dahiliye mi olduğu meselesinde sadarete hitaben yalnızca sadaretin daha önce müdahil olduğu meselelerde yazılar gönderildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında merkeze gönderilecek olan evrak ilk olarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilmekteydi. 1900'de kurulan Birüssebi kazasının idare meclisi üyelerinin tespit edilmesi konusunda önce dahiliyeye gönderilen ve ardından çeşitli kurumlar arasında sürdürülen yazışmanın izlediği yol ise şu şekildedir:

¹²⁹ Bazı örnekler için bkz.: BOA, **ŞD**, 2296/39; BOA, **ŞD**, 2265/15.

¹³⁰ Bazı örnekler için bkz.: BOA, **ŞD**, 2275/21; BOA, **ZB**, 157/119; BOA, **DH.ŞFR**, 476/49.

¹³¹ 1906'da Raşid Paşa'nın müftü ve ruhani reislerin idare meclisinden çıkarılmasını istediği ve doğrudan sadarete gönderdiği yazısında sadareten daha önce alınan herhangi bir yazışmadan bahsetmemesine rağmen "... nezd-i hakâyık-vefd-i cenâb-ı sadâret-penâhilerinde azâde-i arz ve îzâh olduğu üzere" ibaresini eklemişti: BOA, **ŞD**, 2301/20.

Şekil 1.2: Kudüs Mutasarrıflığının Birüssebi İdare Meclisi Hakkındaki Dahiliye Nezareti Üzerinden Sürdüğü Yazışma Trafiği

Yukarıda gösterilen yazışma trafiği yalnızca üst makamlara bilgi verip izin alma ile ilgili olmayıp ilgili makamlarca, özel bir konuda yeni bir düzenlemenin gerektiği işlemin karar süreçlerini göstermektedir. Tabloda merkeze oldukça uzak bir bölgede en alt yönetim kademesinde karşılaşılan bir sorunun merkeze taşınıp çözümün üretilmesi ve alınan kararın tekrar ilgili yerel idari birime bildirilmesinde yalnızca izlediği yoldaki duraklar gösterilmiştir. Bu tabloda gösterilen yazışma süreci oldukça olağan bir şekilde ilerlemiş olup bir önceki örnekte karşılaşıldığı gibi basamak atlama olmamıştır.

Yazışmanın konusu yeni kurulan Birüssebi kazası idare meclisinin seçilmiş üyelerinin belirlenmesidir. Normal şartlarda vilayet nizamnamesi hükümlerine göre

meclise üç üyenin seçilmesi gerekmekteydi.¹³² Ancak kaza beş bedevi kabilesinin yaşadığı çöl bölgesinde kurulduğu için idare meclisi üyeleri kısmen nizamname hükümlerinin dışına çıkılarak seçilecekti. Kaymakamlık mutasarrıflığa gönderdiği telgrafında çözüm için, nüfus itibarıyla en küçüğü hariç dört kabilenin ileri gelenlerinden birer kişinin seçilmesini teklif etti. Mutasarrıflık idare meclisi ise konuyu görüşerek her kabileyi temsilen bir kişinin, yani toplamda beş seçilmiş üyenin görev yapmasının daha uygun olacağını belirterek konuyu Dahiliye Nezareti'ne ilettiler. Dahiliye Nezareti ise bu meclis mazbatasını bir aydan uzun bir süre beklettikten sonra sadarete ilettiler. Bu esnada Kudüs mutasarrıfı Tefik Bey, herhangi bir cevap gelmediği gerekçesiyle dahiliyeye konunun akıbetini sordu. Tefik Bey'in bu yazısından yedi gün sonra sadaret yazışmayı Şûrâ-yı Devlet'e intikal ettirdi. Mutasarrıflığa uzun bir zaman boyunca cevap gelmediği için Tefik bey, daha önce Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği gibi bir telgrafi bu kez sadarete gönderdi.¹³³ Bundan bir süre sonra Şûrâ-yı Devlet konuyu görüştü ve kaza meclisinde, mutasarrıflık meclisinin teklifini uygun bularak her kabilden bir kişinin temsil edilmesi kararını benimsedi. Karara "bu durum her ne kadar vilayet nizamnamesine uygun olmasa da yeni kurulan kazanın özel durumuna binaen bu kararın verildiği" şerhi düşüldü. Zira her kabileden bir temsilcinin mecliste bulunması, kararların halka ulaşması noktasında faydalı olacaktı. Şûrâ-yı Devlet'in kararını tam bir ay sonra Meclis-i Vükelâ onaylayarak aynı gün padişahın da onayı alınmak üzere konu sadareten mabeyne iletildi. Yazışma buraya intikal ettikten sonra onay için bir aydan fazla bir süre bekledi.¹³⁴ Bu özel uygulama konusunda padişahın iradesinin alınmasından üç gün sonra sadaret kararı dahiliyeye gönderdi ve bundan dört gün sonra mutasarrıflığın bilgilendirilmesi için Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu haberdar edildi. Son olarak komisyon, yazının gelmesinden on dört gün sonra mutasarrıflığa kararı bildirdi.¹³⁵ İlk talep Kudüs idare meclisinden çıktıktan sonra alınan kararların tekrar Kudüs'e bildirilmesine kadar yaklaşık on aylık bir süre geçti. Dosya ilk olarak bir ay sekiz gününü Dahiliye Nezareti'nde, yaklaşık üç ayını sadarete, sonraki iki ayını Şûrâ-yı Devlet'te ve sonraki

¹³² **Düster**, Birinci Tertip, c. 1, madde: 47, s. 617.

¹³³ BOA, **ŞD**, 2292/29.

¹³⁴ BOA, **İDH**, 1385/13.

¹³⁵ BOA, **DH.TMIK.S**, 34/85.

iki ayını Meclis-i Vükelâ ile Mabeyn'de geçirmiş oldu. Padişah onayından nispeten kısa bir süre sonra ise Kudüs'e iletildi. Bu gecikmeler makamların evrak işlerindeki yoğunluğu sebebiyle değil, işlemin kanun maddelerinin dışına çıkılarak farklı bir uygulamaya onay verilme müzakereleriyle, daha doğrusu yeni bir istisnai kanun çıkarılmasıyla ilgili olmalıdır. Mutasarrıfın önce dahiliyeye ve hemen ardından da sadarete konunun akıbetini soran telgraflar göndermesi bu gecikmenin mutad olmadığını göstermektedir.

Mutasarrıflığın Suriye vilayetinden ayrılmasından sonra kararı yerelde verilemeyecek meselelerle ilgili olan yazışmalar, safhaları yukarıdaki şemalarda gösterilen yollara benzer şekillerde Bâbîâlî ile sürdürülmüştür.

Haim Gerber'e göre Filistin bölgesi, 19. yüzyıl başları ile bu yüzyılın ortalarından itibaren devam eden süreçte, mutasarrıflığın idaresi ve memur tipi bakımından Max Weber'in tanımladığı bürokrasi modelinin en iyi gerçekleştiği yeri.¹³⁶ Bu dönemki Kudüs idarecilerinin merkeze bağlılıklarının tam da Tanzimat'ın öngördüğü, vilayet nizamnameleri ile uygulandığı şekilde olması, onların merkezi birtakım büyük düzenlemeleri yönlendiremeyeceği anlamına gelir. Nitekim bölgenin en önemli idari merkezi olan Suriye vilayetinin valisi Subhi Paşa bile kendi yetki alanını kısıtlamaya yönelik olan adımlara karşı yalnızca istifasını sunmakla cevap verebilmişti.¹³⁷

Kudüs'ün müstakil olma meselesi 1864'te başlayan taşra reformları kapsamına girmemektedir. 1864 öncesinde Sayda vilayetine bağlı olan Kudüs, zaten o tarihte yeniden düzenlenen Suriye vilayetine hal-i hazırda olduğu gibi bir mutasarrıflık şeklinde bağlanmış ve Vilayet Nizamnamesi'nin gereği olan düzenlemeler yapılmıştı. Bu düzenlemeler ile eyaletler vilayetlere dönüştürüldüğü gibi bazı eyaletler tümden kaldırılmış ancak daha çok vilayet, mutasarrıflık ve kazaların yönetim şekilleri ve işleyişleri değiştirilmiş, iş bölümleri arttırılmıştı. 1871'de ilan edilen İdare-i

¹³⁶ Gerber, "Tanzimat'a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti", s. 253-254; Mutasarrıflıktaki memurların yerelde önemli kararları alamamaları ve merkeze bağlılıkları konusunda bu yorum doğru olsa da Weber, hiyerarşik daire otoritesini savunmaktadır. Buna göre makamların, yukarıdan aşağıya oluşturulan sıralı sisteme göre birbirlerine bağlanması öngörülür. Ancak Kudüs'teki durumda bundan farklı olarak vilayet basamağı atlanarak mutasarrıflığın doğrudan merkezle irtibatı söz konusudur: Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, çev. Latif Boyacı, c. 2, İstanbul, 2012.

¹³⁷ Hanssen, **Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital**, s. 45.

Umûmiye-i Vilayet Nizamnamesi iddia edildiği gibi¹³⁸ Kudüs'ün de içinde bulunduğu “elviye-i gayr-i mülhaka” denilen özel statülü ve doğrudan merkeze bağlı mutasarrıflıkların kurulmasına kendi başına sebep olmadı. Cebel-i Lübnan ve Girit gibi merkezler için zaten 1871 öncesinde özel nizamnâmeler hazırlanarak statüleri değiştirilmişti. Kudüs'ün 1872'de Bâbiâlî'ye bağlanması süreci ise Âlî Paşa'nın vefatının ardından sadarete gelen Mahmud Nedim Paşa'nın şahsi tasarrufu ile başladı ve bu esnada Kudüs'ün yanında Bingazi, Payas, Cidde ve İzmit'te de farklı düzenlemeler yapıldı.¹³⁹

1.3. YENİDEN KUDÜS VİLAYETİ KURMA TALEPLERİ

Gerek 1871 öncesinde Kudüs'ün birkaç kez idari statüsünün yükseltilmesi ve gerekse 1871'deki vilayet teşebbüsü, mahalli karar mercilerinde yer alan memur ve eşraf nezdinde Kudüs'ün yeniden vilayete dönüştürülmesi fikrinin canlı kalmasına neden oldu. Kudüs'ün doğrudan merkeze bağlanmasından itibaren ilk on yılda bu vilayet fikri müstakil mutasarrıflık statüsünün kazanılması sayesinde durulmuş ve merkeze bu konuda herhangi bir istek intikal etmemişti. Ancak 1880'den itibaren özellikle Suriye vilayeti cephesinden tekrar dillendirilmeye başlanan Kudüs vilayeti düşüncesinin en temeldeki motivasyonu, urban kabilelerinin sebep olduğu düzensizlik ve asayişsizliğin ortadan kaldırılmasıydı. 1890'dan itibaren ise hali hazırda yaklaşık yirmi yıllık müstakil statüyü haiz olan Kudüs idarecileri bu konuda sıkça istekler gönderdi. Kudüs'ü diğer mutasarrıflıklardan ayırıcı statüsü ve mutasarrıflık nezdindeki bazı müdürlüklerin vilayetler bünyesindeki müdürlüklere eşit olması istenilen vilayet statüsü için öne sürülen gerekçelerden biriydi. Bu türden bir yapılanmayla öne çıkmış ve pratikte vilayet teşkilatına oldukça yakın olan Kudüs mutasarrıflığının, uluslararası ilginin daha fazla arttığı bir dönemde vilayet haline getirilmesi gerektiği yerel idareciler tarafından özellikle vurgulanmaktaydı. 1880-1884 arasındaki rapor ve talepler güvenlik kaygılarıyla Suriye vilayeti ve Bâbiâlî'de hazırlanmış olup Filistin'de bir vilayet kurulmasını öngörüyordu. 1890'dan sonrakiler

¹³⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, s. 63.

¹³⁹ Sadıkoğlu, “Mahmud Nedim Paşa'nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871 – 31 Temmuz 1872)”, s. 84-85.

ise Kudüs mutasarrıflık merkezinin bir vilayet teşkilatına dönüştürülmesi amacıyla Kudüs'te hazırlandı. Bu yönüyle vilayet teşebbüslerini ikiye ayırmak mümkündür.

Bu dönemde Kudüs'ün vilayete dönüştürülmesi fikriyle ilgili elimizdeki ilk dosya Suriye valisi Midhat Paşa'nın¹⁴⁰ 1880 Haziran'ında İstanbul'a gönderdiği yazı üzerine çeşitli makamların görüş ve bilgilendirmelerini içermektedir.¹⁴¹ Midhat Paşa'nın bildirdiğine göre Kerek bölgesinde bazı Hristiyan unsurlar bedevi kabilelerinin saldırılarına uğradıkları gerekçesiyle yabancı konsoloslara himaye maksadıyla müracaat etmekteydiler. Konsolosluklar da kullanabilecekleri başka meseleleri de katarak Suriye vilayetine bu durumdan şikayetlerini bildiriyorlardı. Midhat Paşa'ya göre eskiden beri bölgede Müslümanlarla birlikte yaşayabilen Hristiyanlar, bir müddetten beri misyonerlerin kışkırtmasıyla şikayetlere ve konsolosluklardan himaye taleplerine başlamışlardı. Konsolosluklar da bu durumu kendi lehlerine kullanmak istiyordu. Bu sorunların çözümü için Midhat Paşa "dâire-i idâre-i hükûmet" dışında kalmış olan Kerek'in, oraya çok yakın olan Kudüs'e bağlanmasını aynı zamanda Belka ve Maan sancaklarının da dahil edilmesiyle Kudüs vilayetinin kurulmasını önermişti. Konuyu mütalaa eden Şûrâ-yı Devlet Midhat Paşa'nın önerisini dikkate alarak isminin de Filistin vilayeti olacağı bir idari düzenlemenin hayata geçirilmesi gerektiği kararını vermişti.¹⁴² Fakat Midhat Paşa'nın Suriye valiliği döneminde ıslahat konularındaki pek çok isteğinin çeşitli sebepler ileri sürülerek icra edilmediği¹⁴³ gibi Kerek düzenlemesi ve Kudüs vilayeti önerisi de sultan tarafından onaylanmadı.

Midhat Paşa'dan sonra Suriye valisi olan Ahmed Hamdi Paşa Kudüs merkezli bir vilayet kurulması fikrine karşı çıktı.¹⁴⁴ Paşa gönderdiği bir telgrafta, Suriye

¹⁴⁰ Midhat Paşa 1879 Kasım'ında Suriye valisi olarak atanmış, burada çeşitli ıslahatlarla meşgul olmuş ve 1880 Ağustos'unda ise Aydın valisi olarak atanmıştır: Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri", 392-456.

¹⁴¹ BOA, **ŞD**, 2272/68; Midhat Paşa'nın Kudüs'ü vilayete dönüştürme düşüncesine benzer olarak Trabzon valisi Ahmed Aziz Bey, buraya bağlı olan Canik sancağını güvenlik ve mesafe uzaklığı sebeplerinden dolayı ayrı bir vilayete dönüştürmek istemiş, bu konuda bir rapor hazırlayarak merkeze göndermişti: Rıza Karagöz, "Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilayete Dönüştürme Projesi (1885)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C: 4, 2008, s. 38-41.

¹⁴² A.g.b., lef: 1/5

¹⁴³ Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri", s. 444.

¹⁴⁴ Valiliğe geldiği ilk zamanlarda bu fikre karşı çıkmışsa da bundan yaklaşık dört sene sonra gönderdiği lâyhada bu fikri savunacaktı: BOA, **Y.A.RES**, 24/38; 1878'de kısa bir dönem sadrazamlık görevinde bulunan Ahmed Hamdi Paşa 1880'de getirildiği Suriye valiliği görevini 1885'e kadar sürdürdü: Sinan

vilayetinin üç bölüneceği hakkında çıkan gazete yazıları üzerine böyle bir durumun mahzurlu olduğunu ve Cebel-i Dürzi meselesinde karışıklıklara yol açacağını belirtti. Başvekalet makamındaki Mehmed Said Paşa ise verdiği cevapta bu konuda herhangi bir iradenin olmadığını söylerken bir de Filistin isminde Kudüs merkezli ve ayrıca Filistin'in kuzeyinde Suriye sahil kesiminde olmak üzere iki vilayet kurulması fikrinin daha önce de sorulduğundan bahsetti. Said Paşa, Suriye vilayetinin parçalanmasının zararlı olabileceğini düşünmekte ve bütünlüğünün muhafaza edilmesini gerekli görmekteydi. Bu yüzden meseleyi ertelediğini ekleyerek valinin söylentilere itibar etmemesini tavsiye etti.¹⁴⁵ Ahmed Hamdi Paşa'nın bahsettiği gazete yazılarının asıl konusu muhtemelen daha önce Midhat Paşa'nın da öneri olarak sunduğu projeydi. Said Paşa verdiği cevapta Başvekalete gelmeden önce bu konunun Bâbîâlî'de gündeme geldiğini¹⁴⁶ ve kendisine de göreve geldikten sonra sorulduğunu ifade etmesinden onun da Midhat Paşa'nın projesinden bahsettiği anlaşılabilir. Ancak Midhat Paşa'nın projesinde Filistin'in kuzeyindeki ikinci bir vilayetten bahsedilmemektedir. Bu da Bâbîâlî nezdinde Suriye vilayetinin bölünmesiyle ilgili başka bir planın daha tartışıldığını göstermektedir ki bu da 1887 sonunda Beyrut vilayeti olarak vücut bulacaktı.¹⁴⁷

Kudüs için vilayet statüsü istenmesi konusu Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden bir yıl kadar sonra da güçlü bir şekilde teklif edildi. Henüz İngiliz işgali gerçekleşmeden önce Mısır'a bir heyetle gönderilen ve oradaki düzenin tekrar sağlanması için çalışan Derviş İbrahim Paşa¹⁴⁸ bu kez içinde Gazi Ahmed Muhtar

Kuneralp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prospografik Rehber**, İstanbul, 1999, s. 57.

¹⁴⁵ BOA, **A.MKT.UM**, 1699/11; Söylentilere konu olan Suriye sahil kesimindeki vilayet 1887'de kurulacak olan Beyrut vilayetidir: Aydın, **Osmanlı Filistininde Bir Sancak: Akka**, s. 28.

¹⁴⁶ Said Paşa 9 Haziran 1880'de başvekalet görevinden azledildi ve 12 Eylül 1880'de ikinci kez bu göreve getirildi. Midhat Paşa'nın proje teklifi de tam olarak Said Paşa'nın başvekillikte bulunmadığı bu kısa dönemde tartışılmıştı. Said Paşa'nın hayatı ve başvekalet görevleri için bkz.: Zekeriya Kurşun, "Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1991.

¹⁴⁷ Zafer Orha, "Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)", Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 37.

¹⁴⁸ Mısır'ın işgali öncesinde Derviş İbrahim Paşa heyetinin 7 Haziran – 14 Temmuz 1882 tarihleri arasında Mısır'daki temas ve faaliyetleri için bkz.: Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, İstanbul, 2010, s. 53-88.

Paşa¹⁴⁹ ve Hüseyin Hüsnü Paşa'nın da bulunduğu bir komisyonda yer aldı. Bu komisyon 1883 Kasım'ında Kudüs-Mısır sınırı hakkında hazırladıkları bir raporda bölge güvenliğinin sağlanması ve Kudüs tarafında idari yapının olası müdahalelere karşı kuvvetlendirilmesi yönünde görüş bildirdiler.¹⁵⁰ Raporadaki görüşler, Kudüs'e vilayet statüsü verilmesi ve etraftaki diğer merkezlerin de bu vilayete bağlanması tavsiyesi etrafında şekillendi. Gazze ile Kerek arasında çöl ikliminin hakim olduğu ve kalabalık bedevi kabilelerinin yaşadığı bölgede bir kazanın kurulması fikri muhtemelen ilk kez bu rapor ile gündeme gelmişti.¹⁵¹ Kurulacak olan bu kaza sancak haline getirilecek olan Gazze'ye bağlanmalı, Gazze ile Maan sancakları da Kudüs vilayeti altında birleştirilmeliydi.

Bu komisyonun önerdiği vilayet fikri iki sene önce sadrazam Said Paşa'ya sorulan Filistin vilayeti fikrinden oldukça farklıydı. Henüz Mısır İngiliz işgaline uğramadan önce önerilen Filistin vilayeti kurma tasarısı, Suriye vilayetini bölerek bölgedeki idari merkezlerin çoğaltılmasına odaklanan merkez bürokrasisinin bir tasarrufuydu. Ancak komisyonun önerileri ise tamamıyla İngiliz işgalindeki Mısır'a sınır olan Kudüs'ün idari ve askeri yönden güçlendirilmesine yönelikti.¹⁵² Raporun devamında Gazze ve Maan'a birer tabur asker konuşlandırılması ve bölgede sürekli gezici birliklerin devriyesinin temini ile güvenliğin sağlanması maddeleri de bulunmaktaydı. Konuşlandırılan bu askeri kuvvet sayesinde Hac yolunun ve bu güzergahtaki su kuyularının da güvenliği sağlanacaktı. Bu yapılanma bölgedeki bedevi

¹⁴⁹ Ahmed Muhtar Paşa da 1885'te Mısır'a yüksek komiserlik görevi ile gönderilecek ve 1908'e kadar orada kalacaktı. Paşanın oradaki görev süreci hakkında detaylı bilgi için bkz.: Süleyman Kızıltoprak, a.g.e., s. 196-216.

¹⁵⁰ BOA, **Y.PRK.MYD**, 3/6; Daha önce Teftiş-i Askeriye Komisyonu reisi iken sonradan aynı komisyonun reis vekilliğine getirilen Ahmed Muhtar Paşa, raporun yazıldığı dönemde bahsedilen reis vekilliği görevindeydi. Aynı dönemde farklı sınır meseleleri hakkında da raporlar yazan bu üç paşa anlaşıldığı kadarıyla Teftiş-i Askeriye Komisyonu'ndaki görevleri çerçevesinde bu raporları hazırlamaktaydılar: BOA, **Y.A.RES**, 21/19; Adem Ölmez, "Askerî Teftiş Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Tarih Dergisi**, XLII, 2006, s. 115-134.

¹⁵¹ Daha sonra yazılacak pek çok raporda bölgede bir kaza merkezinin kurulması ile urbanın yerleşik düzene geçirilmesi savunulacaktır. Nihayetinde 1900'de Kudüs-Gazze-Kerek üçgeninin ortasında Birüssebi kazası kuruldu. Kazanın kuruluş aşamaları hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Elif Fatma Bahadır, "Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)".

¹⁵² Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi merkezde devletle olduğu kadar yerelde de olağan dışı bit tedirginliğe neden oldu. Mısır'ı işgal eden İngiltere'nin fırsatını bulduğunda Filistin bölgesine de girebileceği düşünülmekteydi. Filistin'e başlayan Musevi göçünün tesadüfen Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edildiği döneme rastlamış olamayacağı yorumları da yapılmaktadır: Şûfânî, **El-Mücezü fî Târihi Filistin es-Siyâsî**, s. 268; Teysîr Cebâre, **Târihu Filistin**, Amman, 1998, s. 47.

kabilelerin devletle olan ilişkisini de güçlendirecekti. Bu konu bilhassa aşiretlerin yerleşik düzene geçirilme teşebbüsleri için önemlidir. Zira kurulması düşünülen kazanın konumu çölün ortasıydı ve muhtemel kazanın ahali de bedevi Araplardı. Aşiret reislerinin bu idari düzenlemeyi benimseyerek yerleşik düzene geçmeyi kabul etmeleri devlet için önemliydi. Güvenlik sorunlarına çare bulmaya yönelik olarak hazırlanan bu raporun yetkili makamlarca nasıl değerlendirildiği meçhuldür. Raporda bahsedilen konularla ilgili herhangi bir adım atılmadığı gibi verilen herhangi bir cevaba ulaşılamamıştır.

Raporda yapılması düşünülen düzenlemelerin Şam ümerasından Muhammed Said ve Muhammed Yusuf paşaların nezaretinde ve Kudüs mutasarrıfı Rauf Paşa'nın etkin bir rolü ile gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Rauf Paşa Kudüs'ün vilayete dönüştürülmesi talepleri çerçevesinde yerel unsurlarca bazı ithamlara uğramıştır. 1877-1889 tarihleri arasında on iki yıl Kudüs mutasarrıflığı görevini yürüten Rauf Paşa¹⁵³ hakkında mutasarrıflığının son zamanlarında çeşitli konularda şikayetler gönderildi.¹⁵⁴ Ancak asıl dikkat çekici olan şikayet 1883 Şubat'ında Muhammed Sadık imzasıyla Kudüs'ün vilayete dönüştürülmek istenmesi konusundadır.¹⁵⁵

Muhammed Sadık şikayetinde öncelikle paşanın göreve başlamasından itibaren mutasarrıflığı bir komitacılık şeklinde idare etmeye çalıştığını vurguluyor. Buna örnek olarak da Gazze kaymakamlığına “çirkin işleriyle” meşhur Halidi Yusuf

¹⁵³ Önceki görevi Trabzon vali yardımcılığı iken daha sonra Beyrut valisi olarak atandı: BOA, İ.MMS, 56/2546; BOA, Y.A.HUS, 224/47.

¹⁵⁴ BOA, HR.TO, 390/28; BOA, HR.TO, 390/47; BOA, HR.TO, 390/71; BOA, HR.TO, 390/77; Bunların yanında paşadan memnun olduklarını belirten Gazze eşraf ve ulemasından on kişinin imzası ile gönderilen bir arzuhal de bulunmaktadır: BOA, HR.TO, 389/84; Bu şikayetlerin yanında İngiltere'nin Kudüs konsolosu Noel Temple Moore, İstanbul'daki büyükelçi Henry Layard'a 1879'da yazdığı raporunda Rauf Paşa'nın çalışkanlığından övgüyle bahsetmekteydi: Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 244-247 (Raporun arşiv numarası: FO, 78/2992, N° 10); Moore'un gönderdiği bu rapor aynı tarihte Bâbiâli'ye de intikal etmiş ve Tercüme Odası tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir: BOA, HR.TO, 257/3; Daha sonra Kudüs mutasarrıflığı görevinde bulunan Mehmed Tefvik Bey (Biren) ise Kudüs'te Halidi ve Hüseyini ailelerin rekabetinden bahsederek Hüseyinlerin nüfuzlarını arttırmak için her türlü yolu denediğini ve Rauf Paşa'nın da bunlara karşı mücadele verdiği için hakkında asılsız şikayetler gönderildiğini söylemektedir: Mehmed Tefvik Biren, **“Bir Devlet Adamının” Mehmet Tefvik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, haz. F. Rezan Hürmen, İstanbul, 1993, 102-104.

¹⁵⁵ BOA, HR.TO, 389/62; Yazıcı Özdemir, Rauf Paşa hakkında yürütülen organize bir şikayet vakasından bahsetmektedir: Yazıcı Özdemir, “Osmanlı Kudüs'ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914)”, s. 266-268.

Efendi'yi getirmesini,¹⁵⁶ ayrıca Yafa kazasına memur olarak kötülükleri halk nazarında tescillenmiş Tabur Ağası Asım Bey, Hafız Bey ve tercümanı Musevi Yusuf Efendi'yi göndermesini zikretmektedir. Muhammed Sadık'a göre bu ekip nahiyeleri dolaşarak İngiltere'nin Mısır'ı aldığı gibi Fransa'nın da Suriye'yi alacağını anlatarak Kudüs'ün Lübnan gibi müstakil bir vilayet haline getirilip vali olarak da Rauf Paşa'nın atanması yönünde Bâbîâlî'ye halkın talepler göndermesi için propaganda yapıyorlardı. Hatta tüm Filistin'i tek bir idare altında toplamaya çalışan bu ekip aynı zamanda Kudüs'teki konsoloslarla vilayet fikrinde anlaşmışlar ve aralarında mukavele dahi imzalamışlardı.

Muhammed Sadık'ın şikayetinde belirttiği hususların bir kısmı mutasarrıfın yönetim usulünün kötülüğünden yahut karşılaşılan bazı olumsuzluklardan dolayı ortaya çıkmış olabilir. Rauf Paşa bazı kesimlerce pek sevilmeyen bir sima da olabilir. Ancak diğer konsoloslarla vilayet fikrinde anlaşılıp mukavele imzalanması hususuna herhangi bir dayanak göstermemektedir. Ciddi bir ithamda bulunurken kendisinin hangi yollarla bu bilgiyi edindiği yahut ne şekilde ortaya çıktığı konularına da açıklık getirmemektedir. Muhammed Sadık ismine arşiv belgeleri veya diğer kaynaklarda rastlamamış olmamız bu ismin gerçekliği konusunda da şüpheler uyandırmaktadır. Muhammed Sadık gerçek bir kişilikse bu sefer ismini kaynaklara yansıtacak görevleri icra etmediğini öngörebiliriz. Bu yönüyle de ileri sürdüğü ithamların söylenti kabilinden olduğu muhtemel görülebilir. Bu konunun bu derece irdelenmesinin sebebi Kudüs vilayeti fikrinin yabancılar desteği ile hayata geçirilme teşebbüslerindeki iddialardır. Kudüs'ün vilayete dönüştürülmesini yerli pek çok unsurun tahayyül ettiği anlaşılabilir bir durumdur. Ancak resmi yetkililerin belli anlaşmalar yapmak suretiyle bu teşebbüsleri gerçekleştirdiği ihtimali gerçekten önemlidir. Yabancı unsurların bu yönde bir istekleri olsa bile yerel idarecilerin de niyet ve heyecanlarını göz ardı etmek mümkün değildir.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Yusuf Efendi 1881 Kasım'ında padişah iradesiyle Gazze kaymakamı olarak atanmıştır: BOA, **MB.İ**, 86/193.

¹⁵⁷ Rauf Paşa'nın İngiliz misyonerlerine karşı tuttuğu katı tavır ve onların faaliyetlerini, "Müslüman ahalinin huzurunu korumak" maksadıyla kısıtlamasından dolayı, İngiliz konsolosun onun hakkındaki olumsuz düşünceleri göz önünde bulundurulursa böyle bir iddianın asılsız olduğu düşünülebilir. Rauf Paşa bir örnekte yasak olmamasına rağmen bir İngiliz misyoneri, Müslüman köyünde kitap satmaya çalışmasından dolayı tutuklatmış ve baskılar sonucunda sancak sınırları dışına çıkması şartıyla serbest

Daha önce Suriye vilayetinin bölünmesi şayialarını duyduğunda bunu engellemek isteyen Suriye valisi Ahmed Hamdi Paşa, 1884 Haziran'ında merkeze gönderdiği tafsilatlı bir raporda İngiliz işgaline uğrayan Mısır sınırında güvenliğin sağlanabilmesi için Filistin'in vilayet haline getirilmesi gerektiğini savundu.¹⁵⁸ Paşa'nın ve Suriye vilayet bürokrasisinin fikirlerindeki bu keskin dönüşüm çok yakınlarında bulunan Mısır'ın en güçlü devletlerden birinin işgaline uğramasının yaşattığı tedirginlik olmalıdır. Sınırdaki oluşan bu büyük tehdidin karşısında askeri tahkimatı kuvvetli olan bir idari yapının bulunmasının zaruret haline geldiği düşünülmekteydi. Raporda Gazze'den Lut Gölü'nün doğusunda bulunan Kerek'e kadar olan büyük çöl bölgesinde herhangi bir idare merkezinin bulunmadığına özellikle dikkat çekiliyor. Bu bölge aynı zamanda Mısır ile sınır olup devletin yerleşik düzene geçirme hayali içinde olduğu büyük bedevi kabilelerinin yaşadığı bir yerdi. Nitekim Kudüs şehrinin güney ve doğu taraflarında çöl ve dağlarda yedi büyük bedevi aşireti bulunmaktaydı. Bu aşiretlerin toplam nüfusu on sekiz bin civarında olup bunlar arasında atlı ve develi birlikleri olanlar aşiretler de vardı.¹⁵⁹

Ahmed Hamdi Paşa, bu sınır hattında Palmer isimli bir İngiliz'in öldürüldüğü gerekçesiyle konuyu araştırmak üzere bir İngiliz askeri birliğinin gönderildiğini, bu gibi sınır tecavüzlerinin engellenebilmesi için devletin de muhakkak surette bölgeye asker sevk etmesi gerektiğini vurguladı. Bu vesileyle Kudüs Belka ve Maan sancaklarının birleştirilmesiyle kurulacak vilayet hem bölgedeki aşiretlerin bağlılığını arttıracak ve hem de güvenliği sağlayacaktı. Paşa raporunda ilginç bir öneri olarak kurulmasını istediği vilayet merkezinin Kudüs yerine Nablus olması gerektiğini belirtti. Çünkü Kudüs'ün Gayrimüslimleri Müslüman nüfusa oranla daha fazlaydı. Buradaki Müslümanlar daha çok esnaf olduğu için vilayet bürokrasisini besleyecek nitelikte değildi. Nablus'un büyük oranda Müslüman olan halkının Kudüs'ün vilayet merkezi olmasını hoş karşılamayacağından ve Nablus'taki Müslüman nüfus içinde

biraktırmıştı: Ş. Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)", **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı: 10, 2003, s. 118-119.

¹⁵⁸ BOA, **Y.PRK.A**, 3/87.

¹⁵⁹ BOA, **Y.A.RES**, 24/38; Burada verilen nüfus miktarı kesin rakamlar olmayıp tahmine dayanmaktadır. Çünkü urban aşiretlerinin nüfus sayımı yapılmamaktaydı. 1904'te Kudüs Mutasarrıflığı'ndan merkeze gönderilen bir raporda sayımın yapılmadığı ancak Kudüs Mutasarrıflığı'nın sınırları içinde yaşayan tahminen üç yüz elli bin kadar urban nüfusun bulunduğu belirtilmekteydi: BOA, **BEO**, 2357/176701.

devlet işlerinde bulunmuş aile sayısının fazlalığı nedeniyle buranın merkez olmayı hak ettiği de eklendi.¹⁶⁰ Ahmed Hamdi Paşa'nın gönderdiği bu raporun muhatabı da önceki yazışmalarında olduğu gibi Sadrazam Mehmed Said Paşa'ydı. Said Paşa kendisine ulaşan bu raporu olduğu gibi padişaha arz etti ancak II. Abdülhamid bu talebi onaylamadı.¹⁶¹

Harita 1.1: Suriye Valisi Ahmed Hamdi Paşa'nın Raporunda Bulunan Sınır Bölgesinin Haritası¹⁶²

1880-1884 yılları arasında Suriye valileri ve Askeri Teftiş Komisyonu'ndan sunulan üç raporun da neticeye bağlanmadığını görüyoruz. Zaten 1884'teki Ahmed

¹⁶⁰ BOA, Y.PRK.A, 3/87, lef: 2.

¹⁶¹ BOA, Y.A.RES, 24/38.

¹⁶² A.g.b., lef: 1.

Hamdi Paşa'nın raporundan sonra Suriye valiliğinden merkeze Kudüs vilayeti konusunda herhangi bir öneri daha gönderilmedi. Hatta bu tarihten sonra bir müddet daha Bâbiâlî'ye bu konuda hiçbir istek gitmedi. 1890'dan itibaren ise bu niyet ve zorunluluktan bahseden raporlar Kudüs mutasarrıflık merkezinden gönderilmeye başlandı. Gönderilen bu raporların büyük oranda mutasarrıfların tasarrufundan ziyade mutasarrıflık bürokrasisi ve eşrafının yönlendirmeleri ile hazırlandığı oldukça açıktır. Suriye valileri tarafından gönderilen raporlara olumlu yanıt verilmediği halde üç farklı zamanda Kudüs'ten ısrarla bu tür raporların gönderilmesi yerel unsurların Kudüs'ün vilayet merkezi yapılmasını ne kadar istediğini gösterir. 1890'da Kudüs mutasarrıflığı İdare Meclisi tarafından hazırlanarak gönderilen ilk mazbataya ek olarak bir de Kudüs belediye başkanı Hüseyini Selim Efendi ile Gazze'nin önde gelen kişilerinden biri olan Abdülhay Faik'in mühürlerini taşıyan tezkire de yazıldı.¹⁶³ Bu mazbata ve yazıların yanındaki iki kişi ile birlikte bizzat Selim Efendi'nin bu dosyayı Bâbiâlî'ye götürdüğünü İngiliz ve Alman konsoloslar raporlarına eklemiştir.¹⁶⁴ Bu iki önde gelen simanın tanıklığı ve meseleyi tafsilatlandırması önemlidir. Çünkü normal işleyişte mutasarrıflık meclisinin almış olduğu bir karar merkeze iletilirken meclis kararı mutasarrıfın yazısı ile gönderilir. Burada tezlerin mutasarrıflık dışı nüfuzlu bir kişi tarafından da desteklenmesi ile meselenin, sancağın tüm unsurlarınca hissedilen bir zorunluluk bulunduğu intibai verilmek istenmiş olabilir. Bu girişimde mutasarrıf Mehmed Reşad Paşa'nın¹⁶⁵ görünürlüğü yalnızca meclis başkanı sıfatıyla kararın altında mührünün olması kadardır. Yazılan metinlerde paşanın görüşünü gösteren herhangi bir ibare de görülememektedir.

Rapor özellikle Kudüs'ün güneyinde Gazze ve Kerek arasında bulunan bedevi kabilelerinin yerleşik düzene geçirilmesi, nüfus sayımlarının yapılarak tapu uygulamalarının gerçekleştirilebilmesi amacıyla yerleşim merkezlerine uzak çöl bölgelerinin denetim ve güvenlik altına alınabilmesini konu ediniyordu. Bu yüzden çölün ortasında bir kaza teşkilatı kurularak yeni bir idare merkezi tesis edilmeli, Gazze kazası sancağa dönüştürülmeli ve Gazze ile birlikte Nablus ve Kerek de Kudüs'e

¹⁶³ BOA, ŞD, 2278/32, lef: 4.

¹⁶⁴ Büssow, *Hamidian Palestine Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, s. 55-56.

¹⁶⁵ Mehmed Reşad Paşa Kudüs mutasarrıflığı görevine Nisan 1889'da getirilmiş olup Ekim 1890'da azledilmiştir: BOA, İ.DH, 1131/88313; BOA, İ.DH, 1199/93867.

bağlanarak yeni bir vilayet kurulmalıydı. Merkeze bedevilerin yaptığı mezalimlerin anlatılmasından başka en önemli koz olarak bunlardan vergi alınamaması gösteriliyordu. Raporda Gazze bedevilerinden alınan vergilerin günden güne düştüğü ve gelirlerin azaldığı anlatılarak durum oldukça dramatize edildi.¹⁶⁶ Ancak yeni kurulacak olan bu büyük teşkilatın güçlü bir bütçeye gereksinim duyduğu da kabul ediliyordu. Tasarlanan teşkilatın ihtiyaç duyduğu gider kalemleri hesaplanarak raporun ekinde sunuldu.¹⁶⁷ Kurulacak teşkilat sayesinde elde edilen fazla gelir ve vergilerin tüm masrafları karşılamaya yeteceği hatta fazla vereceği de savunuldu. Buna bir örnek olarak önceki sene Gazze bedevilerinden alınan 7 bin 400 liranın 30 bin liraya çıkarılacağı belirtildi.¹⁶⁸

Mutasarrıflık teşkilatı dışındaki unsurların da ortak edildiği bu tasarının içeriğinden yabancı konsoloslar da haberdardı. İngiliz konsoloslüğundan yazılan raporda Filistin'deki bu yeni düzenlemenin her kesimin yararına olacağı vurgulandı. Özellikle Kerek'te kurulması istenilen mutasarrıflık teşkilatı sayesinde oraya ziyarete giden İngiliz ve diğer yabancıların bedevilere para vermeden güvenli bir şekilde dolaşabilecekleri anlatıldı.¹⁶⁹ Konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet, müzakerelerin ardından bir rapor hazırladı. Raporda, bedevilerden alınacak olan vergiler yoluyla sağlanacak gelirlerin “*mâhiyeti meçhûl olan terâkkî-i vâridât ihtimaliyle*” yalnızca bir tasavvur olduğu vurgulanarak gerçekleşme ihtimalinin zayıf olduğu kanaati dillendirildi. Bu zayıf ihtimal için senelik on beş bin liralık ek bir masrafa gidilmesinin gereksiz bir harcama olacağını altı çizildi. Bu gerekçelerle raporda, Kudüs'ün vilayet haline dönüştürülmesi talebinin kabul edilmemesi tavsiye edildi.¹⁷⁰

Ayrıca Şûrâ-yı Devlet müzakeresinde “Gazze bedevilerinin ıslahının” gerekli olduğu kabul edildi fakat ilk olarak Suriye vilayeti bünyesindeki Kerek¹⁷¹

¹⁶⁶ A.g.b., lef: 1.

¹⁶⁷ A.g.b., lef: 2.

¹⁶⁸ Lira nedir eklenecek:

¹⁶⁹ NA, FO, 195/1690, s. 36-38 (Opening Jerusalem Archives aracılığıyla).

¹⁷⁰ A.g.b., lef: 6; Şûrâ-yı Devlet'in, bahsedilen bu geliri “mahiyeti meçhul” olarak nitelemesindeki isabet bundan on dört sene sonra yine Kudüs'ten gönderilen bir raporla ortaya çıkmıştı. 1904'teki Mutasarrıf Kazım Bey'in raporuna göre urbandan alınan aşar daha önce 7-8 bin lira iken Birüssebi Kazası'nın kurulmasından sonra 14-15 bin liralara kadar çıkabilmişti: BOA, BEO, 2357/176701, lef: 6.

¹⁷¹ Kerek, Suriye sınırları içinde, Lut Gölü'nün doğusunda bulunan ve bedevi kabilelerin yaşadığı bir bölgeydi. Suriye valiliği bölgede kurmak istediği hakimiyet için uzun zaman çaba sarf etti. 1892'de

bedevilerinin idari sisteme dahil edilme işlemlerinin tamamlanması gerekliliği vurgulandı. Kerek bedevileri örneği başarıyla hayata geçirildiğinde de Gazze bedevileri aynı usul ve yöntemlerle sisteme dahil edilmeli ve farklı bir düzenlemeye gidilmemeliydi. Nitekim Şûrâ-yı Devlet kararından yaklaşık iki ay sonra Kudüs'e gönderilen başka bir tahriratta, bedevilerden sağlanacak ek gelir için mutasarrıflık yapısının değiştirilmesine olumsuz bakıldığı belirtildi. Kudüs'ün zaten birinci dereceden mutasarrıflık statüsünde olduğu vurgulanarak "vehmi bir gelir" için büyük masraflara girilemeyeceği özellikle vurgulandı.¹⁷²

Kudüs vilayeti tasarılarının en ayrıntılı planı bir öncekinden on dört yıl sonra 1904'te mutasarrıf Kazım Bey¹⁷³ tarafından sadarete gönderilen rapor ile sunuldu. Daha önceki raporlara temel teşkil eden bedevi kabilelerinin başıbozukluğuna, bu raporun hazırlanmasından dört sene kadar önce Birüssebi kazasının kurulmasıyla çözüm aranmıştı. Kazım Bey bu kazanın kurulmasıyla bedevi sorununun tam olarak çözülemediğini belirtti. Ona göre bedevi meselesi çok geniş bir alana yayılmış ve kontrol dışı unsurlardan oluşan kabileler demek olduğundan bu sorunun çözümü için Gazze bedevileri ile Kerek bedevilerini bütüncül olarak ele almak gerekmektedir. Bu da ancak bu bölgelerin bir vilayet teşkilatı altında birleştirilmesiyle olabilirdi. Nitekim Birüssebi kazası kurulmuş olmasına rağmen bedeviler zapt edilememiş ve "medeniyete" kavuşturulamamışlardı.¹⁷⁴

Kazım Bey raporunda Kudüs için özellikle iki soruna dikkat çekti. Bunlardan ilki mutasarrıflık memurlarının yetersiz oluşu ve maaşlarının düşük olmasıydı. Bir memura gelen evrak kimi zaman aylarca işlem görmeyi bekliyordu. Memurlar uzun zamandan beri mutasarrıflık merkezindeki işlerinden vakit bulup kazalarda takip etmesi gereken işleri yerine getiremiyorlardı. Bu durum da gelirlerin azalmasına sebep olmaktaydı. Kudüs'teki yabancı konsolosluk görevlilerine kıyasla mutasarrıflık memurlarının durumları ve maaşları oldukça kötüydü. Kendi memurlarını yabancı

oluşturulan Maan sancağına bağlı bir kaza merkezi haline getirildiğinde bedevilere yönelik iskan ve vergi politikaları uygulanmaya başlandı: BOA, **DH.MKT**, 1889/56; BOA, **BEO**, 419/31419.

¹⁷² BOA, **DH.MKT**, 1759/91.

¹⁷³ Daha önce Mabeyn katipliği yapan Osman Kazım Bey Maraş mutasarrıflığı görevinde iken 1302 Ocak'ta Kudüs mutasarrıfı olarak atanmış ve bu görevini 1904 Ağustos'unda Halep valisi olarak atanana dek sürdürmüştü: BOA, **İ.HUS**, 93/42; BOA, **İ.DH**, 1425/17.

¹⁷⁴ BOA, **BEO**, 2357/176701, lef: 6.

memurların derecesine çıkaramamak hükümetin haysiyetine uygun değildi. Raporda vilayet teşkilatının kurulup memurların arttırılması, işlerin yoluna koyulması için yegane çözüm olarak sunuldu. İkinci önemli sorun da Müslüman nüfus ve nüfuzunun artık yabancıların gerisinde kalmaya başlamasıydı:

Avrupa Hristiyan âleminin buraya her taraftan tevcîh-i inzâr ve hissiyât eylemesi hasebiyle umûm-ı düvel-i mu‘azzama Kudüs’e ve Kudüs’ün her türlü umûr ve husûsâtına başkaca bir ehemmiyet vermekte ve bu radde takviye-i nüfûzu mühim bir malzeme-i siyâset makâmında görmekte ve buradaki konsoloslarının icrââtını dâ’imâ tâkîb etmekte ve konsoloshânelerin itibârını tezyîde ve bu yolda zuhûr edecek fırsattan istifâdeye gayret eylemekte olduklarından hükümetin konsoloshânelere karşı vaz ve mevkî’i gündend güne nezâket eylemiştir.¹⁷⁵

Kazım Bey yabancı Hristiyanların Kudüs’ü önemsemesini bu sözlerle anlatırken yerli Hristiyanların neredeyse her işlerinde yabancı konsolosluklardan medet umduğunu ve himaye gördüklerini de ekledi. Belirttiğine göre Kudüs demografisi son yıllarda engellenemeyen göçlerle değişmiş ve Müslüman olmayan unsurların özellikle de Musevilerin oranı oldukça artmıştı. Müslümanlar ekonomik ve toplumsal hayatın her yönünde geri kalmaya başlamıştı. Bu gidişatın tersine çevrilmesi vilayet teşkilatının hayata geçirilmesiyle mümkün olacaktı. Çünkü Kerek ve Nablus sancakları Kudüs’e bağlandığında oralardaki ekseriyeti oluşturan Müslüman nüfus sayesinde Kudüs’ün de demografisi değişecekti.

Mehmed Reşad Paşa döneminde gönderilen rapordan farklı olarak bu raporda Kazım Bey ön planda ve inisiyatif sahibi olarak görünmektedir. Kendisinin memuriyete geldiğinde sancağın dört bir yanını dolaştığını ve oluşturduğu komisyonla birlikte bu raporu hazırladığını söylemektedir. Zaten rapor idare meclisi kararı ile değil yalnızca kendi mührü ile gönderilmiştir. Kazım Bey muhtemelen bunca gayrete, isteğine olumlu yanıt alacağını düşünerek girişmişti. Ancak sadaret makamına gönderdiği yazı Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa¹⁷⁶ tarafından incelenmek

¹⁷⁵ A.g.b., lef: 5.

¹⁷⁶ Ferid Paşa 1903-1908 yılları arasında sadrazamlık yapmıştır. Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Abdulhamit Kırmızı, **Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet**, İstanbul, 2014.

üzere Dahiliye Nezareti'ne gönderildi.¹⁷⁷ Gelen cevapta sancaktaki nüfusun eşitsizliğine vilayet teşkilatının çare olmayacağı ve sağlanması tasarlanan ek gelir ihtimali ile böyle bir teşkilat kurulmasının devletin kural ve usullerine aykırı olduğu belirtildi.¹⁷⁸

Bu doğrultudaki taleplerin sonuncusu bir öncekinden on sene sonra 1914 Şubat'ında mutasarrıflık umumi meclisi reisi ve üyelerinin mühürleriyle Dahiliye Nezareti'ne gönderildi.¹⁷⁹ Bu dönemde mutasarrıf Macid Şevket Bey'di.¹⁸⁰ Bu mazbatada üzerinde asıl durulan nokta ise mamuriyet ve terakkiydi. Günden güne daha fazla önem kazanan ve dünyanın gözünün sürekli üzerinde olduğu bir coğrafyayı daha iyi idare edebilmenin yolu buranın vilayet şeklinde idare edilmesiydi. Önceki raporlarda olduğu gibi Kerek ve Nablus'un Kudüs'e bağlanması ve Gazze'nin sancak haline getirilmesi istenmekteydi. Farklı olarak ise Yafa'ya bağlı Remle ve Mısır sınırındaki Han Yunus nahiyelerinde kaza teşkilatı kurulması önerilmekteydi. Bu mazbatayla ilgili olarak Bâbîâlî'de herhangi bir görüşmenin vukû bulduğuna ilişkin bir kanıtımız bulunmamaktadır.

Görüldüğü üzere 1872'de diğer mutasarrıflıklara nazaran daha ayrıcalıklı bir statü kazanan Kudüs mutasarrıflığı daha sonra farklı gerekçelerle vilayet haline getirilmek istendi. Bu fikre Bâbîâlî hiç sıcak bakmadı. Anlaşılabilirdiği kadarıyla kurulacak olan vilayet teşkilatının masrafları hazine için yük olarak görüldü. Nüfusunun önemli bir miktarı zaten bedevi kabilelerden oluştuğu için yapılacak masrafların karşılanmasına da pek ihtimal verilmiyordu. Buna rağmen merkezce idari işleyişte belli aksaklıkların olduğu kabul ediliyor ancak bunların vilayet düzenlemesi getirilerek değil, zamanla kendi halinde çözülmesi gerektiği telkin ediliyordu. Bâbîâlî'nin Kudüs merkezli yeni bir vilayet düzenlemesine yanaşmamasında mali

¹⁷⁷ BOA, **DH.MKT**, 884/64.

¹⁷⁸ BOA, **BEO**, 2357/176701, lef: 3.

¹⁷⁹ BOA, **DH.İ.UM.EK**, 86/101; Bahsedilen bu girişimlerden farklı olarak 11 Haziran 1913 tarihli Yafa'da çıkarılan *Filistin* gazetesinde, Kudüs'ün vilayet ve Yafa'nın da mutasarrıflık yapılması talebine ilişkin kısa bir haber yer almaktadır. Habere göre Kudüs idare ve belediye meclislerinden yapılan talep sadarete gönderilmiştir. Arşiv kayıtlarında 1904 ile 1914 arasında herhangi bir talebe rastlamıyoruz. Bahsedilen haberde talebin bir telgraf ile gönderildiği yazılıdır. Eğer haberde bahsi geçen talep gönderilmişse o dönem mutasarrıflık görevinde bulunan Macid Bey aynı talebi bir sonraki sene umumi meclis kararıyla da göndermiş oluyor: **Filistin**, 11 Haziran 1913, s. 3.

¹⁸⁰ Macid Bey Kudüs mutasarrıflığı görevine Şubat 1913'te atanmış ve Ocak 1915'teki istifasına kadar mutasarrıflık görevini sürdürmüştür: BOA, **İ.DH**, 1497/64; BOA, **BEO**, 4330/324697.

yüklerin yanı sıra siyasi bir tutumun da bulunduğu muhakkaktı. Özellikle de Kerek'in de buraya bağlanmasıyla sınırları genişleyecek olan vilayet tahayyülünde, Kudüs'teki nüfuzları günden güne artan yabancı unsurların da etkinlikleri genişleyecekti. Bu taleplerin çoğunun, Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra yapıldığı düşünüldüğünde merkezin güvenlik kaygılarının da bulunduğu anlaşılabilir. Halbuki yakın çevrede Beyrut vilayeti, Maan mutasarrıflığı ve Kerek kazası gibi yeni teşkilatların kurulması merkezce tolere edildi. Buna rağmen Kudüs'te bu yönde radikal bir adımın atılmamasında, yukarıda sayıldığı gibi siyasi, mali ve güvenlik açılarından merkezin çekinceleri etkili olmuştur.

Neticede ister Filistin'i kaplayacak bir şekilde olsun isterse de Güney Filistin bölgesi ile sınırlı kalsın, bir vilayet kurulması düşüncesi merkezce kabul görmedi. Kudüs ve çevresi için 1517'den itibaren oluşturulan ve müesses bir nizam halini alan sancak/liva örgütlenmesi mülhak yahut müstakil olarak I. Dünya Savaşı'na kadar mevcudiyetini korudu.

1.4. MÜSTAKİL KUDÜS MUTASARRIFLIĞININ İSTİSNAİ YAPISI

Kudüs şehrinin ve civarının 19. yüzyılda gittikçe artan önemi gerek merkez idarecileri ve gerekse yerel memurlar tarafından her vesile ile gündeme getirildi. Merkezin bu anlayışla giriştiği tasarruflar mutasarrıflık idaresinin daha da güçlendirilmesi ve nihayetinde müstakil olarak merkeze bağlanması şeklinde tezahür etti. Bunun yanı sıra yerel memurlar, oluşturulan bu özel statünün bile yeterli olmadığını vurgulayarak mutasarrıflığın vilayet şekline dönüştürülmesi gerektiğini ifade ettiler. Kudüs'ten merkeze gönderilen pek çok yazıda mutasarrıflık memurları bölgenin artan önemine binaen işlerin içinden çıkılmaz bir hal aldığını tekrar tekrar açıklamak zorunda hissettiler. Yazışmalarda yer alan ifadelerde Kudüs mutasarrıflığının her bakımdan bir mutasarrıflıktan daha büyük ve önemli olduğu özellikle vurgulanıyordu. Bu durumu en açık şekilde ifade eden kişi Kudüs mutasarrıfı Kazım Bey'di. Kazım Bey 1904 Haziran'ında sadarete yazdığı raporda görüşlerini şu sözlerle açıklamıştı: “*Kudüs livasının umûr ve mu'âmelâtı bir vilayet derecesinde mühim ve bazı cihetlerde ez-an cümle husûsiyyet-i ahvalini icâb ettiren*

noktalarda vilâyât-ı şâhânenin ekserinden ehem olmasına...".¹⁸¹ Aynı çekinceler bir diğer mutasarrıf Macid Şevket Bey tarafından 1913'te tekrar edildi: "*Kuds-i Şerif'in mevki 'en ve siyaseten hâiz olduğu ehemmiyet ve nezaket fevka 'l-âde mesela Anadolu içindeki vilayetlere kâbil-i kıyâs olmayıp*" ifadelerini sarf eden Macid Bey şehrin çeyrek asırdan beri üç kat daha genişlediğini ifade etti.¹⁸²

Özellikle şehirde bulunan yabancı konsolosların fazlalığından dolayı artan yazışma trafiği ve her sene binlerce Hristiyan ve Musevinin şehri ziyareti dolayısıyla yapılması gereken hazırlıkların önemi buraya pek çok vilayet merkezinden daha dinamik bir yapı kazandırmaktaydı. Ayrıca şehirde yabancı ve Gayrimüslim imarının hızla yayılması¹⁸³ ve her geçen gün genişleyen yerleşim yerlerinin kontrolünün zarureti, buradaki mutasarrıflık teşkilatının genişlemesine neden oldu. Kudüs müstakil mutasarrıflığına yalnızca vilayet teşkilatında yer alan bazı idari kurumlar eklenerek buranın statüsü vilayet ile mutasarrıflık arasında konumlandırıldı.

1.4.1. Meclis-i Umumi

Kudüs mutasarrıflığının müstakil statüsünün en önemli göstergesi olarak merkez ile yapılan yazışma trafiğinin ortaya koyduğu bağlılık durumuydu. Buna ilaveten mutasarrıflık teşkilatı bünyesinde yer almış olan bazı kurum ve yapıların varlığı da müstakil statüyü güçlendirdi. Bu yapılar arasında ilk olarak *meclis-i umumi*yi zikretmek gerekmektedir. Vilayet kanunnamelerine göre valilik teşkilatı bünyesinde toplanması kuralı getirilen¹⁸⁴ bu meclise vilayete bağlı olan sancaklardan üye gönderilmekteydi. Kudüs mutasarrıflığı 1872'den itibaren herhangi bir vilayete bağlı olmadığından uzun bir dönem burada umumi meclis üyeleri seçilmedi. Ancak

¹⁸¹ BOA, **BEO**, 2357/176701, lef: 6, s. 4.

¹⁸² BOA, **DH.UMVM**, 64/3.

¹⁸³ 19. yüzyılın ortalarında hızlanan Kudüs'teki yabancı ve Gayrimüslimlere ait dini müesseselerin imarı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Erdem Demirkol, **Kudüs ve II. Abdülhamid**, İstanbul, 2017.

¹⁸⁴ Meclis-i umumi konusunda hem 1864 ve hem de 1871 vilayet nizamnamelerinde hükümler bulunmaktadır: Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 261; Her iki vilayet nizamnamesi de **Düstur**'da yayınlanmıştır: **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, İstanbul, 1289, s. 608-624, 625-651; 1871 vilayet nizamnamesinin yayınlanmadan önce Sadaret Divan Kalemî'nce temize çekilmiş hali için bkz.: BOA, **A.DVN**, 240/36.

II. Meşrutiyet akabinde müstakil sancaklardan da umumi meclislere üye seçilmesi zarureti hissedildi. Bu sancakların herhangi bir vilayete bağlı bulunmaması ise seçilecek olan üyelerin hangi vilayetteki umumi meclise gönderileceği konusunu gündeme getirdi. Meclis-i Vükela bu soruna en yakın vilayete gönderilmesi şeklinde çözüm buldu. Bu karara göre Kudüs mutasarrıflığından seçilecek olan dört üye Beyrut vilayeti umumi meclisine gönderilecekti.¹⁸⁵ Ancak umumi meclislerin kuruluşlarındaki gaye ilgili vilayetin sınırları içindeki bayındırlık, tarım, eğitim ve vergi gibi konuları müzakere etmekte.¹⁸⁶ Müstakil mutasarrıflıklar ise bahsi geçen bu konularda herhangi bir vilayete bağlı olmadığından başka bir vilayetin umumi meclisine üye göndermek onlar için yetki karmaşası demektir. Bu konudaki kalıcı çözümün ise *liva umumi meclisinin* toplanmasıyla sağlandığı görülüyor.¹⁸⁷ Kudüs'te 1909'da toplanan ilk umumi meclise mutasarrıf Azmi Bey başkanlık etti.¹⁸⁸ Mutasarrıftan başka on sekiz üyenin seçildiği umumi meclise ikisi hariç diğerleri katıldı. Görüşmeler sonrasında kaleme alınarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilen mazbatadan anlaşıldığı üzere, çıkarılan bir kanunla belediyelere devredilen para cezası tahsili yetkisinin tekrar mülki makamlara verilmesine dair müzakereler yapıldı. Kudüs'te toplanan bu umumi meclisten önce başka bir sancakta umumi meclis toplandığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buradan hareketle tüm

¹⁸⁵ BOA, **DH.İD**, 140/1, lef: 8.

¹⁸⁶ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, s. 90; Bu konular merkezi yönetimin müsaadesi ölçüsünde mutasarrıflık bünyesinde yer alan idare meclisinin yetki sınırları içine de girmektedir: Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", **Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation**, ed. David Kushner, Jerusalem, 1986, s. 12.

¹⁸⁷ Kudüs'te 1909'dan itibaren toplanan umumi meclisin yalnızca, bir idari birim olan Kudüs mutasarrıflığını kapsadığı çok açıktır. Ulaşılan tüm bilgi ve belgeler bunu doğrulamaktadır. Buna rağmen Kudüs'teki Amerikan konsolosunun 1914'te gönderdiği bir raporunda bu meclisi Filistin vilayeti umumi meclisi olarak nitelemektedir: Roberto Mazza, **Jerusalem: From The Ottomans To The British**, London-New York, 2009, s. 26-27; Bu durum muhtemelen Kudüs'ün Filistin'i temsil ettiği yönündeki algıdan kaynaklanmaktadır.

¹⁸⁸ BOA, **DH.UMVM**, 112-39 (Kudüs umumi meclisinin mazbatasının tarihi 28 Za 1328'dir); Israel Kolatt, kaleme aldığı makalede Kudüs *meclis-i umumi-i livasının* 1913'te çıkarılan Vilayet Kanunu'na binaen toplanmaya başladığını yazmış ve onun izinden giden Haim Gerber de aynı hükümle 1913 öncesinde bu meclisin toplanmadığını savunmuştur: Israel Kolatt, "The Organization of the Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness Before World War I", **Studies on Palestine During the Ottoman Period**, ed. Moshe Ma'oz, Jerusalem, 1975, s. 236; Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 136.

müstakil sancaklar genelinde bu meclisin ilk toplandığı yerin Kudüs olduğu ifade edilebilir.¹⁸⁹

1909 Aralık'ında toplanan Kudüs umumi meclisinin on sekiz üyesinin hangi kıstaslarla ve hangi kazadan kaçar kişi olmak üzere seçildiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.¹⁹⁰ El-Arif, 1911'de toplanan meclise katılan on iki kişinin isimlerini vermektedir.¹⁹¹ 1913 Vilayet Kanunu'na göre kazalardan gelecek olan üyeler her 12.500 kişiye bir üye olacak şekilde seçilecekti.¹⁹² Ancak farklı senelerde toplanan meclis üye sayıları birbirinden farklıdır. 1913'te toplanan meclise on dokuz üye katılırken¹⁹³ 1914 meclisine on iki¹⁹⁴ ve 1915 meclisine ise on üye katılmıştı.¹⁹⁵ 1915 umumi meclisine ait elimizde bir de liste bulunmaktadır. Bu listeye göre Kudüs, Yafa, Gazze ve Halilürrahman kazalarından toplamda 13 üye toplantıya katıldı. Kudüs ve Gazze'den dörder üyenin katıldığı meclise Yafa'dan üç, Halilürrahman'dan ise iki üye katıldı.¹⁹⁶ Meclis toplantılarına dört kazanın temsilcileri katılırken mutasarrıflığın en genç kazası olan Bürüssebi ise umumi mecliste temsil edilmedi. Çünkü kaza nüfusunun çok büyük bir kısmı konar-göçer bedevilerden oluşmaktaydı. Dağınık bir yapıda bulunan bu nüfus henüz sayıma tabi tutulamadığı için umumi meclise üye seçimi de mümkün olmadı.¹⁹⁷ Meclis üyeleri yalnızca Müslümanlardan seçilmiyordu. Tıpkı mutasarrıflık idare meclisinde olduğu gibi Gayrimüslim temsilciler de bu mecliste yer alıyordu. Ancak bu temsiliyet her kazada tüm unsurları kapsayan bir olgu değildi. Dört kaza temsilcileri içinde

¹⁸⁹ Kudüs'teki ilk umumi meclis toplantısından yaklaşık bir buçuk ay kadar sonra taşra idarecilerine gönderilen genel bir yazı ile müstakil mutasarrıflıklarda toplanacak umumi meclisler hakkında bilgilendirme yapılmıştır: BOA, **DH.İD**, 92/26.

¹⁹⁰ 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre vilayet merkezlerinde toplanacak olan umumi meclislere her sancaktan dörder üye gönderileceği hükmü bulunurken 1871 nizamnamesinde üye sayısı konusunda bir hüküm bulunmamaktadır: **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, madde: 25, s. 612.

¹⁹¹ Arif el-Arif, **El-Mufasssal fi Târihi'l-Kuds**, El-Kuds, 1999, s. 316.

¹⁹² “İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkati”, madde: 104, **Düstur**, İkinci Tertip, c. 5, s. 208.

¹⁹³ Bu mecliste görüşülen Gazze ve Remle hükümet konaklarının yeniden yapılmasına ilişkin mazbatada on dokuz üyenin mührü bulunurken bir üyenin de mevcut olmadığı belirtilmiştir: BOA, **ML.EEM**, 838/37; Kolatt ise bu yıl toplanan mecliste on üç üyenin yer aldığını belirtmektedir: Kolatt, “The Organization of the Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness Before World War I”, s. 237.

¹⁹⁴ BOA, **DH.İ.UM.EK**, 88/101.

¹⁹⁵ Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 139.

¹⁹⁶ BOA, **DH.UMVM**, 141/43.

¹⁹⁷ BOA, **DH.UMVM**, 60/49; 1909'daki toplantı ile birlikte tespit edebildiğimiz üzere Kudüs umumi meclisi 1913'ten itibaren her sene, toplamda altı kez toplandı. Meclisin yukarıda bahsedilen senelerden başka bir de 1917 Şubat'ında bir kez toplandığı tespit edilebilmiştir: BOA, **DH.UMVM**, 63/93.

yalnızca Kudüs kazasından gelen Gayrimüslim üyeler bulunuyordu. Kudüslü dört üyenin biri Müslüman ve diğer üçü farklı dini cemaatlerden seçilmişti.¹⁹⁸ Bu mecliste yer alabilmenin getireceği itibarın taşra ileri gelenleri için oldukça önemli bir kazanım olduğu muhakkaktır. Bu sebeple meclis üyesi seçimlerine ileri gelen ailelerden farklı kişiler katılıyordu. Kudüs kazasında 1913'teki seçimlere katılan 15 kişi arasında üç kişi Halidî ailesine mensuptu. Seçilenler arasında hiçbir Halidî olmamasının yanında Hüseyinî, Alemî ve Neşâşibî ailelerinden birer kişi seçilmişti.¹⁹⁹

Kendi kazalarından seçilerek yola çıkan meclis üyelerinin masrafları için kendilerine bir miktar harcırah ve ayrıca yevmiye veriliyordu. Bu meblağ merkezden Kudüs mutasarrıflığına havale ile gönderildikten sonra burada üyelere dağıtılmaktaydı. 1913 içtimai için mutasarrıflığın yalnızca yol parası ve yevmiye olarak istediği 26.915 kuruş kendilerine gönderildi.²⁰⁰ Yıllık olarak düzenlenen bu toplantıların yapılabilmesi için yine aynı yıl içinde bir daire tahsis edilmiş ve tamiratının ardından kullanımına başlanmıştı.²⁰¹

Meclise başkanlık eden görevlinin mutasarrıf olması tartışmasızdı. Ancak belediye başkanlarının üye seçilip seçilemeyeceği konusunda kanunda kesin bir yargı olmaması 1915'te anlaşmazlığa neden oldu. Umumi meclise üye olarak seçilen Yafa belediye başkanı Ömer Baytar önce meclisten çıkmak zorunda kalsa da yapılan yazışmalar ile belediye başkanının üye olması önünde bir engel olmadığı belirlendikten sonra görüşmelere geri döndü.²⁰² Muhtemelen mutasarrıflık memurları belediye başkanının üye olamayacağı kanısını 1913 Vilayetler Kanunu'nun 106. maddesine dayandırmışlardı. Maddeye göre görevi başındaki memurlar bu meclise seçilemezdi.²⁰³ Nitekim 1913'te toplanan meclis seçimlerinde

¹⁹⁸ BOA, **DH.UMVM**, 141/43.

¹⁹⁹ **Filistin**, 11 Haziran 1913, s. 3.

²⁰⁰ Muhtemelen yapılan hesaplama üyelerin geldiği kazaların merkeze olan uzaklığına göre belirlenmişti. Bu sebeple belirtilen miktarın hangi oranda üyelere dağıtıldığı hakkında kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir: BOA, **DH.UMVM**, 2/23.

²⁰¹ BOA, **DH.İD**, 186/30.

²⁰² Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 139.

²⁰³ **Düstur**, İkinci Tertip, c. 5, s. 209; 1913'te Kudüs umumi meclisi için yapılan seçimlerden önce nafia mühendisi Ragıb en-Neşâşibi de görevinden istifa ederek yapılan seçimlere girme hakkı kazanmıştı: **Filistin**, 11 Haziran 1913, s. 3.

Kudüs merkez mühendisi Ragıb Bey'in seçimlerden önce mi sonra mı istifa ettiği tartişma konusu olmuştu. Mutasarrıf Macid şevket Bey istifa mektubunun kendisine seçimlerden bir gün sonra ulaştığını ifade ederek merkezin malumatını sordu. Merkezden bildirildiği üzere Ragıb Bey seçimlerden önce istifasını Nafia Nezareti'ne sunmuştu.²⁰⁴ Bu konu ayrıca şura-yı Devlet görüşmelerinde de ele alındı ve Ragıb Bey'in yeliği tasdik edildi.²⁰⁵ Bu karışıklık daha sonradan ilkesel düzeyde ortadan kaldırıldı. Dahiliye Nezareti'nden gönderilen bir yazıda seçilmiş olan memurların umumi meclis yesi olabilecekleri, ancak atanmış olan memurların ise olamayacakları kuralı Kudüs'e bildirildi.²⁰⁶

Meclis toplantılarında alınan kararlar bir senelik olarak alınır ve Bâbıâli tarafından onaylandıktan sonra mutasarrıflık tarafından icra edilirdi. Bir sonraki sene meclis toplandığında mutasarrıf bir yıllık icraatın muhasebesini yapan bir konuşma gerçekleştirirdi. Bir nceki sene alınmış olan kararların uygulanıp uygulanmadığı tafsilatlı bir şekilde tüm temsilcilere açıklanırdı. 1917'de savaş şartları altında toplanan Kudüs umumi meclisine karşı mutasarrıf Ahmed Münir Bey'in sunduğu "izâhnâme"den, bu hitabın içeriğine ulaşabiliyoruz. Nafia, maarif, sıhhiye ve ziraat konularında bir yıllık icraatın muhasebesini sunan Ahmed Münir Bey, savaş şartlarından dolayı alınan kararların pek çoğunun icra edilemediğini ancak bir sonraki toplantıya kadar suhuletin sağlanmasıyla birlikte bu durumun telafi edileceğini ifade etti. Meclise karşı yaptığı bu konuşmayı metin halinde bir de Dahiliye Nezareti'ne gönderdi.²⁰⁷

Her ne kadar umumi meclislerin işlevselliği ve alınan kararların uygulanması noktasında idare meclisleri kadar etkili olmasa da²⁰⁸ görüşülen konular son derece önemli olabiliyordu. Mutasarrıf Macid Bey merkeze gönderdiği yazıda Kudüs'n her bakımdan çok geliştiğini anlatarak, ihtiyaç duyulan memur kadrolarının da buna mukabil arttırılması konusunu, umumi meclisi toplayarak görüşüp grşemeyeceğini sordu. Dahiliye Nezareti'nin verdiği cevap, bu gibi meseleler

²⁰⁴ BOA, şD, 2317/17.

²⁰⁵ BOA, BEO, 4236/317670.

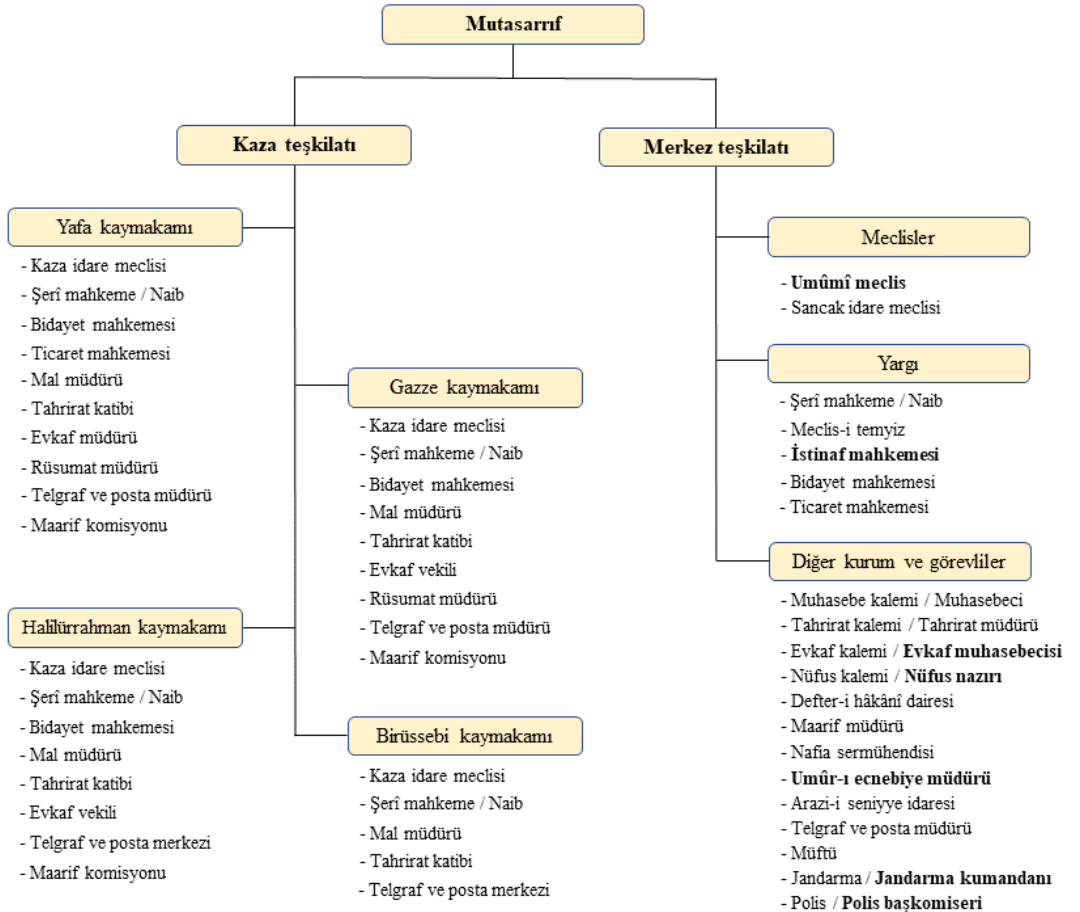
²⁰⁶ BOA, DH.UMVM, 62/34, 1333 S 25.

²⁰⁷ BOA, DH.UMVM, 149/45.

²⁰⁸ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 90.

merkezi idarenin tasarrufunda olduğu ancak yine de meclisin komşu vilayetlerde olduğu gibi toplanmasının gerektiği yönündeydi.²⁰⁹ 1914 Şubatı'nda oturumları biten umumi mecliste alınan karar Dahiliye Nezareti'nin "bizim işimiz" dediği meselelere yönelikti. Meclis görüşmeleri Macid Bey'in daha önce bahsedilen başvurusunda bahsettiği konuların çözümü olarak görülen Kudüs'ün vilayet yapılma tasavvuru etrafında şekillendi. Toplantının merkeze gönderilen sonuç mazbatasında da nedenleri sıralanarak Kudüs'ün vilayete tahvili isteği yer aldı.²¹⁰

Şekil 1.3: Kudüs Mutasarrıflığının Merkez ve Kaza Teşkilatını Gösteren Şema²¹¹

²⁰⁹ BOA, **DH.UMVM**, 64/3, 21 Ş 1331.

²¹⁰ BOA, **DH.İ.UM.EK**, 86/101; Umumi meclis tarafından görüşülüp merkeze iletilen bu istek de daha önce Kudüs'ün vilayete dönüştürülme talepleri gibi olumlu karşılanmadı.

²¹¹ Mutasarrıflık şeması hazırlanırken kurum ve görevli isimlerinin tespitinde arşiv belgeleri esas alınmıştır. Bunun yanında salnamelerden, Alamleh ve Bahadır'ın çalışmalarından da faydalanılmıştır.

Not: Merkez teşkilatında isimleri bold olarak verilen kurum ve görevliler, vilayet kurumları olup Kudüs'ü diğer mutasarrıflıklardan ayırmaktadır.

1.4.2. Diğer Kurumlar

Tüm kazalardan üyelerin katılımı ile toplanan umumi meclisin teşekkülü Kudüs'ü müstakil olmayan sancaklardan ayıran en görünür kurum oldu. Mutasarrıf Kazım Bey'in belirttiğine göre Kudüs'teki defter-i hâkânî, nüfus ve vakıf işleri de aynı vilayetlerde olduğu gibi teşkilatlanmıştı. Kazım Bey bunlardan başka yine vilayet teşkilatlarına muadil olarak maarif müdürü, jandarma kumandanı, polis müdürüne denk bir polis başkomiseri, nafia başmühendisi ve bir de Ziraat Bankası memurunun bulunduğunu ifade etmişti.²¹²

Kazım Bey'in vilayet teşkilatına benzettiği mutasarrıflık yapısını yakından incelediğimizde, defter-i hâkânî dairesinin işleyişinin vilayetlerde olduğu gibi çalışıp çalışmadığı konusu teyit edilememektedir. 1871 Vilayet Nizamnamesi'ne göre valilik bünyelerinde defter-i hâkânî dairesinde bir müdürün bulunması şartı getirilirken mutasarrıflıklar bünyesinde ise müdürden bahsedilmeyip bu işleri yürütecek olan memurlar hakkında ifadeler bulunmaktadır.²¹³ Atama, terfi ve azil gibi konularda kaleme alınmış olan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Kudüs mutasarrıflığının defter-i hâkânî dairesinde memur sıfatıyla görev yapan kişiler mevcuttu. Bunun yanında Kudüs'ün çok yakınında bulunan Suriye ve Beyrut vilayetlerinde ortak bir defter-i hâkânî müdüriyetinin bulunduğu görülmektedir.²¹⁴ Ancak şundan bahsetmek gerekir ki Kudüs mutasarrıflığı 1916'da defter-i hâkânî müfettişi atanan vilayetlerle birlikte zikredilmiştir.²¹⁵ Bu atamada Kudüs'e Senedat İdaresi mümeyyizi Ahmed Efendi gönderildi.²¹⁶ Muhtemelen Ahmed Efendi bir

²¹² BOA, **BEO**, 2357/176701, lef: 6, s. 4.

²¹³ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 632, 635; Mohaned Alamleh tezinin ilgili kısmında Kudüs'te defter-i hâkânî müdürünün bulunduğunu ifade etmişse de dayandığı belgelerde müdür sıfatıyla herhangi bir memurdan bahsedilmemektedir: Alamleh, "Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914", s. 56; BOA, **İ.ML**, 91/5; BOA, **İ.ML**, 92/53.

²¹⁴ **Salname-i Vilayet-i Suriye**, 1312-1313 s. 92; BOA, **İ.TAL**, 197/24.

²¹⁵ Defter-i hâkânî müfettişi olarak 1895'te merkezden Kudüs ve Yafa'ya inceleme maksadıyla bir memur gönderilmişse de bu görev olmayıp belli bir mesele üzerine oluşturulmuştu: BOA, **BEO**, 573/42916.

²¹⁶ BOA, **BEO**, 4404/330284; **İ.DUİT**, 53/88.

sebepten dolayı görevine gitmemiş olacak ki o atamadan iki ay sonra aynı göreve Kudüs defter-i hâkânî memurlarından İsmail Hakkı Efendi tayin edildi.²¹⁷

Her ne kadar mutasarrıf Kazım Bey'in ifadelerinde bahsettiği defter-i hâkânî dairesinin yapısının vilayetlerdeki örneklerine benzemediği görülse de nüfus dairesi için bu geçerli değildir. Çünkü Kudüs mutasarrıflığı nüfus dairesinin başında vilayetlerde olduğu gibi nazır veya müdür unvanlı bir memur bulunmaktaydı.²¹⁸ Kudüs mutasarrıflığında kaydına ulaşılabilen ilk nüfus nazırı 1888'de göreve başlayan Yasin Efendi'dir.²¹⁹ Salnamelerde Kudüs nüfus nazırlığı görevi ise ilk olarak 1892'de görülür.²²⁰ Nüfus dairesinin bir nazır veya müdürün idaresinde olması çoğu müstakil mutasarrıflıklarda bile karşılaşılmayan bir durumdur. Örneğin imparatorluk genelinde toplam yedi müstakil mutasarrıflıktan yalnızca Kudüs ve Zor'da nüfus nazırlığı memuriyeti bulunmaktaydı.²²¹ Buradan hareketle nüfus nazırının, müstakil olmayan hiçbir mutasarrıflıkta bulunamayacağını, müstakil mutasarrıflıklar arasında ise nüfusunun fazla ve nüfus işlemlerinin oldukça yoğun olduğu merkezlere gönderildiğini söyleyebiliriz.

Mutasarrıf Kazım Bey'in bahsettiği diğer bir daire de evkaf dairesiydi. Vilayetler nezdinde vakıf işlemleri ile ilgilenen evkaf muhasebecisi sıfatıyla doğrudan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı bir memur bulunurken sancaklarda bu dairede evkaf müdürleri görev yapmaktaydı.²²² Kudüs'te evkaf muhasebeciliği görevine ilk olarak 1876'da rastlanmaktadır.²²³ Evkaf muhasebeciliği görevi de

²¹⁷ BOA, **BEO**, 4413/330928.

²¹⁸ Kudüs nüfus nazır veya müdürlerine ait pek çok tayin belgesi mevcut olup devlet salnamelerinde de bu durum belirtilmiştir.

²¹⁹ Bin kuruş maaşla bu görevi üç ay sürdüren Yasin Efendi'nin yerine eşraftan Abdurrahman Nafiz Efendi atanmıştır: BOA, **DH.MKT**, 1605/89; Yasin Efendi, vilayet nizamnamesinin yayınlanmasından sonraki dönemde karşılaşılan ilk nüfus nazırıdır. Kudüs'ün 1859'da sayda eyaletinden ayrılarak müstakil olmasından hemen önce tutulan bir cetvele göre Kudüs sancağında bir nüfus nazırı, bir nüfus mukayyidi ve bir de ikinci mukayyid bulunmaktaydı: BOA, **ML.MSF.d**, 14456.

²²⁰ **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1309, s. 818.

²²¹ Bu ikisi hariç Bingazi, İzmid, Kala-i Sultaniye, Çatalca ve Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarında nazır bulunmuyordu: **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1309, s. 818-845, A.g.s., 1320, s. 758-784.

²²² Örneğin 1885 yılı Suriye Vilayet Salnamesi'ne bakıldığında valilik merkezinde bir evkaf muhasebecisinin, sancak merkezlerinde ise evkaf müdürlerinin görev yaptığı görülecektir: **Salname-i Vilayet-i Suriye**, 1302, ilgili yerler.

²²³ **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1293, s. 186; Bu tarihten sonra arşiv belgelerinde de sık sık bu görevliye rastlanmaktadır; Bunun yanında 1887 Ekim'inde bir de evkaf sandık emini atanması kararlaştırıldı. O tarihe kadar evkaf gelirlerinin kabulü ve giderlerin harcanması mal sandık emini tarafından yapıyorken bu tür işlemlerin hacminin artmasından dolayı mutasarrıflık idare meclisinin talebi ve Evkaf-ı Hümayun

nüfus nazırlığında olduğu gibi yedi müstakil mutasarrıflıktan yalnızca ikisinde bulunmaktaydı.²²⁴ Kudüs şehri ve etrafında bulunan vakıfların sayısının ve akarlarının fazlalığından dolayı buradaki evkaf dairesi doğal olarak sürekli bir genişleme içinde oldu. Örneğin 1866'da on memurla işlerini yürüten Kudüs evkaf dairesinde yaklaşık on yıl kadar sonra on beş memur bulundurmaktaydı.²²⁵

Yabancı devletleri temsilen idare merkezlerinde bulunan konsoloslarla ilgili meselelerde, vilayet merkezlerinde umur-ı ecnebiye müdürlerinin bulunması esası vardı.²²⁶ Konsoloslarla yapılan yazışmalar bu görevli üzerinden sağlanırdı. Mutasarrıflık merkezlerinde bu sıfatla herhangi bir görevli bulunmuyordu. Kudüs mutasarrıflığında sonradan ihdas edilen bu makama diğer müstakil mutasarrıflıklar arasında da rastlanılamamıştır. Kudüs Umur-ı Ecnebiye Müdürlüğü'nün resmen ihdası oldukça geç bir vakitte, 1908 yılında gerçekleşti. Aslında daha önceki tarihlerde yine konsoloslar ve yabancı misafirlerle ilgili işlere bakan hükümet tercümanı, umur-ı ecnebiye müdürü olarak zikredilmesine rağmen resmen tescil edilmemişti. Hükümet tercümanlığı vazifesinin merkez nezdinde umur-ı ecnebiye müdürlüğüne çevrilmesi ise Mutasarrıf Ali Ekrem Bey tarafından yapılan bir talep sonrasında gerçekleşti. Kudüs ve Yafa'da bulunan konsolosluklar ve üst düzey yabancı erkanın bölgeyi ziyaretleri, mutasarrıflık için oldukça fazla iş üretiyordu. Bu işlemleri tek başına bir kişinin yürütmesinin zorluğunu gerekçe gösteren Ali Ekrem Bey sadarete gönderdiği bir yazı ile umur-ı ecnebiye müdürü olarak zikrettiği Beşare Habib Efendi için maaş artırımını ve bir de yardımcı personel talebinde bulundu.²²⁷ Beşare Habib Efendi'nin konsoloslar ve patrikliklerle yürütülen ilişkilere tam anlamıyla vâkıf olduğunu belirten Ali Ekrem Bey, maaşının azlığından dolayı görevini bırakmak isteyen Beşare Efendi'nin ayrılması halinde son derece önemli olan bu memuriyete işleri çevirebilecek kimseyi bulamayacaklarından emin bir şekilde yanına bir de Mülkiye mezunu, Fransızcaya hakim Müslüman ve Türk

Nezaretî'nin üst yazısıyla Şûrâ-yı Devlet'in onayı sonrasında bir evkaf sandık emini atanması uygun görüldü. Kudüs mutasarrıflığı evkafının o tarihte yıllık 939 bin kuruş geliri ve 359 bin kuruş da gideri bulunuyordu. Yeni görevlinin maaşı ise 150 kuruş olacaktı: BOA, **A.MKT.ŞD**, 82/95.

²²⁴ **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1320, 758-784.

²²⁵ BOA, **EV.d**, 19788, s. 2; BOA, **EV.d**, 32996, s. 2; Belirtilen tarihten sonra bu dairede çalışan memur sayılarına ilişkin toplu bir bilgiye ulaşılamamıştır.

²²⁶ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 631.

²²⁷ BOA, **DH.MKT**, 1225/89.

birisinin yardımcı olarak tayin edilmesini talep etti. Ali Ekrem Bey'in yazdığı metinde diğer mutasarrıfların ifadelerine benzer şekilde Kudüs'ün "umur-ı ecnebiyesi"nin vilayetlerdeki durum ile karşılaştırılmayacak derecede yoğun olduğu özellikle vurgulanıyordu. Ali Ekrem Bey'in talebi hemen gerçekleşmemiş olsa da daha sonra Beşare Habib Efendi'nin de kendi durumunun iyileştirilmesini isteyen bir arzual göndermesinin ardından 1908 Haziran'ında Kudüs hükümet tercümanlığı unvanı umur-ı ecnebiye müdürlüğüne tahvil edildi.²²⁸ 32 seneden beri resmen hükümet tercümanlığı ancak fiilen umur-ı ecnebiye müdürlüğü yapan Beşare Habib Efendi taltif edilerek yeni payesi ile görevini sürdürmeye devam etti. Kudüs'ün Hristiyan ahalisinden olan Beşare Habib Efendi'nin²²⁹ işlerini titizlikle yapması yerel idareciler nezdinde takdir ediliyor ve nişanlarla taltifi sağlanıyordu.²³⁰ Gerek hükümet tercümanı ve gerekse umur-ı ecnebiye müdürü olarak yabancı misyonlarla olan irtibatı sebebiyle kendisine pek çok devlet tarafından da nişanlar gönderildi.²³¹

Kolluk kuvvetlerinin vilayet seviyesinde örgütlü olduğu konusunda da Kazım Bey haklı ifadeler kullandı. Jandarma kumandanı ve polis müdürüne denk bir polis başkomiserinin bulunması Kudüs'ü diğer mutasarrıflıklardan ayırıcı bir özelliktir. Kazım Bey'in bu ifadeleri kullandığı yıla ait salname incelendiğinde Suriye ve Beyrut vilayetleri bünyesinde jandarma kumandanlıkları mevcut iken bu vilayetlere bağlı sancaklarda bulunmamaktadır. Kudüs hariç müstakil mutasarrıflıkların da yalnızca üçünde bu kumandanlık mevcuttu.²³² Kolluk kuvvetlerinin Kudüs'te rütbeleri ve sayılarının yüksek olması, buradaki yabancı ziyaretçi hareketliliğine bağlıydı. 1891'den itibaren Kudüs polis teşkilatında başkomisere rastlanmaktadır.²³³

²²⁸ BOA, **DH.MKT**, 1262/24; 1908 öncesinde her ne kadar Beşare Habib Efendi'nin unvanı hükümet tercümanı ise de 1900'lü yıllarından başından itibaren unvanı, gerek yerel ve gerekse merkezi idare tarafından umûr-ı ecnebiye müdürü olarak zikredilmekteydi. Bu konudaki ilk belge için bkz: BOA, **DH.MKT**, 660/60.

²²⁹ Adam Avrashi, "A Man of Fortune", **Concordia**, Summer-2011, s. 25.

²³⁰ BOA, **DH.MKT**, 1656/128.

²³¹ Beşare Habib Efendi'ye Almanya, Fransa, Habeşistan, İspanya, İtalya, Papalık, Rusya ve Yunanistan tarafından nişanlar gönderildi: BOA, **DH.MKT**, 1676/122; BOA, **DH.MKT**, 2056/50; BOA, **İ.TAL**, 28/3; BOA, **İ.TAL**, 91/78; BOA, **İ.TAL**, 124/57; BOA, **İ.TAL**, 225/73; BOA, **İ.TAL**, 301/1; BOA, **İ.TAL**, 335/37; BOA, **İ.TAL**, 489/57.

²³² **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1323, ilgili yerler.

²³³ BOA, **İ.DH**, 1261/99066; 1890'da Kudüs ve Yafa arasında pek çok güvenlik noktası tesis edilerek bu güzergahın kontrol altına alındığı bilinmektedir. Başkomiserlik makamı da artan bu güvenlik ihtiyacına binaen ihdas edilmiş olmalıdır: El-Arif, **El-Mufassal fi Târîhi'l-Kuds**, s. 353.

20. yüzyılın başlarında ise mevcut yapının yetersizliğinden dolayı rütbeli görevlilerin sayısının artırılması yönünde talepler oluştu.²³⁴ Bu talepler Kudüs mutasarrıfı tarafından Rumeli vilayetlerindeki düzenlemeler örnek alınarak yapılmıştı. Buna göre Kudüs'te bir tane birinci sınıf, iki tane ikinci sınıf, beş tane üçüncü sınıf polis komiserinin, yedi komiser yardımcısının ve ayrıca elli üç neferin istihdamı arzu edilmekteydi.²³⁵ Yazışmalardan anlaşıldığına göre mutasarrıfın bu talepleri karşılanmıştı.²³⁶ 1913'teki bir sayım, polis mevcudunun istenilen düzeyde artırıldığını göstermektedir. Bu sayıma göre Kudüs merkezde memur ve komiserlerden müteşekkil polis mevcudu elli dokuz iken tüm mutasarrıflık genelinde bu sayı yüz on sekizdi.²³⁷ Ancak mevcut polis sayısının Paskalya ayınları sırasında yeterli olamadığı için Beyrut'tan geçici süreliğine polis memurları görevlendirmesi yapılmaktaydı.²³⁸

Mutasarrıf Kazım Bey'in bahsettiği Kudüs mutasarrıflığı bünyesindeki son iki memurdan başmühendisin de yine vilayet teşkilatlarında mevcut olup mülhak mutasarrıflıklar bünyesinde bulunmadığı görülmektedir.²³⁹ Ancak Ziraat Bankası memurunun bulunması Kudüs'ü diğer mutasarrıflıklardan ayıran bir nitelik değildi. Çünkü pek çok sancakta mutasarrıflık teşkilatı bünyesinde bu memurun istihdam edilmiş olduğu açıktır.

Neticede Kudüs mutasarrıflığının müstakil hüviyeti asıl olarak idari hiyerarşide herhangi bir vilayete bağlı olmaksızın doğrudan merkezle yazışabilmesi olarak ortaya çıktı. Bunun yanında taşra teşkilatı içinde diğer müstakil mutasarrıflıklarda görüldüğü gibi bazı kurum ve memurların bulunması da mutasarrıflığın müstakil yapısını belirginleştirmekteydi. Bunun yanında Kudüs'ün diğer müstakil mutasarrıflıklardan ayrıldığı ve vilayet kurumsal yapısına daha fazla yakınlaştığı da

²³⁴ BOA, **ZB**, 157/119.

²³⁵ BOA, **ZB**, 334/1.

²³⁶ Kudüs polis teşkilatındaki kadronun tam dökümüne ulaşılammışsa da birinci, ikinci ve üçüncü sınıf komiserlere ait bilgiler mevcuttur: BOA, **ZB**, 107/37; BOA, **ZB**, 444/129.

²³⁷ Kudüs genelinde kolluk kuvveti sayısı 1913'te de yeterli görülmemiş, her sene gelen 50-60 bin ziyaretçi ve sayımı henüz yapılamamış 40 bin civarındaki nüfus gerekçe gösterilerek polis sayısının daha da artırılması için talepte bulunulmuştu: BOA, **DH.EUM.THR**, 88/35.

²³⁸ BOA, **DH.MKT**, 2791/101.

²³⁹ Bu konuda örnek olarak 1912 yılı salnamesinin taşra teşkilatı kısmına bakılabilir: **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1328, s. 498-884.

görülmektedir. Bu yapılanma son dönemlerde toplanan umumi meclisin varlığı, nüfus nazırı, evkaf muhasebecisi kadrolarında ve kolluk kuvveti olarak jandarma ile polis teşkilatlarının genişliğinde görülmektedir. Mutasarrıflığın kurumsal yapısının vilayetlerde olduğu gibi özel anlamda genişletilmesi yerel ve zaruri durumlara matuf bir şekilde gerçekleşti. Sancak nüfusunun fazlalığı, sayımı yapılmamış bedevilerin varlığı ve her sene gelen on binlerce ziyaretçinin mevcudiyeti bu genişlemeyi sağlayan durumlardı. İdareciler için iş yükünün bu denli fazla oluşu ve bazı kurumların da vilayetlerdeki örneklerine göre yapılandırılması, burası için vilayet statüsünün istenmesine neden oldu. Hem merkezden gönderilen mutasarrıflar ve hem de yerel unsurlardan oluşan yönetici zümre bu ihtiyacı hissederek dillendirdi. Ancak yine müstakil de olsa sancak statüsü merkezi idare tarafından korunmaya devam edildi.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KUDÜS MUTASARRIFLIĞINDA YÖNETİM, SİYASET VE ADALET

1872 düzenlemesiyle müstakil statünün tesis edilmesinden yaklaşık on yıl kadar sonra Mısır'ın İngilizler tarafından işgali, merkezi yönetimin kendisini Kudüs'te daha fazla hissettirmesini gerektirdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki idari modernleşme ve merkeziyetçi yaklaşım da bunu icbar ediyordu. Osmanlı merkezi yönetiminin Kudüs'te, daha önce olmadığı kadar yoğun bir varlık göstermesi gerekliliğinin, mutasarrıflığa müstakil statünün tanınmasıyla yerine getirilip getirilemediği önemli bir sorudur. Buna cevap aramak için mutasarrıflık teşkilatı içinde bu tarihten sonra yapılmış olan idari tasarrufların incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca devlet yönetiminde modernleşmenin kaçınılmaz olarak sebep olduğu yerel unsurların yönetime katılımı olgusu, merkezileşme etrafında nasıl formülize edilecekti? Mutasarrıflığın her kademesinde görev yapan memurların profil, sorumluluk ve rollerinin dönemsel politikalar eşliğinde dönüşüp dönüşmediğinin takibi, merkezi yönetimin buradaki hedeflerini anlamaya yardım edecektir. Merkeziyetçi anlayışın tahkimini sorgulamada, mutasarrıflık kurumsal yapısında gerçekleştirilen tasarrufların yanında hukuk alanındaki gelişmelerin nasıl seyrettiği, yerel ölçekte yeni adli kurumların yerleşip yerleşemediği ve bu kurumların merkeze olan bağlıklarının derecesi, önemli verilerdir. Bu bölümde bahsedilen konular ele alınarak yönetim mekanizmasının dönüşümü tahlil edilecektir.

2.1. TEMSİL VE İDARE

Taşrada yerel yönetimlerce uygulanan idari tasarrufların sorumluluğun topluma yayılması ve hayata geçirilen uygulamaların meşruiyetinin geniş ölçüde sağlanabilmesi için Osmanlı idari sisteminde yerel idare meclislerinin varlığı elzem görülmüştür. Sancak ve kaza idare meclislerinde idari kadronun önde gelen görevlileri,

dini önderler ve halkı temsilen seçilen bazı kişiler yer almaktaydı. Taşra mülki amirlerinin zamanla kazanması muhtemel olan güç ve etkinliğin, merkezi rahatsız edecek dereceye ulaşmaması için meclislerdeki temsilin geniş olması amaçlanmaktaydı.²⁴⁰ Meclislerde idarecilerin yanında bulunan üyeler ya orada önde gelen Gayrimüslim cemaatlerin temsilcileri yahut şehrin önde gelen ailelerinin mensuplarıydı. Bu durum mutasarrıf ve kaymakamların nüfuzlarını sınırladığı gibi temsil yetkisi yerel gruplar arasında ayrı bir rekabeti de doğuruyordu.²⁴¹ Meclisin seçilmiş üyeleri yerinden belirlenmesine rağmen bu kişilerin atamaları merkezin onayı ile gerçekleşiyordu.²⁴² Böylece meclise girme hakkını yereldeki önde gelen şahsiyetler kazanıyor ancak merkezi idare, atama yetkisini kullanarak seçilmiş bu kişilerin devlete bağlılığını sağlıyordu.

Meclislerin dışında doğrudan merkezi yönetim tarafından atanan ve çoğu kere de mahalli mensubiyeti bulunmayan mutasarrıf ve kaymakamlar merkezin taşrada en üst düzeydeki temsilcisiydi. Tanzimat dönemi bu görevlilerin yetkilerini oldukça azaltmış ve mali düzenlemeler ile merkeze bağlılıklarını arttırmıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Kudüs'te özellikle mutasarrıfların merkeze bağlılıkları, onay almadan neredeyse hiçbir iş yapamayacak dereceye çıkarılmıştır. Merkezin bu bağlılık ihtiyacı mutasarrıf ve kaymakamların seçim kriterlerini ve görev sürelerini de etkilemiştir. Bu başlık altında idare meclislerinde temsil yetkisi olan makam ve kişiler ile üst yönetici olan mutasarrıf ve kaymakamların profilleri incelenmektedir.

²⁴⁰ Erik Eliav Freas, "Ottoman Reform, Islam, and Palestine's Peasantry", *The Arab Studies Journal*, cilt: 18, no: 1, Bahar-2010, s. 206.

²⁴¹ Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, New York, 2013, s. 108.

²⁴² Tanzimat reformları çerçevesinde bu sıkı merkezileşme politikası adım adım uygulandı. Örneğin 1849'da taşra teşkilatlarına gönderilen ve meclislerin yapısını düzenleyen bir emirde meclis üyelerinin seçimine dair genel esaslar vazedilirken bu üyelerin seçim ve atanma işleri yerel yöneticilere bırakılmıştı: BOA, *İ.MVL*, 135/3643; Ancak yukarıda açıkça görüldüğü üzere sonraki dönemde seçimler yerelde yapılmasına rağmen onay ve atamalar merkezden yapılmaya başlandı.

2.1.1. Sancak ve Kaza İdare Meclisleri

2.1.1.1. Sancak İdare Meclisi

Kudüs sancağı bünyesinde yer alan meclisin Gayrimüslimleri de içine alacak şekilde düzenli bir şekilde toplanmaya başlaması İbrahim Paşa dönemine tarihlenir.²⁴³ *Meclis-i şûrâ* olarak isimlendirilen bu mecliste yönetimi ilgilendiren her mesele görüşülebiliyordu.²⁴⁴ Elbette ki bu, sancak meclisinde toplumun her kesiminin temsil edilmesi anlayışıyla toplumdaki gelen talepler üzerine hayata geçirilmiş bir uygulama değildi. İbrahim Paşa'nın idaresi altına aldığı Suriye bölgesinde yabancı nüfuzunu arttırmak amacıyla hem yerel Gayrimüslimlere ve hem de yabancılara daha önce sahip olmadıkları ayrıcalıkları sunmuş olduğu bilinmektedir. Bu yöntemin amacı da Osmanlı idaresi altında öne çıkmış kesimlerin etkinliğini bir nebze de olsa kırarak kendi hakimiyetine karşı çıkacak olan hareketlerin önünü almaktı.²⁴⁵

Suriye ve Sayda eyaletlerinin tekrar İstanbul'un idaresi altına alınmasıyla birlikte 1840'ların başlarında uygulamaya konulan taşra reformları kapsamına sancak idare meclisleri de alındı ve bu idari organlar aşamalı olarak şekillenmeye başladı.²⁴⁶ Kudüs İdare Meclisi'ne ait elimizdeki en erken tarihli mazbata 1846 yılına ait. Kudüs ve Gazze sancaklarını ilgilendiren bir iltizam meselesi hakkında kaleme alınan bu mazbatanın altında dokuz kişinin mührü bulunmaktadır. İlk mühür doğal olarak meclis başkanı olan mutasarrıf Muhammed Paşa'ya ait iken sonra sırasıyla kadı, müftü, kaymakam ve beş üyeye ait mühürler bulunmaktadır. Sancak erkânı haricindeki beş üye de Müslümanlardan seçilmiş üyelerdir. Bu kişilerin üçünün şehrin ileri

²⁴³ Gudrun Krämer, **A History of Palestine**, çev. Graham Harman ve Gudrun Krämer, München, 2002, s. 66.

²⁴⁴ Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)**, s. 53; Meclis-i şû-ürânın aslında idari rolünden ziyade 1860'larda kurulacak olan belediye meclisi hüviyetinde çalıştığı da düşünülmektedir: Abla Muhtadi ve Falestin Nâili, "Back into the Imperial Fold: The End of Egyptian Rule through the Court Records of Jerusalem, 1839–1840", **Ordinary Jerusalem 1840-1940**, ed. Angelos Dalachanis and Vincent Lemire, Leiden-Boston, 2018, s. 198.

²⁴⁵ Moshe Ma'oz, **Ottoman Reform in Syria and Palestine**, Oxford, 1968, s. 87-88.

²⁴⁶ Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 77.

gelenlerinden oldukları “seyyid” unvanlarından anlaşılmaktadır.²⁴⁷ İbrahim Paşa döneminde sancak meclisine girmeyi başaran Gayrimüslim temsilciler yeni dönemde 1850’ye kadar mecliste temsil yetkisi elde edemediler.²⁴⁸ Sancak nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan Rum, Ermeni ve Musevi cemaat temsilcileri, 1850 Ocak’ındaki idare meclisine alındılar. Gayrimüslimlerin bu tarihte meclisin doğal üyeleri haline gelmeleri taşra teşkilatlarına gönderilen emirnameler ile gerçekleşti. Tanzimat reformları çerçevesinde İlk olarak Edirne, Bursa ve Sayda gibi büyük eyaletlerde bir dizi yeni düzenlemeler yapıldı. Valilerin ve diğer memurların görev ve çalışmalarını düzenleyen emirler gönderildi.²⁴⁹ 1849 başında Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanıp padişah tarafından onaylanarak taşra teşkilatlarına gönderilen bir talimatname ile eyalet merkezlerinde toplanan meclislerin yapısı düzenlendi.²⁵⁰ Sayda’ya gönderilen başka bir emirnamede ise meclis üyeleri belirlenirken dört Müslüman üyenin yanında Gayrimüslim cemaatleri temsilen birer üyenin de bulunması istendi.²⁵¹ Kudüs idare meclisindeki varlıkları mazbatalardaki mühürleri üzerinden takip edilebilen Gayrimüslim üyeler bu tarihten itibaren doğal üyeler olarak mecliste yer aldılar.²⁵² Bundan iki yıl sonra toplanan mecliste ise üç dini temsilcinin yanı sıra Latin cemaat temsilcisinin de yer aldığı görülmektedir.²⁵³ 1864 vilayet düzenlemelerine kadar da meclis üyelerinin toplantılardaki varlıkları değişkenlik gösterdi. Bu dönemdeki belki en sıra dışı toplantı 1857 Ocak’ında yapılan oturumdu. Bu oturuma mutasarrıf Kamil Paşa başkanlık etmedi. Çünkü paşanın idaredeki yetersizlikleri sebebiyle Urfa’ya tayini çıkarılmıştı.²⁵⁴ Kamil Paşa henüz görev yerinden ayrılmadan ve onun yerine atanan Süreyya Bey de Kudüs’e ulaşmadan önce yerel ileri gelenler Kamil Paşa’dan

²⁴⁷ BOA, A.MKT, 57/95.

²⁴⁸ 1846-1850 yılları arasındaki meclis mazbatalarının alt kısımlarında herhangi bir Gayrimüslim temsilciye ait bir mühür bulunmamaktadır: BOA, A.MKT, 65/92; BOA, A.MKT, 91/59; BOA, EV.d, 13329; BOA, A.MKT, 141/88; BOA, A.MKT, 209/47.

²⁴⁹ BOA, A.DVN, 45/22; **Düstur**, Def’-a-i Sâniye, İstanbul, 1282, s. 559; Son vakanüvis Abdurrahman Şeref’e göre mahalli meclislerde yerel unsurların temsiliyetinin artırılmasında Âli Paşa rol oynamıştı: Abdurrahman Şeref, **Tarih Söyleşileri**, sadeleştiren: Mübeccel Nami Duru, İstanbul, 1980, s. 79.

²⁵⁰ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 218-219; Selda Kılıç, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2009, c. 28, sayı: 45, s. 48; Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 77.

²⁵¹ BOA, İ.MVL, 131/3511.

²⁵² BOA, A.MKT.UM, 6/39.

²⁵³ BOA, İ.MVL, 258/9633.

²⁵⁴ BOA, İ.DH, 368/24387.

memnun olduklarını anlatan bir “mahzar” yazmışlar, idare meclisi de toplanarak paşanın yararlılıklarını anlatan bir mazbata kaleme alarak ahalinin mahzarıyla birlikte merkeze göndermişlerdi.²⁵⁵ Meclisin bu toplantısı belki Kudüs İdare Meclisi tarihinin en kalabalık toplantısıydı. Toplantıya ait mazbatada toplam on altı üyenin mührü yer alırken dördünün de eksik olduğu notu düşüldü. Bu oturumda idari görevliler ve ruhani temsilciler haricinde mevcut olmayanlarla birlikte dokuz seçilmiş üyeye yer ayrılmıştı. Taşra teşkilatı reformları için bir geçiş dönemi denilebilecek olan bu tarihlerde Kudüs İdare Meclisi üyelerinin henüz kalıcı olarak belirlenemediği de açıktır. Bazı meclis toplantılarına katılan üyeler bazılarında katılmayabiliyordu. Ancak meclisin başkanı sıfatıyla mutasarrıf mülki idareyi temsil ederken kadının bulunmadığı zaman müftü hukuku, seçilmiş üyeler Müslüman ahaliyi ve cemaat temsilcileri de dini zümreleri temsilen toplantılarda hazır bulunuyorlardı.²⁵⁶

1864 ve tadilen 1871’de çıkarılan vilayet nizamnameleri ile taşra idarelerinin baştan aşağıya tanzim edilmesi idare meclislerini de kapsamaktaydı. Reform döneminin bu yeni kanunları vilayet merkezlerinde olduğu gibi sancak ve kaza merkezlerinde bulunan idare meclislerine de müesses bir şekil verdi. Tanzimat’ın taşrada bir uygulanma şekli olarak gözlemlenen bu meclisler tüm taşra teşkilatlarında standart hale getirilerek çalışma usulleri, ele alacakları konulara kadar belirlendi. Nizamnamelerde ön görüldüğü üzere sancak idare meclislerinin başkanı mutasarrıftı. Mutasarrıftan başka merkez kazanın kadısı/naibi ve müftüsü de meclis üyeleri arasındadır. Ancak bu nizamnamelerde belirtilmediği halde mutasarrıflığın muhasebecisi ve tahrirat müdürü de mutasarrıflığın bürokratları olarak meclis toplantılarına iştirak etmekteydiler.²⁵⁷ Nizamnamelere göre bu iki görevlinin meclis

²⁵⁵ BOA, A.MKT.UM, 271/99.

²⁵⁶ 1850 Ocak’ındaki meclise mutasarrıfın yanında müftü, dört üye ve üç dini lider iştirak etmişken 1852 Aralık’ındaki meclise yine mutasarrıf, kadı, müftü, üyeler ve dini temsilciler katılmıştı: BOA, A.MKT.UM, 6/39; BOA, İ.MVL, 258/9633; Müslüman olmayan unsurlara yabancıların olağan üstü desteği ve ayrıca idari mekanizmalarda elde ettikleri temsil yetkilerine karşı -Kudüs’te olmasa da-Nablus, Halep ve Şam gibi merkezlerde meydana gelen bazı toplumsal tepkiler için bkz: Moshe Ma’oz, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, makaleyi çev. Hayrettin Pınar, s. 284-285.

²⁵⁷ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, madde: 33, s. 614; Osmanlı taşra teşkilatı hakkında yazılmış olan ve pek çok araştırmacının da baş ucu kitabı olarak kaynak gösterilen Ortaylı ve Çadircı’nın eserlerinde bu iki görevlinin, vilayet nizamnameleri maddelerine göre idare meclislerinin tabii üyeleri haline geldikleri savunulmaktadır: İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, s. 81; Çadircı, a.g.e., s. 258-259; Bu durum taşra idarelerinde de aynı şekilde anlaşılmıştı. Farklı tarihlere ait salnamelere bakıldığında sancaklardaki idare meclislerinin tabii üyeleri arasında muhasebeci ve tahrirat

üyesi olarak gösterilmemesine karşın toplantılara iştirak etmeleri görevlerinin gereği konulara hakimiyetleri bakımından anlaşılabilir, ancak alınan kararlarda mühürlerinin olması kendilerinin fiili bir durum şeklinde meclis üyeleri haline geldiklerini gösterir.²⁵⁸ Mutasarrıflık memurlarından olduğu halde meclis üyesi olup olmaması tartışmalı olan görevlilerden biri de evkaf müdürleri/muhasebecileriydi.²⁵⁹ Mutasarrıflık muhasebecisi ve tahrirat müdüründe olduğu gibi vilayet nizamnamelerinde evkaf müdürleri/muhasebecileri de idare meclisi üyeleri arasında gösterilmemişti. Zaten Kudüs örneğinde olduğu gibi diğer yerlerde de evkaf müdürleri/muhasebecileri yalnızca kendilerini ilgilendiren mevzular gündeme geldiğinde meclis toplantılarında yer alıyordu. Bu konuda bazı sorular üzerine sadrazam Said Paşa 1885'te vilayet nizamnamelerini hatırlatarak evkaf müdürleri/muhasebecilerinin idare meclislerinin üyeleri olmadığını ve buna göre hareket edilmesi gerektiğini ifade etti.²⁶⁰ Evkaf-ı Hümayun Nazırı Kamil Paşa ise kendi maiyyetinden olan bu görevlilerin de meclislerin doğal üyeleri arasına alınmalarını istiyordu. Sadrazamın ifadelerinden birkaç ay sonra, yalnızca ihtiyaç duyulduğu zamanlarda değil muhasebeciler ve tahrirat müdürleri gibi her zaman meclis toplantılarına katılıp oy kullanabilmelerini talep etti. Ona göre padişahın da onaylamış olduğu ve o dönemde geçerliliğini sürdüren Evkaf Nizamnamesi'nde bu görevliler zaten meclisin üyeleri olarak belirtilmişti.²⁶¹ Fakat paşanın talebi cevapsız kaldı. Bu konu gündeme uzun bir sürenin ardından tekrar geldiğinde Şûrâ-yı Devlet müzakeresi ve sadaret yazısıyla tüm vilayetlere evkaf müdürleri/muhasebecilerinin meclisin doğal üyeleri olamayacağı kesin bir şekilde bildirildi.²⁶² Uzun bir süre içinde

müdürü de görülmektedir. Halbuki bu görevliler nizamname maddelerine göre meclis üyesi olarak atanmamış olup büyük ihtimalle yanlış bir değerlendirme sonucu meclis üyeleri arasında yer aldılar.

²⁵⁸ Mutasarrıflıkların üç önemli görevlisi olan muhasebeciler, tahrirat müdürleri ve evkaf müdürleri/muhasebecilerinin idare meclislerinin tabii azaları olup olmamaları devam eden süreçte tartışmalı hale geldi. 1882'de Ankara merkez mutasarrıfı bu görevlilerin meclis toplantılarına katılıp katılamayacaklarını merkeze sordu: BOA, ŞD, 1337/21; Bu durumun belirsizliği bir süre devam etti. 1885'te muhasebeciler ile evkaf müdürleri/muhasebecilerinin durumu sadarete intikal etti. Sadarettten çıkan kararda bu iki görevlinin idare meclislerinin doğal üyeleri olmadığını açıkça belirtilmiş olduğu vurgulanarak yalnızca kendilerini ilgilendiren meselelerde toplantılara katılabilecekleri, verecekleri oyların da kararı etkilemeyeceği vurgulandı: BOA, ŞD, 2489/19.

²⁵⁹ Sancaklarda evkaf işleriyle ilgilenen görevli evkaf müdürüyken müstakil olan Kudüs mutasarrıflığında bu görevi, vilayetlerde olduğu gibi evkaf muhasebecileri yürütmekteydi.

²⁶⁰ BOA, ŞD, 2489/19.

²⁶¹ BOA, ŞD, 110/22.

²⁶² BOA, ŞD, 1809/27; BOA, ŞD, 540/48.

bu müzakereler devam ederken Kudüs'te idare meclisinin doğal üyeleri arasında evkaf muhasebecisi yer almadı. Yalnızca görüşülen konuların vakıflarla ilgili olduğu toplantılara katılan evkaf muhasebecisi alınan kararları diğer üyelerle birlikte mühürlerdi.²⁶³ Diğer görevlilere ek olarak tapu memurlarının da arazi meselelerinin görüşüldüğü idare meclisi oturumlarına katılmaları konusunda 1873'te bir Şûrâ-yı Devlet kararı alınarak vilayetlerle müstakil mutasarrıflıklara gönderildi.²⁶⁴ Karara göre bu oturumlarda düzenlenecek olan mazbatalarda ilgili memurların da diğer üyelerle birlikte mühürleri bulunacaktı. Fakat ulaşılabilen örneklere bakıldığında arazi ve mülkiyet meselelerinde oluşturulan Kudüs idare meclisi mazbatalarında tapu memurlarının mühürleri bulunmamaktadır.²⁶⁵

Mutasarrıflık idare meclisinde Müslümanları temsil eden kişi Hanefi mezhebi müftüsüydü. Meclis protokolüne göre mutasarrıftan sonra ikinci sırada gelen kişi kadı/naib idi ki zaten kadılar Hanefi mezhebini temsil etmekteydiler. Üçüncü sırayı işgal eden müftü yine Hanefi müftüsüydü. Bu ayrıntı imparatorluğun pek çok yeri için önemsiz olsa da Kudüs'te önem arz ediyordu. Farklı dinlerden cemaatlerin kalabalık olarak yaşadığı Kudüs'te farklı mezhepler de kendi cemaatlerini oluşturmuştu ve ibadetlerini de kendi mezheplerine bağlı imamlara tabi olarak icra etmekteydiler. Çok kesin bir ayırım olmasa da mezhep mensuplarının ibadetleri için gittikleri mescitler de ayrıydı.²⁶⁶ Her mezhebin de kendi müftüsü vardı ve dini konularda mezhep mensupları onlara müracaat ediyorlardı.²⁶⁷ Ancak Kudüs şehri Müslümanlarının yarısı Müslüman köylülerin ise tamamı Şafii mezhebine mensuptular. Aynı zamanda şehrin ileri

²⁶³ İki örnek için bkz.: BOA, **İ.DH**, 667/46486; BOA, **ŞD**, 2270/43.

²⁶⁴ BOA, **A.MKT.ŞD**, 15/99.

²⁶⁵ BOA, **İ.ŞD**, 10/483; BOA, **İ.DH**, 1357/26; BOA, **DH.MUİ**, 29/32; BOA, **ŞD**, 622/42; BOA, **T.HFN**, 693/34.

²⁶⁶ Mezheplerin en önde gelen kişileri olan müftüler yerel halkın arasından kimseler olarak devletin atamasıyla göreve gelebiliyorlardı. Bu anlamda mezhep müftülüğü ayrıcalıklı bir görev olup öne öne çıkarılmak istenen aileler bu görevler ile taltif ediliyordu. Bu yönüyle müftülük görevi toplumsal bir statü sağlayan işlev halindeydi. Farklı dönemlerde mezhep mensupları ve müftülük kurumları ile ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Ze'evi, **Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**, s. 80-81; Abdülkadir Steih, **Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)**, s. 73-88; Çakmak, **19. Yüzyıl Başlarında Kudüs**, s. 67; Dolu, **Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği Nüfus ve Meşruyet 1703-1789**, s. 66.

²⁶⁷ Bunlar arasından Maliki ve Hanbeli müftülükleri 19. yüzyılda bir şekilde ortadan kalkmış ve yalnızca Hanefi ile Şafii müftülükleri mevcudiyetini devam ettirebilmişti. Ancak Maliki müftülüğünün yeniden tesis edilmesine ilişkin bir girişim olmuşsa da herhangi bir sonuca varılamadı: BOA, **BEO**, 3935/295085.

gelenlerinden biri olan Şafii müftüsü Yusuf el-İmam Efendi Hanefi müftüsü gibi mutasarrıflık idare meclisi azaları arasına girerek yönetimde Şafiileri temsil etmek istemekteydi. Müftü bu yönde mutasarrıf Mehmed Tevfik Bey'i, "Hicaz'da Şafii müftüsünün idare meclisine katıldığını" ileri sürerek oldukça sıkıştırmıştı. Şafii mezhebi mensuplarının fazlalığından ve müftünün şehirdeki ağırlığından dolayı daha fazla dayanamayan Tevfik Bey konuyu sadarete taşıdı.²⁶⁸ Konu Şûrâ-yı Devlet'e intikal ettiğinde müftü Yusuf Efendi'nin iddiasını soruşturmak üzere Hicaz vilayetine durum soruldu ve gelen cevapta Şafii müftüsünün meclis üyeleri arasında bulunmadığı gibi daha önce de hiç meclise girmediği cevabı alındı.²⁶⁹ Bir süre müftü Yusuf Efendi mutasarrıftan cevap alamayınca doğrudan merkeze müracaat etti. Kendisinin padişah iradesiyle müftü olarak atandığını ve vilayet nizamnamesine göre müftülerin de meclislerin doğal üyesi olarak belirlendiği ifadesiyle kanunen meclise girme hakkının bulunduğunu ileri sürdü.²⁷⁰ Yusuf Efendi ifadelerinde özellikle de Gayrimüslim cemaatlerin mecliste yer almasını vurgulamıştı. Bu cemaatlerin bile mecliste temsil hakkı bulunmaktayken en kalabalık olan mezhebin temsilcisi olarak kendisinin meclise alınmamasını kabul edilemez görmekteydi. Şûrâ-yı Devlet'te havale edilen bu konu, özel olarak görüşüldü ve müftünün verdiği Hicaz vilayeti örneğinin asılsız bir iddia olduğu gerekçe göstererek Şafii müftüsünün meclise katılamayacağı kararı verildi.²⁷¹

Yusuf Efendi'nin mensubu ve müftüsü olduğu mezhebi için, sayısal nispetine nazaran mutasarrıflığın yönetiminde söz hakkı istemesi, mezhebe dayalı cemaat düşüncesini perçinleyecek bir adımdı. Gayrimüslim cemaatlerin kendi içlerinde organize olmasını teşvik eden Osmanlı yönetimi aynı cemaat yapısının Müslümanların içinde mezhepsel olarak belirginleşmesini istemiyordu. Müslümanları tek bir cemaat

²⁶⁸ BOA, **DH.MKT**, 2290/17; Mutasarrıf Mehmed Tevfik Bey'in müftü Yusuf Efendi hakkındaki bazı şahsi tanıklık ve düşünceleri için bkz.: Biren, **Bir Devlet Adamının" Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, s. 104-105.

²⁶⁹ BOA, **ŞD**, 2265/15, lef: 8.

²⁷⁰ A.g.b., lef: 2.

²⁷¹ BOA, **BEO**, 1517/113715; BOA, **DH.MKT**, 2380/75; Kudüs'te yapılan bazı ıslahatlara dair makalesinde Ramazan Balcı, Şafii müftüsünün talebinden sonra meclis daimi üyeleri arasına alındığını Osmanlı Arşiv'indeki belgelerden birinin özet bilgilerine müracaatla ileri sürmüş olsa da bu bilginin aslı bulunmamaktadır: Ramazan Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan Islahat Çalışmaları (1896-1905)", **History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı**, 2011, s. 46.

şeklinde gören ve ifade eden devlet, Hanefi müftüsünü yönetimde diğer mezhepleri de temsil edecek şekilde konumlandırmıştı. Yusuf Efendi'nin ısrarlı taleplerine kesin olarak olumsuz cevap verilmesi mezheplerin göze dokunmayacak farklarının belirginleşmesi ve temsil yetkisi kazanmasının önüne geçmek içindi. Bu çekinceler her ne kadar Şûrâ-yı Devlet görüşmelerinde ve diğer birimlerin kendi arasında yaptığı yazışmalarda dile getirilmemiş olsa da Osmanlı bürokratları bunu öngörebiliyordu. Ayrıca pek çok konuda verilecek olan herhangi bir imtiyaz veya ayrıcalığın başkaları için de örnek teşkil edebileceğinden hareketle zorunlu olunmadığı taktirde devam edegelen statülerin değiştirilmesine sıcak bakılmıyordu. Şafii müftüsüne meclis üyeliği ayrıcalığının tanınması kuşkusuz peşinden gelecek olarak Maliki ve Hanbeli mezheplerinin taleplerine de kapı aralayacaktı. Devam eden süreçte birbirinden iyice ayrışmış mezhebi yapılanmanın fırsat buldukça farklı alanlarda çatışmalara meyyal bir sosyal yapıya temel oluşturması kaçınılmazdı.

Yusuf Efendi bu taleplerini yaparken belki de mezhebinin etkisini arttırmaktan ziyade kendi statüsünü güçlendirme hedefindeydi. Daha önce Şafii müftülerinden böyle bir talebin gelmemesi Şafii mezhebi içinde, temsil bakımından Hanefilerle yarışma düşüncesinin oluşmadığını gösterir. Bu yönüyle Yusuf Efendi'nin kişisel diye tanımlayabileceğimiz girişimi tek teşebbüs değildi. Seyyid ve şeriflerin kaydını tutan ve şehrin itibarlı kişileri arasında yer alan Kudüs nakibüleşraf kaymakamı Abdüllatif Efendi, 1902'de Yusuf Efendi'nin yolundan giderek bazı yerlerde nakibüleşrafların idare meclisi üyeleri olduğu gerekçesiyle kendisinin de meclisin doğal üyeleri arasına alınmasını istedi.²⁷² Bu talep Şûrâ-yı Devlet'in gündemine geldiğinde kanunen herhangi bir zorunluluk olmadığı gibi nakibüleşrafların meclise girmesini gerektiren bir durumun da bulunmadığı gerekçesiyle reddedildi.²⁷³ Bu konu Şûrâ-yı Devlet'te görüşülürken bazı vilayetlerde görülen lüzum üzerine nakibüleşrafların idare meclislerine girdikleri kabul edilmiş ancak bu lüzumun Kudüs için gerekli görülmediği belirtilmişti. Devletin bazı yerlerde nakibüleşrafların meclislere girmesine müsaade ettiği halde Şafii müftülerine hiçbir şekilde böyle bir ayrıcalık sağlamaması muhtemelen mezhep mensubiyetinin öne çıktığı bir sosyal düzenin

²⁷² BOA, **DH.MKT**, 579/26. BOA, **ŞD**, 2296/39.

²⁷³ BOA, **BEO**, 2224/166788.

oluşmasına imkan tanımamak içindi. Müslümanlar içinde bu iki önemli talebin peş peşe gelmesi, bu dönemlerde sancak idare meclisinin yönetimde daha etkin bir aygıt haline geldiğini göstermektedir. Şehirde kendi konumunu daha da iyileştirmek isteyen bu iki kişi, temsil ettikleri gruplara dayanarak meclis üyesi sıfatını da kazanmak suretiyle meclisin prestijinden faydalanmak istemişlerdi.

Kudüs Şafii müftüsü ve nakibüleşrafının reddedilen başvurularından kısa bir süre önce meclisin doğal üyelerinden olan Hanefi müftüsünün teşrifattaki yeri değiştirildi. 1864'ten itibaren kadı/naibten sonra üçüncü sırada kendisine yer verilmiş olan müftü 1899 Aralık'ından itibaren mutasarrıflık üst düzey memurları olan muhasebeci ve tahrirat müdüründen sonra beşinci sırada yer almaya başladı.²⁷⁴ Yaklaşık otuz seneden beri müftülük makamında bulunan Hüseyini ailesine mensup Muhammed Tahir Efendi, teşrifat sırasının değiştirilmesinden sonraki bazı oturumlara katılmadı.²⁷⁵ Her ne kadar 1886'da Şûrâ-yı Devlet meclislerdeki teşrifat düzenini belirlediği kararında müftülerin naiblerden sonra geleceğini belirtse de²⁷⁶ 1900 yılı başında Dahiliye Nezareti de Meşihat'i bilgilendirdiği yazısında müftülerin hangi rütbede olursa olsun mutasarrıflık üst memurlarını takip edeceği kararını bildirdi.²⁷⁷ Bu dönem Kudüs'ün en önde gelen ailelerinden birine mensup bulunan müftü Muhammed Tahir Efendi teşrifatta bir adım geriye düşmüş oldu. Muhakkak ki bu durum onun konumunu sarsıcı bir olay değildi. Ancak mutasarrıflık bürokrasisini bir nebze umutlandırdı. Şehirde sözü geçen önemli kişilerden biri olan müftünün her işe karışması özellikle mutasarrıfları rahatsız etmekteydi. Mutasarrıf Ahmed Reşid'in müftü hakkındaki ifadeleri göz önüne alınacak olursa kendisinin mülki idareciler nezdindeki konumu anlaşılacaktır. Reşid Bey, gaddarlığından ve pek çok kişiye karşı şiddetli muamelelerinden şikayet ettiği müftünün idare meclisinden tamamen

²⁷⁴ BOA, **EV.d**, 29294.

²⁷⁵ Müftünün oturumlara katılmama sebebinin ne olduğu bilinmese de uzun yıllar boyunca eksiksiz katılım sağladığı oturumlara bu şekilde ara vermesi kendisinin bu düzenlemeyi protesto ettiği sonucuna varılabilir: BOA, **EV.d**, 29294; BOA, **EV.d**, 29335; Müftü hakkında daha fazla bilgi ve tanıklık için bkz.: Şibli Numânî, **Türkiye Mısır Suriye: Bir Seyahatname**, çev. Muharrem Varol, İstanbul, 2021, s. 237-239, 360.

²⁷⁶ BOA, **ŞD**, 488/16.

²⁷⁷ BOA, **DH.MKT**, 2299/62; Müftünün meclis teşrifatında sırasının değiştirilmesi şehirde pek yankı bulmamış olacak ki Mayıs 1900'de Kudüs'teki İngiliz konsolosu John Dickson raporunda meclis üyelerini sıralarken müftüyü kadıdan hemen sonra zikretmiştir: NA, **FO**, 195/2084 (Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 288).

çıkarılmasını istiyordu. Bu isteğini sadarete ilettiğinde²⁷⁸ vilayet nizamnamesine uygun olmadığı ve beraberinde birtakım sorunlar getireceği gerekçesiyle kabul edilmedi.²⁷⁹

Şafii mezhebi müftüsü Yusuf Efendi kendisi için yaptığı talepte Gayrimüslim cemaat temsilcilerinin mecliste doğal üye olarak yer almalarını önemli bir argüman olarak sunmuştu. Rum, Latin, Ermeni ve Yahudi cemaat liderlerinin vekilleri 1850’de idare meclisine girmişler,²⁸⁰ Rum ve Latinlerden seçilen birer üye ise iki Müslüman üyenin yanında 1864 nizamnamesinden sonra temsil hakkı elde edebilmişlerdi. Ancak önceden beri süregelen rekabetleri mecliste de sürmeye devam etti. Rum ve Latin cemaatlerinin hem ruhani vekilleri ve hem de halktan seçilmiş olan üyeleri arasındaki protokol/öncelik sorunu çeşitli vesilelerle dillendirilmiş ve her iki taraf da kendilerinin öncelik hakkını savunmuştu. Bu tartışma öncelikle 1870 ortalarında ruhani vekilleri arasında çıkmış ve merkezden gönderilen emre göre Latin ruhani vekili Rumlara karşı öncelik hakkı elde etmişti.²⁸¹ Aslında burada yeni elde edilmiş bir öncelikten bahsetmek söz konusu değil. Çünkü bu mesele ortaya çıktığında bir araştırma yapılmış, Kudüs’te önceden Latinlerin Rumlara nazaran öncelik hakları olduğu tespit edilerek karar da bu vakıya göre verilmişti.²⁸² Merkezin verdiği bu karar, o tarihte Kudüs’ün bağlı bulunduğu Suriye valisi tarafından yalnızca ruhaniler nezdinde geçerli olduğu şeklinde yorumlanarak seçilmiş Latin üyenin, seçilmiş Rum üyeye üstünlüğüne müsaade edilmemişti. Hangi daimi üyenin hangisine karşı öncelik hakkının olduğu tartışmaları yalnızca Kudüs’te ortaya çıkan bir mevzu değildi. Bu yüzden merkezden

²⁷⁸ BOA, ŞD, 2301/20.

²⁷⁹ Muhammed Tahir Efendi hakkındaki olumsuz kanaatler aynı zamanda onun ailesinden pek çok kişinin mutasarrıflık bünyesindeki çeşitli kademelerde memur olmasından kaynaklanıyordu. Tahir Efendi’nin memuriyetlerdeki bu nüfuzunu kendi lehine kullandığı yönde ihbarlar da gitmekteydi Yazıcı Özdemir, “Osmanlı Kudüs’ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914), s. 149; Yazar her ne kadar Muhammed Tahir Efendi’nin Halidi ailesine mensup olduğunu belirtmişse de müftü Hüseyini ailesinden idi. Tahir Efendi ve Hüseyini ailesi hakkında şu makale incelenebilir: Muttalip Şimşek, “Osmanlı Dönemi’nde Kudüs’ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyiniler”, **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 8, Mayıs 2019, s. 39-75.

²⁸⁰ Diğer cemaat liderleri mecliste temsil hakkı elde ettikten sonra Katoliklere Kudüs’te böyle bir ayrıcalık tanınmadığı için 1855’te Katoliklerden bu minvalde bir talep geldi ancak karşılık bulamadılar: BOA, A.DVN, 104/62.

²⁸¹ BOA, HR.SYS, 406/50.

²⁸² Mısır hakimiyetinde ilk kez Gayrimüslimlerin meclis üyesi olduğu durumda Latinler, Ermeniler ve Yahudiler için temsil hakkı tanınmışken Rum Ortodoks temsilciler *meclis-i şûrâya* alınmamıştı: Muhtadi ve Nâili, “Back into the Imperial Fold: The End of Egyptian Rule through the Court Records of Jerusalem, 1839–1840”, s. 197-198.

yazılarak taşra yönetimlerine gönderilen kısa bir nizamnamede teşrifattaki öncelik hakkının neye göre belirleneceği maddeler halinde ortaya kondu. Buna göre başka mezheplerden olan ruhaniler eğer aynı rütbede ise kendilerine rütbenin verildiği tarih itibariyle kıdemli olanlar öncelik hakkına sahip olacaktı.²⁸³

Daimi üyelerin öncelik hakkı tartışması bir süre sonra seçilmiş Gayrimüslim üyeler üzerinden de ortaya çıktı. Fransa konsolosu, Latinlerin elde ettikleri üstünlüğün seçilmiş üye için de geçerli olması talebiyle 1882’de girişimlerde bulundu. Ancak mesele İstanbul’a yansıdığına seçilmiş üyelerin yalnızca rütbeleri oranında birbirlerine öncelikleri olabileceği ifade edildi.²⁸⁴ Vekillerin ve üyelerin bahsedilen öncelik hakkı herhangi bir hiyerarşik üstünlükten ziyade teşrifattaki sıraları ile ilgiliydi. Mecliste oturuş ve alınan kararların mühürlenmesi de bu sıralamaya dahildi. Rum tarafı müphem bırakılan seçilmiş üyelerin öncelik hakkı konusunu kendi lehlerine çevirmek için bazı girişimlerde bulundu. Kendilerine 1869’da Suriye valisi Raşid Paşa’nın, Kudüs’te daha kalabalık bir kesimi temsil ettiklerinden dolayı seçilmiş üyelerine öncelik hakkı verdiğini gösteren bir yazıyı mutasarrıf Faik Bey’e gösterdiler. Faik Bey de çözüm yolu olarak idare meclisinde Rum üyelerin önceliğine karşı temyiz meclisinde de Latinlere bu hakkı vermenin gerektiğini ifade etti.²⁸⁵

Seçilmiş üyelerin öncelik hakları tartışması kesin olarak çözülemeden muğlak bir şekilde sürmeye devam etti. Aynı zamanda ruhanilerin öncelik hakkı tartışması sonraki dönemde tekrar gündeme geldi ve sadaret, Latin ruhani vekilinin diğerlerine karşı öncelik hakkının bulunduğu kararını yineledi.²⁸⁶

Rumlar ve Latinler Kudüs idare meclisinde birbirlerine karşı öncelik hakkı elde etmeye çalışırken henüz mecliste seçilmiş azası bulunmayan Yahudi ve Ermeniler de bir şekilde bu hakkı elde etmek istiyorlardı.²⁸⁷ Kudüs ve Yafa idare meclislerinde yer alabilmek için yaptıkları çeşitli taleplere 1890’da olumlu yanıt verilerek buldukları

²⁸³ **Düster**, Birinci Tertip, c. 1, madde: 2, s. 719.

²⁸⁴ BOA, **HR.SYS**, 406/50.

²⁸⁵ BOA, **HR.SYS**, 411/69.

²⁸⁶ BOA, **A.MTZ.CL**, 3/110.

²⁸⁷ İdare meclisinde Yahudi hahamının bulunmasına karşın seçilmiş üyelerinin olmaması, Yahudiler nazarında halkın temsil edilmediği anlayışına neden olmaktadır: Israel Kolatt, “The Organization of the Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness Before World War I”, s. 221.

yerlerdeki nüfus oranlarına göre meclislere üye sokabilecekleri kararı verildi.²⁸⁸ Ancak bu karar hem kendileri ve hem de diğer cemaatler tarafından kabul edilmedi. Şûrâ-yı Devlet'in aldığı karara göre Yahudi ve Ermeniler buldukları yerlerdeki nüfusu en kalabalık olan Gayrimüslim cemaatin ¼ nispetinden daha az sayıda değillerse temsil hakkı kazanacaklardı. Yani örneğin Kudüs'te Rumlar 400 kişi ve Ermeniler ise 100 kişiden fazla nüfusa sahipse yeterli çoğunluğu sağlamış olacaklardı. Fakat burada cemaatler için bir sorun daha vardı. Vilayet nizamnamesine göre her bir idare meclisinde en fazla iki Gayrimüslim seçilmiş üye bulunabilirdi.²⁸⁹ O güne kadar Kudüs İdare Meclisi'nde zaten Latin ve Rum cemaatlerinden birer üye bulunuyordu. Bu iki koltuğun adil bir şekilde paylaşımı düşüncesiyle meclise yeni girecek olan Ermeni ve Yahudi temsilciler Rum ve Latin temsilcilerle sıralı olarak yer değiştirecekti. Bir sene Rum ve Ermeni üye mecliste yer alırsa diğer sene Latin ve Yahudi üye yer alacaktı. Mecliste uygulanması istenen bu münavebe usulüne hem Yahudiler ve hem de Rumlar itiraz etti. Yahudiler Rum ve Latin üyelerin mecliste temsil edildiği süre kadar aralıksız olarak temsil hakkı istediler²⁹⁰ ancak bu taleplerine herhangi bir cevap alamadılar. Rumların etkili itirazı düzenlemenin Kudüs meclisi için yürürlüğe girmesini oldukça geciktirdi. Uygulanması istenen karar Suriye, Beyrut ve Halep vilayetlerini de kapsadığı için bazı yerlerde farklı Katolik cemaatleri meclislerde birlikte bulunuyordu. Antakya ve Kudüs Rum patriklerine göre o bölgelerde kendi nüfusları diğer tüm Katolik cemaat mensuplarının toplamından fazlaydı.²⁹¹ 1914'e gelindiğinde Kudüs hahambaşı Şûrâ-yı Devlet'in kararını hatırlatarak, nüfus bakımından Rumlardan oldukça fazla oldukları ifadeleriyle mecliste henüz seçilmiş üye temsili kazanamadıklarından şikayet etti.²⁹² Vilayet nizamnamesi esasları gözetildiğinden dolayı meclislerdeki seçilmiş Gayrimüslim üye sayısı da arttırılamıyordu. Meclisteki iki sandalyeyi uzun zamandır işgal eden cemaatler ise sıralı olarak haklarını kimse ile paylaşma niyetinde değildiler. Konunun uzaması ve I. Dünya Savaşı'nın başlaması farklı bir düzenleme yapılmasına imkan bırakmadı.

²⁸⁸ Verilen bu karar yalnızca Kudüs sancağı için değil Suriye, Beyrut ve Halep vilayet meclisleri de bu karar kapsamındaydı: BOA, **BEO**, 4276/320668.

²⁸⁹ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 614,

²⁹⁰ BOA, **ŞD**, 2309/31.

²⁹¹ BOA, **BEO**, 4276/320668.

²⁹² BOA, **DH.İD**, 140/1, lef: 58.

Vilayet nizamnameleriyle hukuki zemini sağlamlaştırılan taşra reformları idare meclislerinin yönetimdeki rolünü arttırmıştı. Kudüs'ün çeşitliliğe dayalı sosyal yapısı bu mecliste temsil hakkı elde etmek isteyen grupların artmasını beraberinde getirdi. Mecliste temsil yetkisi kazanma çabaları bir prestij mücadelesi halini aldı. Temsil hakkı elde edebilen gruplar edemeyenlere, öncelik hakkı elde edebilenler ise diğerlerine karşı üstünlük sağlamış oluyordu. Tüm bu çabalar aynı zamanda meclisin sancaktaki en önemli yönetim organı olmasından ileri gelmekteydi.²⁹³ Sosyal çeşitliliğe ve grupların birbirleriyle olan çekişmelerine bağlı olarak ortaya çıkan bu karmaşık yapıya rağmen devlet gerek nizamnameler ile gerekse yeri geldikçe yeni kanunlarla düzeni sağlamaya çalışmaktaydı.

Tablo 2.1: Kudüs Sancağı İdare Meclisi Kararları ve Meclis Üyeleri

Tarih	Konu	Üyeler
18.12.1846 ²⁹⁴	Kudüs ve Gazze sancakları mülteziminin değiştirilmesi	Mutasarrıf, kadı, müftü, kaymakam, azalar (5 kişi)
28.07.1847 ²⁹⁵	Katil Hasan için maktullerin vârislerinin kısas istediği belirtilerek ne şekilde karar verileceğinin sadareten sorulması.	Mutasarrıf, kadı, müftü, naib, (...), azalar (11 kişi)
16.01.1850 ²⁹⁶	Hapiste bulunan Kudüs'lü Hacı Mustafa ile Yusuf Ebu Gûşe'nin affedilmeleri isteği.	Kadı, müftü, azalar (4 kişi), Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri
29.12.1852 ²⁹⁷	Abdurrahman isimli bir kişinin Halilürrahman kasabasına saldırıp katil olayı karşısında ceza alması gerektiği	Mutasarrıf, kadı, müftü, azalar (4 kişi), ser-katip, Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri
06.09.1864 ²⁹⁸	Şeria Nehri ve Lut Gölü yolunun emniyete alınması konusunda gerekli	Kadı, müftü, nüfus nazırı, evkaf müdürü, mal başkatibi, ziraat müdürü, azalar (4 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri

²⁹³ Haim Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 135.

²⁹⁴ BOA, A.MKT, 57/95.

²⁹⁵ BOA, A.MKT, 91/59.

²⁹⁶ BOA, A.MKT.UM, 6/39.

²⁹⁷ BOA, İ.MVL, 258/9633.

²⁹⁸ BOA, MVL, 774/34.

	düzenlemelerin yapıldığının sadarete bildirilmesi	
17.05.1873 ²⁹⁹	Beyt-Lahim nahiyesinin kuruluşuna dair detayların sadarete iletilmesi ve bu konuda Maliye Nezareti'nin bilgilendirilmesi talebi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, evkaf muhasebecisi, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
12.07.1873 ³⁰⁰	Kudüs halkının askerlikten muaf tutulmalarının sadareten talep edilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, evkaf muhasebecisi, Müslüman aza (1 kişi)
14.02.1874 ³⁰¹	Lüd nahiyesinin kuruluşuna dair sadarete bilgi verilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, evkaf muhasebecisi, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
11.01.1877 ³⁰²	Kanun-ı Esasi'yi tebrik	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, evkaf muhasebecisi, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
20.12.1888 ³⁰³	Kudüs surlarında yeni bir kapı açılması ve karakol inşası konusunda Dahiliye Nezareti'nden izin istenmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman aza (1 kişi), Latin, Rum ve Ermeni ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
28.02.1889 ³⁰⁴	Yafaya bağlı bazı köylerin Kudüs'e bağlanması hakkında Dahiliye Nezareti'nden izin istenmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin ve Yahudi ruhani vekilleri
20.03.1890 ³⁰⁵	Halilürrahman'a bağlı bazı köylerin Kudüs'e bağlanması hakkında Dahiliye Nezareti'nden izin istenmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum ve Yahudi ruhani vekilleri, Rum aza
Mart 1891 ³⁰⁶	Çeşitli gerekçelerle Kudüs'ün vilayete dönüştürülmesinin sadareten talep edilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar

²⁹⁹ BOA, İ.DH, 667/46486.

³⁰⁰ BOA, A.MKT.UM, 1266/65.

³⁰¹ BOA, ŞD, 2270/43.

³⁰² BOA, Y.EE, 70/58

³⁰³ BOA, ŞD, 622/42.

³⁰⁴ BOA, ŞD, 2277/15.

³⁰⁵ BOA, ŞD, 2278/28.

³⁰⁶ BOA, ŞD, 2278/32.

14.09.1892 307	Halilürrahman kaymakamı Hasan Bedirhan Bey'in kötü yönetimi hakkında istenen tetkiklerin yapılarak sadarete bilgi verilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman aza (1 kişi), Rum ruhani vekili, Rum aza
02.08.1893 308	Yasak olmasına rağmen bazı Musevilerin bina inşası için arazi satın almalarına Dahiliye tarafından izin verilmesinin sakıncaları anlatılarak bu konuda irade talebi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
17.08.1893 309	Yafa hükümet konağının inşası için bazı lefler gönderilerek izin istenmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Rum ve Ermeni ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
18.01.1895	Gazze kaymakamı hakkındaki şikayetlerin araştırılarak Dahiliye Nezareti'nin bilgilendirilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum ve Ermeni ruhani vekilleri, Rum aza
16.05.1895 310	Kudüs'te Alman Musevilerinin hastane inşa etmek istedikleri arazi hakkında Defter-i Hâkânî Nezareti'nin bilgilendirilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
19.09.1895 311	Tebaadan olmayan Thomas Hilbern'in vefatı sonrasında mülklerinin kime teslim edileceği konusunda tahkikat isteğine cevap verilmesi.	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin ve Rum azalar
26.01.1896 312	Gazze'ye bağlı Han Yunus'tan Mısır sınırına kaçan bedevilerin affedilmeleri için Dahiliye Nezareti'nden izin istenmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar
26.08.1897 313	Vefat eden Thomas Hilbern'in vârisleri hakkında Hariciye Nezareti'ne bilgi verilmesi	Mutasarrıf, naib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar

³⁰⁷ BOA, **BEO**, 52/3895.

³⁰⁸ BOA, **Y.PRK.DH**, 6/60.

³⁰⁹ BOA, **ŞD**, 2283/1.

³¹⁰ BOA, **ŞD**, 2659/7.

³¹¹ BOA, **BEO**, 1150/86203, lef: 3.

³¹² BOA, **ŞD**, 636/42.

³¹³ BOA, **BEO**, 1150/86203, lef: 6.

26.04.1901 314	Yeni kurulan Birüssebi kazası idare meclisine beş üyenin seçimi konusunda Dahiliye Nezareti'nden onay istenmesi	Mutasarrıf, naib, muhasebeci, tahrirat müdürü, müftü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin ruhani vekilli, Latin ve Rum azalar
15.06.1902 315	Birüssebi idare meclis üyelerine ihtiyaca binaen maaş bağlanması konusunda Dahiliye Nezareti'nden izin istenmesi	Mutasarrıf, naib, muhasebeci, müftü, Müslüman aza (1 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin aza
27.06.1906 316	Kudüs'te sur haricinde inşa edilmesi konusunda Defter-i Hâkânî Nezareti'ne gönderilen mütalaa	Mutasarrıf, naib, muhasebeci, tahrirat müdürü, müftü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Gayrimüslim azalar (2 kişi)
29.01.1909 317	Safa nahiyesindeki bazı köylerin Kudüs'e bağlandığının Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi.	Mutasarrıf, naib, muhasebeci, müftü, Müslüman azalar (2 kişi), Latin, Rum ve Ermeni ruhani vekilleri
16.03.1913 318	Yafa kazasındaki Alyans İsrailiyet Mektebi'nin ruhsat almasında sakınca olmadığını Maarif Nezareti'ne bildirilmesi	Mutasarrıf vekili: tahrirat müdürü, naib, muhasebeci, müftü, Latin, Rum, Ermeni ve Yahudi ruhani vekilleri, Latin ve Rum azalar

Yukarıdaki listede 1846'dan 1913'e kadar Kudüs Mutasarrıflığı İdare Meclisi'nin aldığı kararların listesi ve bu kararlarda mührü olan üyeler verilmiştir.³¹⁹ Listeye bakıldığında göze çarpan ilk ayrıntılardan birisi 1864 öncesinde adli yargılamaların da mecliste yapılabildiğidir. Bu tarihten sonraki kararlar nizamnamede belirtildiği şekliyle muhakemeler dışında kalan idari işlerle ilgili konulardır. Yeni bir nahiyenin kuruluşu esnasında oranın yönetim kademelerin belirlenmesi, inşa faaliyetleri, mali işler ve gelen birtakım taleplerin değerlendirilerek merkeze iletilmesi gibi konular mecliste görüşüldükten sonra ilgili mazbata tüm üyeler tarafından mühürlenerek muhatap kuruma gönderilmekteydi. Burada görüşülen konular ve alınan

³¹⁴ BOA, **ŞD**, 2292/29.

³¹⁵ BOA, **BEO**, 1892/141839.

³¹⁶ BOA, **ŞD**, 63/43.

³¹⁷ BOA, **DH.MKT**, 2722/84.

³¹⁸ BOA, **MF.İBT**, 417/83.

³¹⁹ Kudüs evkaf defterlerinin büyük bir çoğunluğunda vakıf hasılatlarına ilişkin yapılan hesaplamalar ve tutulan kayıtlar merkeze gönderilmeden önce idare meclisi üyelerince de tasdik edilmekteydi. Bu defterlerin son sayfalarında mutasarrıfla birlikte diğer üyelerin mühürleri de bulunmaktadır. Ancak bunlar evkaf muhasebe kayıtları olduğu için yukarıdaki listeye dahil edilmediler.

kararlar ya merkezin onayına sunuluyor ya da belli bir meselede açık bir şekilde izin isteniyordu. Meclis mazbatalarının büyük çoğunluğu, merkezden gelen talepler veya uygulanması istenen emirlere binaen oluşan yeni durum hakkında üyelerin ortak kanaatlerinin bildirilmesi şeklinde düzenlenmişti.

Tanzimat reformları ile taşra teşkilatlarının merkezileştirilmesi sürecinde idare meclisleri bir anlamda merkezin tasarrufuyla alınacak kararların geniş bir tabanda meşruiyetinin sağlanması ve bu kararlara katılımın artırılması işlevine yönelikti. Geniş bir meşruiyet tabanının oluşturulmasından anlaşılan bu dönemde, toplum temsilcilerinin katılımının sağlanmasıydı. Zaten dini liderler vekilleri vasıtasıyla burada temsil ediliyordu. Aynı zamanda ortak mutabakatın sağlandığı seçilmiş üyeler de büyük oranda önde gelen ailelere mensup kişiler oluyordu.³²⁰ Her ne kadar bu meclislerin yetkileri onları önemli meselelerde yetki sahibi kılmasa da mecliste temsil hakkı kazanan gruplar veya kişiler için bu durum bir statü sağlıyordu.

2.1.1.2. Kaza İdare Meclisleri

Kudüs sancağının 1900'e kadar -merkez kaza hariç- üç kazası ve bu tarihten itibaren yeni kurulan Birüssebi'yle birlikte dört kazası vardı. Merkez kaza hariç diğerlerinde vilayet nizamnameleri hükümlerine göre birer kaza idare meclisleri bulunuyordu. Kazalardaki meclis üyelerinin sayısı 1864 nizamnamesinden önce sancak idare meclisinde olduğu gibi daha fazla ve değişken iken, nizamnameyle birlikte belli bir standarda bağlanmıştır. Buna göre kaza kaymakamı, naib, müftü, katip, ruhani reisler ve üç seçilmiş üyeden müteşekkil olan meclislerin başkanlığı doğal olarak kaymakamlara bırakılmıştı.³²¹ Kaza meclisleri de sancak idare meclisinin bir alt organı şeklinde yapılandırıldığından temsil şekilleri de benzer olarak tasarlandı. Kazanın en üst idari amirinin başkanlık ettiği mecliste yargının başındaki naib ve fetva makamı olan müftü daimi üyeler olarak bulunacaktı. Kadıların vekilleri olan naiblerin mecliste bulunmasının herhangi bir sosyal tabanı temsil hüviyeti bulunmuyordu. Çünkü naibler merkezden atanan görevlilerdi. Müftülerin ise kısmen temsil hüviyetleri

³²⁰ Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, s. 132.

³²¹ *Düştur*, Birinci Tertip, c. 1, madde: 47, s. 617.

bulunuyordu. Bir kazada görevlendirilecek olan müftünün o kaza halkından olması şartı yoktu. Kazadaki ulema, yöneticiler ve diğer ileri gelenlerin teklifiyle kaza dışından kişilerin de müftü olarak ataması yapılabilmekteydi.³²² Müftülerin belli bir sosyal grubun temsilcisi olmama durumları onların halkla irtibatını kısıtlayabilmekteydi. Sancaklarda olduğu gibi kaza meclislerinde de yönetimi temsil eden mal müdürü, tahrirat katibi ve evkaf vekili yer almaktaydı.

Meclislerin daimi üyeleri arasında yer alan ruhani reislerin meclisteki temsiliyeti ise her kazanın sosyal ve demografik yapısına göre değişmekteydi. Vilayet Nizamnamesi ile tüm Gayrimüslim ruhani reislerinin meclise katılımının önü açılmıştı.³²³ Bu durumda Halilürrahman kazasının idare meclisinde yalnızca Yahudi ruhanisi bulunmaktayken Gazze meclisinde ise Rum ruhanisi bulunmaktaydı.³²⁴ Yafa kazası, barındırdığı Gayrimüslim unsurlar bakımından diğerlerinden ayrılmaktaydı. Önceleri buranın meclisinde herhangi bir ruhani bulunmuyorken 1900’de burada yaşayan Marunilerin reisi nizamnameye atıfla meclise girme isteğinde bulundu.³²⁵ Bu istek hemen yanıtlanmasa da³²⁶ yaklaşık iki sene sonra Maruni ruhanisi mecliste yerini almıştı. Aynı tarihlerde Marunilerle birlikte Yafa meclisinde temsil hakkı kazanan diğer bir cemaat ise Latinlerdi.³²⁷ Meclisin doğal üyeleri arasında farklı cemaat temsilcilerinin girmeleri Yafa şehrinin son dönemlerdeki değişimi ile ilgiliydi. Demografik olarak çehresi değişen şehir, limanı olmasından dolayı aldığı göçlerle daha kalabalık bir hale geliyordu. Ancak şehrin demografisinde Müslümanlar aleyhine

³²² Örneğin Gazze müftülüğüne 1892’de Kudüslü meşhur Hüseyini ailesinden Muhammed Hanefi Efendi seçilerek tayin edilmişti: BOA, **DH.MKT**, 2013/130. 1912’de ise Halilürrahman ulema ve diğer ileri gelenleri Mescid-i Aksa’da ders veren Hamurizade Şeyh Muhlis Efendi’yi müftü olarak seçmişlerdi: BOA, **HR.TO**, 597/29; Tanzimat sonrasında taşra müftüleri bölgedeki medrese hocaları arasından seçilmekteydi. Seçimi ise o kazanın uleması, imam hatipleri ve bazı idari yetkililer oyama usulü ile yapmakta, seçilen adayın ataması ise Meşihat tarafından yapılmaktaydı: Mehmet Bulut, “Osmanlı’dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri”, **Dini Araştırmalar**, c. 15, sayı: 41, s. 89.

³²³ *Düstur*, aynı yer.

³²⁴ BOA, **Y.EE**, 70/58; Yafa kazasının idare meclisinde, Vilayet Nizamnamesi’nin yayınlanmasından birkaç ay öncesine ait bir mazbataya göre Latin, Rum, Katolik ve Yahudi temsilciler bulunuyorken sonraki döneme ait tek mazbatada (1877 yılına ait) herhangi bir ruhani temsilcinin mühürleri bulunmamaktadır: BOA, **C.NF**, 39/1926; BOA, **Y.EE**, 70/58.

³²⁵ BOA, **DH.TMIK.S**, 31/66.

³²⁶ Maruniler klasik millet sistemine göre ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeyip Katoliklerin alt grubu olarak değerlendirilmekteydi: Yıldız, **Geleneğin Hukuku Osmanlı’nın Adaleti: Dürziler ve Mârûniler**, s. 131.

³²⁷ BOA, **ŞD**, 2301/20.

yaşanan dönüşüm mutasarrıf Ahmed Reşid Bey’i oldukça rahatsız etmişti. Ona göre cemaat temsilcilerinin meclislerdeki varlığı artmaya devam ederse yönetim oldukça zorlaşacaktı. Bu yüzden tüm ruhanilerin, meclislerdeki doğal üyeliklerinin iptal edilmesini istedi.³²⁸ Ancak cemaatlerin ruhani önderlerinin meclislerdeki varlığı vilayet nizamnameleriyle hukukileştirildiği için bu isteğine olumlu yanıt alamadı. 1914’e gelindiğinde ise Yafa’da Rum, Ortodoks, Ermeni, Rum Katolik, Protestan, Latin, Süryani, Keldani, Maruni, Kıpti ve Yahudi cemaatleri bulunuyor ve bir ifadeye göre bu cemaat önderlerinin çoğunluğu mecliste yer alıyordu.³²⁹

Kaza meclislerinde farklı grupların temsil hakkı elde edebilmeleri onların nüfus yoğunluğuna bağlı olarak gelişmekteydi. Meclislere verilen üç seçilmiş üye kadrosu için kazada bir seçim yapılmaktaydı. Buna göre kazada kaymakam, naib, müftü, ruhani reisler ve kaza katiplerinden oluşan bir “tefrik cemiyeti” oluşturulur, bu cemiyetin belirlediği dokuz isim köy ihtiyar meclislerine gönderilir, seçimler sonucunda kazada belirlenen altı isim mutasarrıfa gönderilir ve burada kaza idare meclisi için üç üye belirlenirdi.³³⁰ Mutasarrıf ise kendisine sunulan listelerden seçtiği üyeleri tasdik ettirmek amacıyla Bâbîâlî’ye göndermekte ve seçilen üyeler mali yılın başlangıcı olan Mart ayından itibaren göreve başlamaktaydı.³³¹

**Tablo 2.2: 1875’te Kaza İdare Meclisleri için Yapılan Seçimlerin Ardından
Tayin Edilen İsimler³³²**

Yafa	Gazze	Halilürrahman
Hacı Ali Efendi	Ali Efendi	Abdullah Efendi
Yusuf Dibbas Efendi (Rum)	Halil Efendi	

³²⁸ Aynı belge.

³²⁹ BOA, **DH.İD**, 140/1, lef: 55 ve 71.

³³⁰ Bu seçim safhası vilayet nizamnamesinde ayrıntılı bir şekilde tanımlanmıştır: **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, madde: 67-72, s. 620-621.

³³¹ Normal şartlarda bu üyelerin tasdik makamı valilerdi ancak Kudüs müstakil bir mutasarrıflık olduğundan bu listelerin tasdik ettirilmek üzere Bâbîâlî’ye gönderilmesi gerektiği belirtiliyordu: BOA, **ŞD**, 2271/17; Ancak daha sonraki dönemlere ait üye isimlerinin tasdikine ilişkin başka bir liste bulunamamıştır.

³³² Aynı belge.

Kaza meclislerinde seçilmiş üçer üye bulunması, gerektiği nizamname şartlarından olarak uygulanmaktaydı. Ancak yukarıdaki tabloda iki kazada ikişer birinde ise bir üyenin seçilip tayin edilmesi seçimlerin her sene yapılması ile ilgilidir. Sayısı dört olan seçilmiş üyelerin yarı ilk etapta seçim ile değiştirilirken diğer yarı da bir sonraki sene değiştirilmekteydi. Bu durumda her üye iki sene görev yapıyor ancak seçim her sene yenileniyordu.³³³ Mutasarrıf Ali Bey'in Bâbîâlî'ye liste halinde gönderdiği bu isimler de özellikle belirtilmemesine karşın sıralı seçim usulüne göre belirlenmişti. Nitekim daha sonraki dönemde Gayrimüslim cemaatlerin seçilmiş üyeleri için de böyle bir seçim gündeme geldi.

Mutasarrıflık merkez idare meclisinde olduğu gibi Yafa'da da Gayrimüslim cemaatlerin nüfusu arttıkça bu kesimler kendi içlerinden seçilmiş olan kişilerin idare meclisine girmesi için istekte bulundular. Kaza meclislerinin üç üye kontenjanından biri, Gayrimüslim cemaat temsilcilerine tahsis ediliyordu. Bu sandalyeye Yafa'da belli bir tarihe kadar Rumlar sahip olmuşken 1914'te Ermeniler ile Yahudiler de ciddi bir şekilde talip olduklarını belirttiler. Onların savunduğu durum, aynı mutasarrıflık merkez meclisi için gündeme geldiği gibi seçilmiş üye kontenjanına sıra ile dahil olabilmektir. Yani bir sene Rumlar mecliste seçilmiş üye konumunda temsil edilirken diğer sene Yahudiler veya Ermeniler sıraya göre değişim halinde olacaktır. Bu formül Şûrâ-yı Devlet tarafından 1890'da bulunmuş ve Kudüs'ün yanında Suriye, Beyrut ve Halep vilayetlerini de kapsayacak şekilde uygulanacağı duyurulmuştu.³³⁴ Ancak Yafa için seçenek 1914'e kadar gündeme gelmemiştir. Ermeni ve Yahudilerin ısrarlı taleplerinin karşılanması yönünde Bâbîâlî'den onay geldiğinde Rumlar, uzun süredir ellerinde bulundurdukları bu hakkı bölüşmemek için eski statükonun muhafazasını istediler. Buna karşın Hahambaşılık ise Yafa'daki Gayrimüslim nüfusta Yahudilerin oranının diğerlerinden çok fazla olduğunu gerekçe göstererek kendi haklarının verilmesini istedi. Neticede aynı yıl yapılan seçimlerde Yahudiler Yafa meclisinin

³³³ Bu uygulamanın usulden olduğu şurada belirtilmektedir: BOA, ŞD, 2292/29.

³³⁴ BOA, BEO, 4276/320668.

seçilmiş üye koltuğunu elde edebildiler. Rumlar yine itirazlarını dillendirmişlerse de artık kalabalık olan Yahudi varlığı idare meclisinde kendisine yer bulabilmişti.³³⁵

Yafa'nın kitlesel göçlerle değişen demografisi, kendisini yönetimde de göstermeye çalışırken yeni kurulan Birüssebi kazasının idare meclisindeki temsil düşüncesi çok farklı şekilde oluştu. Çünkü 1900 yılında kurulan bu kaza bedevi kabilelerin yaşamakta olduğu bir coğrafyada kuruldu ve halkı da tamamen konar göçer bedevilerden oluşmaktaydı.³³⁶ Burada, vilayet nizamnamesindeki kaza meclislerini düzenleyen maddelere göre bir meclis oluşturulamayacağı için kaymakamlıktan farklı bir çözüm önerisi sunuldu. Buna göre meclis oturumlarında alınan kararların halka daha kolay ulaştırılabilmesi için her kabileyi temsilen kendi dillerine vakıf olan şeyhlerinin seçilmiş üye olarak meclise alınması teklif edildi.³³⁷ Mesele Şûrâ-yı Devlet'e intikal ettiğinde beş kabilenin³³⁸ şeyhlerinin yani toplamda beş seçilmiş üyenin nizamnameye aykırı olsa da istisna kabilinden meclise alınması uygun görülerek padişahın onayı alındı.³³⁹ Normal şartlarda idare meclislerinde görev alan seçilmiş üyelere herhangi bir ödeme yapılmazken Birüssebi'de bunun için belli miktarda bir tahsisat ayrılmıştı. Kabile şeyhleri normal şartlarda kaza merkezinde ikamet etmezken sürekli meclise gelip gitmek de mümkün olamayacağı için kendilerinin kazada ikametleri istenmiş ve aylık iki yüz ellişer kuruluş maaş bağlanmıştı.³⁴⁰

³³⁵ Halep, Beyrut, Suriye ve Kudüs idare meclislerindeki seçilmiş üyelerin münavebe durumları hakkında gerçekleşen yazışmaların büyük çoğunluğu Osmanlı Arşivi'nde bir dosyada toplanmış vaziyettedir: BOA, **DH.İD**, 140/1.

³³⁶ Kazanın kuruluş süreci ve teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Bahadır, "Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)".

³³⁷ Nizamnameye göre kaza meclislerindeki seçilmiş üye sayısı toplamda beştir. Kaymakamlık da bunu dikkate alarak öncelikle kazadaki dört büyük kabile olan Terâbin, Tiyâha, Azâzime ve Cibârât kabilelerinin şeyhlerini meclise almayı sonrasında daha küçük olan Hanâcire kabilesinin şeyhini de münavebe gibi farklı bir yöntemle meclise dahil etmeyi teklif etti. Ancak sancak idare meclisi bu teklifi beş kabilenin şeyhlerinin her birini meclise almak şeklinde yenileyerek merkeze ilettiler: BOA, **ŞD**, 2292/29.

³³⁸ Bahadır, a.g.t., s. 48.

³³⁹ BOA, **İ.DH**, 1385/13; Avcı, "The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)" s. 976; Bahadır, a.g.t., s. 47-48.

³⁴⁰ BOA, **DH.TMİK.S**, 39/11.

2.1.2. Yöneticiler

2.1.2.1. Mutasarrıf

Kudüs mutasarrıflığının yönetim organizasyonunda en uçtaki köy muhtarlarından en üstteki mutasarrıfa kadar memur profillerini ve yönetimin rengini belirleyen anlayışı görebilmek için tayin ve atamalara bakmak gerekir. Burada önce mutasarrıflık merkez teşkilatında Babıâli'den atanan memurların hangi kriterlere göre atandığı incelenecek olup, ardından sancağın kendi unsurları arasından seçilen yerel memurların hangi grupsal farklar gözetilerek belirlendiği anlaşılmalı çalışılacaktır. Kudüs sancağında yerel anlamda güçlü olup önemli memuriyetleri işgal eden aileler hakkında pek çok çalışma bulunmaktadır.³⁴¹ Bu aileler kuşkusuz önemli sayılabilecek olan memuriyetleri ellerinde bulundurmakta ve güçleri nispetinde etki sağlamaya çalışmaktaydı. Bu kısımda bu çalışmalardan da faydalanılacaktır. Ancak tabanda daha geniş bir zeminde memuriyet dağılımını ve bu dağılımda hangi kriterlerin geçerli olabildiğini ayrıca sorgulamak gerekmektedir.

Merkezden gönderilen mutasarrıflar merkezi politikalar ekseninde ve oluşan şartlara göre farklı profiller sergilemekteydi. Merkezi yönetim politikalarının değişimine bağlı olarak şekillenen bu farklılıklar mutasarrıfların eğitimlerine, önceki ve sonraki görevleri ile taşıdıkları unvanlara bakılarak tespit edilebilir. Tanzimat döneminin ön gördüğü memur tipi, yerel yönetimlerde deneyim kazanmış ve mümkünse bölgenin sosyolojik yapısına aşina kişilerden oluşmaktaydı. Özellikle Arap coğrafyasındaki memuriyetler söz konusu olduğunda atanacak kişilerde bölgeye ve Arapça'ya hakimiyet çoğu zaman tercih sebebi olmaktadır. Ancak genel itibarla bakıldığında Tanzimat döneminin bütününde Kudüs mutasarrıfları, öngörüldüğü şekilde iyi eğitim almış, diplomasiyi bilen ve yerel yönetimlerde de tecrübeli

³⁴¹ Bu konuda yapılmış olan bazı çalışmalar için bkz.: Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 108-112; Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", s. 14-26; Schölch, **Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in Social, Economic and Political Development**, s. 241-252; Andre Raymond, "The Khalidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000", **MELA Notes**, sayı: 71/72 Sonbahar 200-İlkbahar 2001, s. 1-7; İlan Pappé, **The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty: The Husaynis, 1700-1948**, Berkeley, 2010; Kudüs ve bağlı kazalardaki elitlerin hangi ailelere mensup olduğu ile bunların ihtiva ettiği hanelere dair bir araştırma için bkz.: Büssov, **Hamidian Palestine Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908**, s. 309-397.

bürokratları.³⁴² Dönemin şartlarına bağlı olarak mutasarrıflar neredeyse her konuda merkeze danışacak kadar Tanzimat idarecileriydi. Merkeze olan bu bağılıkları onların modern bürokrasi anlayışını en iyi temsil eden yöneticiler olduğu yorumlarına da neden olmuştur.³⁴³ Kudüs mutasarrıflarının merkeze olan bu sıkı bağılıkları onların idaredeki zafiyetlerinin göstergesi sayılamaz. Her ne kadar incelediğimiz dönemde görev yapan yirmi üç mutasarrıftan altısı azil yoluyla görevden alınmışsa da azımsanmayacak miktarda vali unvanıyla buradan gönderilen mutasarrıflar da bulunmaktadır. Kudüs gibi siyasi (konsolosluklar ve yabancılar) ve demografik çeşitliliğin en bariz olduğu bir idari birimi -her ne kadar iyi yetişmiş de olsa- taşra idarecilerinin inisiyatifine bırakmak istemeyen Bâbîâlî, burayı sıkı bir şekilde kontrol etmiştir. Müstakil mutasarrıflık statüsüne uygun bir şekilde, Kudüs'e gönderilecek olan mutasarrıfların, genel olarak taşra idaresinde kendilerini kanıtlamış kimseler arasından seçilmesine özen gösteriliyordu. Bir anlamda Kudüs mutasarrıflığı, valiliğe atanma yolunda bir ara basamak olarak işlev görmekteydi.

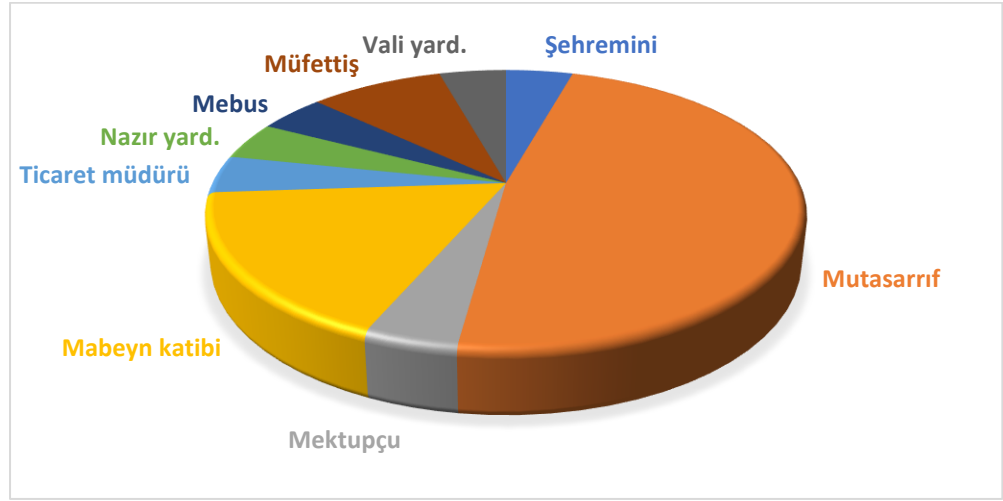
Kudüs'ün müstakil hale gelişinden 1897'ye kadar -birkaç istisna hariç olmak üzere- paşa ve bey ünvanlı yerel yönetim tecrübesi kazanmış memurların mutasarrıf olarak buraya atandığı görülmektedir.³⁴⁴ 1897-1908 arasındaki on bir yıllık süreç dışarıda tutulursa 1908 sonrasında önceki görevi mutasarrıflık olan başka memurlar da Kudüs mutasarrıfı olarak görev yaptılar. 1872'de başlayan müstakil mutasarrıflık döneminde Kudüs'te görev yapan yirmi üç mutasarrıftan on biri yani neredeyse yarısı başka bir mutasarrıflık görevinden buraya atanmışlardır. Tanzimat reformlarının sağlamış olduğu mobilizasyon ortamında Kudüs'e yalnızca taşra idari birimlerinden değil aynı zamanda merkezi bürokrasi kademelerinden de üst düzey memurlar mutasarrıf olarak gönderilmekteydi. Şehremini ve nazır yardımcısı gibi önemli görevlerin yanında en dikkat çekici olanı mabeyn katipliğidir.

³⁴² Avcı, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)**, s. 105.

³⁴³ Gerber, "Tanzimat'a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti", s. 254.

³⁴⁴ Ekler bölümündeki mutasarrıflar listesinden bakılabilir. Bu liste merkez bürokrasisinin yaptığı atama ve görevden almalara ilişkin kayıtlardan hareketle oluşturulmuştur.

Grafik 2.1: Kudüs Mutasarrıflarının Önceki Görevleri

Mabeyn katipleri arasından ilk kez 1897’de Mehmed Tevfik Bey Kudüs mutasarrıfı olarak atanmıştır. Bu tarihten II. Meşrutiyet’e kadar geçen sürede Kudüs’te mutasarrıflık yapan dört memur doğrudan Mabeyn katipleri arasından seçilmiştir.³⁴⁵ Ayrıca Maraş mutasarrıflığından buraya atanan Kazım Bey’in ise bir önceki görevi yine Mabeyn katipliği idi.³⁴⁶ 1897’den itibaren Kudüs mutasarrıflığı ve Mabeyn katipliği arasında oldukça ilginç bir ilişki ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamid’in Mabeyn katipleri arasından taşraya gönderdiği memurların, üst üste Kudüs mutasarrıflığına tayin edilmeleri dikkat çekmektedir. On bir yıllık süreçte Kudüs’e gönderilen bu beş mutasarrıfın buradaki memuriyetlerinden hemen sonra çeşitli valiliklere atanmaları ise Mabeyn’de yetişen katiplerin yükselmesinde Kudüs’ün özel olarak seçildiğini göstermektedir.³⁴⁷ Ancak anlaşıldığı kadarıyla Mabeyn’den Kudüs’e ilk gönderilen Mehmed Tevfik Bey, bu memuriyete kendi isteğiyle atanmıştı. Mehmed Tevfik Bey boşta olduğunu gördüğü Kudüs mutasarrıflığına atanmak istediğini belirttiği arızasını padişaha sunmuş ve padişahın hemen onaylaması üzerine hazırlıklarını tamamlayarak yola çıkmıştı.³⁴⁸ Bir Mabeyn katibinin mutasarrıf olarak Kudüs’ü idare etmesi II.

³⁴⁵ Mehmed Tevfik Bey (1897-1901), Cevad Bey (1901-1902), Ahmed Reşid Bey (1902-1906) ve Ali Ekrem Bey (1906-1908).

³⁴⁶ BOA, İ.HUS, 93-42.

³⁴⁷ Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul, 2016, s. 82.

³⁴⁸ Biren, *Bir Devlet Adamının” Mehmet Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, s. 73.

Abdülhamid'in beğenisini kazandı. Bu sebeple Mehmed Tevfik Bey Kudüs'ten Selanik valiliğine atanarak yerine bir başka Mabeyn katibi Cevad Bey tayin edildi.³⁴⁹ Bu durum, padişahın Mabeyn kurumu üzerinden merkez bürokrasisi üzerinde kurduğu etkinin bir benzerini taşra idaresi üzerinde de gerçekleştirmeye çalışması olarak görülebilir. Nitekim bu dönem II. Abdülhamid'in özellikle Arap vilayetlerindeki nüfuzunu arttırmaya çalıştığı dönemdi.³⁵⁰ Sarayda en yakınındaki memurları Kudüs üzerinden diğer vilayetlere vali olarak gönderme düşüncesi taşra idarelerindeki Bâbîâlî etkisinin Yıldız etkisine tahviline neden olacağı aşikardır. Ayrıca Kudüs'te artan yabancı etkisine karşı direnç oluşturabilmek ve Mısır sınırının hassas dengesini sağlayabilmek için II. Abdülhamid, kendi sarayında uzun yıllar hizmet etmiş olan güvendiği kişileri buraya gönderdi.³⁵¹ Kudüs'teki Mabeyn'li mutasarrıflar devri, II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle son buldu. Bu tarihten on yedi gün sonra Kudüs mutasarrıfı Ali Ekrem Bey Beyrut valisi olarak buradan ayrılırken yerine Nafia Nezareti'nde ticaret müdürü olan Ali Subhi Bey atandı.³⁵² Bu tarihten sonra Kudüs'e gönderilen mutasarrıflar için belirli bir alt yapı ön görülmeyip gerek taşrada mutasarrıflık görevi yapanlardan gerekse merkezde çeşitli kademelerdeki görevlilerden uygun durumda olanlar seçildi.

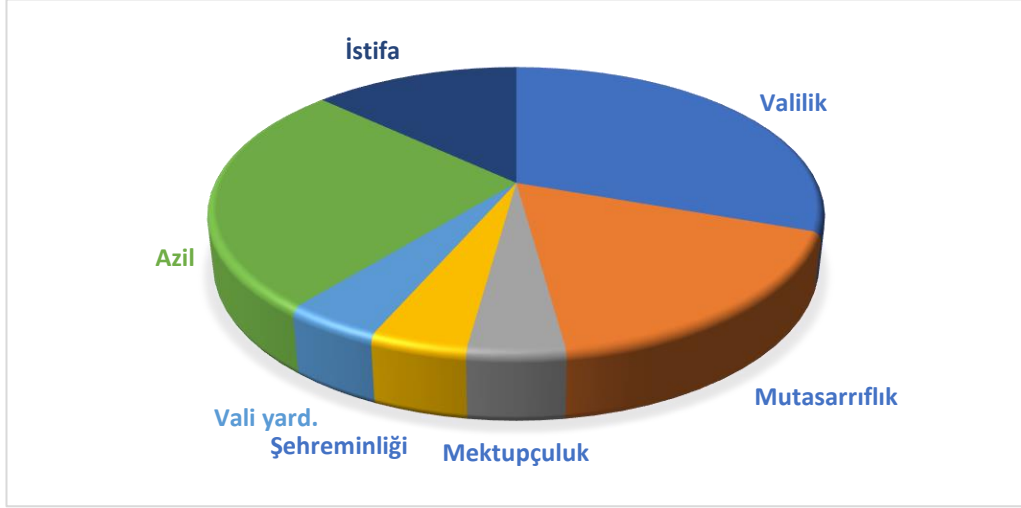
³⁴⁹ BOA, **İ.DH**, 1383-40; BOA, **İ.DH**, 1383-42.

³⁵⁰ **Syria and Palestine**, ed: G. W. Prothero, Londra, 1920, s. 39-40; 1897'de Yunanlara karşı elde edilen askeri zafer, Abdülhamid yönetimini oldukça rahatlatmış, iç ve dış politikada padişahın elini güçlendirmişti. Aksama durumundaki reform süreci tekrar hızlanırken taşra örgütlerinde padişahın şahsî tasarrufları daha rahat uygulanmaya başlandı: Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", s. 391-392.

³⁵¹ Kushner, "The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period", s. 84.

³⁵² BOA, **BEO**, 3371/252765; BOA, **BEO** 3390/254210.

Grafik 2.2: 1872-1917 Arasında Kudüs Mutasarrıflarının Buradan Ayrılma Gerekçeleri

Mutasarrıfların Kudüs'teki görevlerini ifalarından sonra buradan ayrılma gerekçeleri çeşitlilik arz eder. Yukarıdaki grafikte görüldüğü üzere mutasarrıfların neredeyse yarısı diğer taşra teşkilatlarına idareci olarak gönderilmek üzere buradan alındı. Taşraya gönderilen mutasarrıfların ise %63'ü valilik payesiyle vilayetlere, geri kalanı ise yine mutasarrıf olarak sancaklara gönderildi. Mutasarrıflardan azledilenlerin sayısı ise azımsanmayacak kadar yüksektir. Azledilenler ise genel olarak haklarında şikayetler gelmeye başladığında gerçekleştirilen “tetkikat ve tahkikatlar” memuriyetlerini ifa etmeleri uygun görülmediği için bir nevi açığa alınmak suretiyle görevden alınıyorlardı. Kudüs'te iki kez mutasarrıflık yapan nadir kişilerden biri olan İbrahim Hakkı Paşa ilginç bir şekilde her iki sefer de azledilmek suretiyle görevden alınmıştı. Altı yıl süren ilk mutasarrıflık döneminin sonunda paşanın aleyhine bazı şikayetler geldiğinde 1896 Kasım'ında azledildi.³⁵³ Paşanın görevden alındığı haberi şehirde duyulduğunda kararın iptali için pek çok başvuru olduğu dikkate alınarak on gün sonra geri adım atıldı ve İbrahim Hakkı Paşa görevine iade edildi.³⁵⁴ Ancak bu

³⁵³ BOA, BEO, 862/62629.

³⁵⁴ BOA, Y.A.RES, 83/76.

kararın ardından başka şikayetler de ortaya çıkmaya devam etti. Kudüs kumandanı Rüstem Paşa ile anlaşmazlıkları sonucunda İbrahim Hakkı Paşa'nın kumandanı yabancı konsoloslar vasıtasıyla şikayet ettiği gerekçe gösterilerek tekrar azledilmesi talep edildi.³⁵⁵ Bunun yanında uzun zamandır boş duran Kudüs Rum Patrikliği için merkezden bir patrik seçtirilmesi emirleri gönderilmesine rağmen İbrahim Hakkı Paşa tarafından bu iş ertelenmekteydi. Bâbiâlî bu duruma karşı padişahın iradesini alarak Beyrut valisi Nazım Paşa'yı hem patrik meselesi ve hem de İbrahim Hakkı Paşa hakkında gönderilen diğer şikayetlerin incelenmesi için Kudüs'e gönderdi.³⁵⁶ Nazım Paşa'nın incelemesinin ardından Kudüs gibi önemli bir yerin "kötü yönetime alışmış bir kişi" tarafından idare edilmesinin zararları gerekçe gösterilerek paşa azledildi. Kendisinde bulunan telgraf şifre anahtarlarını naibe teslim ederek acilen oradan ayrılması istendi.³⁵⁷

İstifa ile mutasarrıflık görevinden ayrılan üç mutasarrıf bulunmaktadır. Bunların ilki 1872'de Kudüs'e vali olarak atanan Süreyya Paşa'nın, vilayet fikrinden vazgeçilerek tekrar mutasarrıflığa dönülmesiyle İzmir'e gitmesini müteakip mutasarrıf olarak görevlendirilen Besim Bey'dir. İstanbul şehremini olduğu sırada Kudüs'e atanan Besim Bey bilemediğimiz bir nedenden dolayı muhtemelen Kudüs'e hiç gelmeden istifasını sundu.³⁵⁸ Diğer iki istifa hadisesi ise son dönemde peş peşe gerçekleşti. Bunlardan ilki Ocak 1913'te Kudüs mutasarrıflığına atanan Tahir Hayreddin Bey'in istifasıdır.³⁵⁹ Tahir Bey mutasarrıflık görevine atanalı birkaç ay olmuşken Bâbiâlî baskını gerçekleşti ve hükümet değişti. Yapılan bu darbeye Tahir Bey çok sert bir şekilde karşı çıkarak herhangi bir tarafı tutmadığını, hükümet üyelerinden birinin katledildiği bu darbe sonucu oluşan ortamda daha fazla görevini devam ettiremeyeceğini belirterek istifa telgrafını Bâbiâlî'ye gönderdi. Bu istifa üzerine Dahiliye Nazırı Talat Bey bu dönemin zor bir dönem olduğunu belirterek kendisinin fedakarca görevine devam edebileceğini, aksi taktirde görevini bırakıp

³⁵⁵ BOA, **BEO**, 907/68011.

³⁵⁶ BOA, **İ.DH.** 11348/4.

³⁵⁷ BOA, **DH.TMİK.M**, 39/44; BOA, **DH.MKT**, 2088/58.

³⁵⁸ Besim Bey, önceki görevlerinde hep İstanbul'da olduğundan muhtemelen taşraya gitmek istememiş olmalı ki daha sonra kendisini Şûrâ-yı Devlet azalığında görüyoruz: BOA, **HR.MKT**, 782/85; BOA, **İ.MMS**, 44/1809; Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", s. 553.

³⁵⁹ BOA, **BEO**, 4119/308880.

ayrılabilirliğini şahsen yazarak ilettili.³⁶⁰ Tahir Bey'in dört ay sürdürdüğü görevinden istifa ile ayrılması üzerinde Amasya mutasarrıfı olan Macid Şevket Bey 1913 Şubat'ında Kudüs mutasarrıflığı görevine getirildi.³⁶¹ Macid Bey de bu göreve başlamasından dört ay sonra kendisine ödenen maaşın Kudüs'teki "nezaket-i idareye" yetmediğini belirterek ilerlemeye elverişli olan herhangi bir vilayet valiliğine atanması yoluyla buradan ayrılmak istedi. Ancak Dahiliye Nezareti'nden kendisine oldukça ilginç bir cevap verildi:

Memleketimizin faaliyet-i ümraniye ve idâreye müsta'id olmayan hiç bir yeri yoktur memnun olduğunuz Kudüs'te göstereceğiniz âsâr-ı muvaffakiyet bi't-tabî âtîde yalnız medâr-ı terakkîiniz değil medâr-ı mefharatiniz olmak lazım gelir bunu da nezâret düşünür daha oraya gideli pek az zaman olduğu ve sizden hizmetler beklendiği bir sırada velev ki terakki için olsun infikâk arzularını der-hâtır edişiniz sizin gibi vatan evladından fedâkarlıkla hizmet bekleyen nezareti müte'essir eder³⁶²

Nezaretin bu cevabından sonra görev yerinde kalmaya devam eden Macid Bey, önceki bölümlerde bahsi geçen Kudüs'ün vilayet haline getirilmesi taleplerinden birini de kendi idaresi döneminde yapmıştı.³⁶³ Talat Paşa'nın uyarısıyla iki sene görevine devam ettikten sonra 1915 Ocak'ında istifasını sundu. Macid Bey'in istifa sebebi, fırka kumandanı Zeki Bey'in kendi işlerine müdahale etmesine ve Yafa kaymakamının orada çıkardığı "fesat" neticesinde halkın çok zor duruma düşmesiyle bölgeden ayrılarak Kudüs taraflarına göç etmeye başlamasına mani olamamasıydı.³⁶⁴

2.1.2.2. Kaymakam

Osmanlı taşra teşkilatının önemli bir kurumu olan muhassıllığın³⁶⁵ 1842'de ilgasıyla birlikte kaymakamlık kurumu teşkil edilmiş ve kaymakamlar kimi zaman

³⁶⁰ BOA, **DH.MTV**, 33/22; BOA, **İ.DH**, 1497/64

³⁶¹ BOA, **İ.DH**, 1497/64.

³⁶² BOA, **DH.MTV**, 45/4.

³⁶³ BOA, **DH.İ.U.M.EK**, 86/101.

³⁶⁴ BOA, **BEO**, 4330/324697; BOA, **DH.ŞFR**, 451/85; BOA, **DH.ŞFR**, 452/17; BOA, **DH.İ.U.M.EK**, 5/28.

³⁶⁵ Osmanlı klasik döneminde vergi toplamakla görevli olan muhassıllar başlarda mahalli unsurlar arasından seçilmekteyken 17. yüzyılın başlarından itibaren yükümlülükleri arasına idari görevler de eklenmeye başladıktan sonra merkezden de gönderilmeye başlanmıştır: Yücel Özkaya ve Ali Akyıldız, "Muhassıl", **DİA**, XXXI, Ankara, 2006, s. 18-19.

sancak yönetimine ve kimi zaman da kaza yönetimine getirilmişlerdi. Kazalar ise önem ve büyüklüklerine göre kaymakamlar yahut müdürler tarafından yönetilmekteydi.³⁶⁶ 1864 düzenlemesi ile yönetim kademelerinin statüsü ve idarecilerin unvanları nihai olarak kesinleştirildi. Buna göre mutasarrıflıklara bağlı olarak idare edilecek olan kazaların başında kaymakamlar bulunacaktı.³⁶⁷ Kaymakamlar doğrudan merkezi seçim ve atama ile görevlendirilirken, belli bir eğitim düzeyi ile tecrübeyi haiz olmaları beklenmekteydi. Tanzimat dönemi taşra yönetimi anlayışına uygun olarak kaymakamların görev yerleri sık aralıklarla değişmekteydi.

Kudüs mutasarrıflığına bağlı olan Yafa, Gazze, Halilürrahman ve Birüssebi kazalarının kaymakamlarına genel olarak bakıldığında pek çoğunun önceki görevlerinde de kaymakamlık yaptığı görülmektedir. Bu kazalarda görev yapmış olan kaymakamların listesi (görev süreleri, önceki ve sonraki görev yerleriyle birlikte) ekler kısmında verilmiştir.³⁶⁸ Tayin kayıtlarından ulaşılan sonuçlara göre 1879-1917 yılları arasında bahsedilen dört kazada görev yapmış yetmiş iki kaymakamın kırk yedisinin, yani %65'inin başka bir kaymakamlıktan buraya gönderildiği belirlenebilmiştir. On yedi kaymakamın ise önceki görevlerine ilişkin bilgiler bu kayıtlarda yer almıyor. Bu durumda bu on yedi kaymakamın da çok büyük bir kısmının yine başka bir kaymakamlık görevinden gelmiş olduğu kabul edilebilir. Tespit edilebildiği kadarıyla yalnızca dokuz kaymakamın önceki görevi kaymakamlık harici bir görevdi. Bahsedilen bu kişilerden beşi Halilürrahman kaymakamı olarak görevlendirilen kişilerdi. Bunun sebebi Halilürrahman kazasının üçüncü sınıf bir kaymakamlık olmasıydı.³⁶⁹ Bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev alıp ilk kez kaymakamlık vazifesi verilecek olanlar statü olarak en düşük olan üçüncü sınıf kaymakamlıklara

³⁶⁶ Mehmet Güneş, **Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)**, İstanbul, 2014, s. 31-37.

³⁶⁷ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, madde: 3, s. 608.

³⁶⁸ Atama kayıtları dışında farklı kayıtlar ve kaynaklar incelendiğinde listedeki açıklar ve eksiklikler belli miktarda kapatılabilecektir. Ancak Yalnızca ulaşılabilen atama kayıtlarının kullanılması yöntemi konumuz bağlamı için tercih edilmiştir. Buna göre bir dereceye kadar kaymakamların daha önce ifa ettikleri görevler ve ilgili kazalardaki kaymakamlıklarından sonraki durumları tespit edilebilmektedir.

³⁶⁹ Atama kayıtlarının bir kısmında kazanın statüsü özellikle belirtilmiştir: BOA, **İ.DH**, 1142/89136; BOA, **BEO**, 87/6502; BOA, **İ.DH**, 1455/25; Bir istisna olarak yalnız 1914 yılında Gazze kaymakamlığından atanan Mehmed Arif Efendi sayılabilir. Mehmed Arif Efendi Halilürrahman'a ikinci sınıf kaymakam olarak atanmıştı: BOA, **İ.DH**, 1508/76; Bu durum kaymakamların aldıkları maaşlara da yansımaktaydı. Birinci sınıf kaymakamlıklar olan Yafa ve Birüssebi kaymakamları 2.250-2.500 kuruş maaş alırken ikinci sınıf kaymakamlık olan Gazze kaymakamları 1.575-1.750 kuruş arasında ve Halilürrahman kaymakamları ise 1.250 kuruşun altında maaş almaktaydılar: BOA, **DH.MKT**, 1794/64; BOA, **İ.DH**, 1374/14; BOA, **BEO**, 87/6502.

gönderilir, liyakat ve tecrübesine göre daha sonra üst sınıf kaymakamlıklara atanabilirdi.

Kaymakamlar imparatorluğun çeşitli coğrafyalarından gelmekteydi. Aralarında paşazadeler³⁷⁰, eşraf veya tüccar ailesine mensup olanlar da vardı. Bunun yanında beş kaymakamın da Kudüs ahalisinden oldukları, zaman içinde ifa ettikleri görevlerden sonra kaymakamlığa atandıkları bilinmektedir. Bunlardan ilki 1881-1883 yılları arasında Gazze kaymakamlığı yapan Yusuf Ziya Efendi'dir. Yusuf Ziya Efendi'nin tayin ve azil işlemlerinde Kudüslü olduğu belirtilmesine rağmen önceki ve sonraki görevlerine ilişkin başka herhangi bir bilgi verilmemektedir.³⁷¹ 1887'de Halilürrahman kaymakamlığına getirilen Ali Efendi, Kudüs baştahsildarlığı görevi yürütmekteydi.³⁷² Yine aynı yıl Yafa kaymakamlığına Kudüs'ün önde gelen ailelerinden biri olan Hüseynilere mensup Musa Kazım Bey atanmış ve yaklaşık dört yıl bu görevini sürdürmüştü.³⁷³ 1898'de Kudüs tahrirat müdürlüğünden Yafa kaymakamlığına atanan Zühdü Efendi'nin de Kudüs'te farklı görevler üstlendiği bilinmektedir.³⁷⁴ 1901'de Birüssebi kaymakamlığına atanan Muhammed Carullah Efendi ise Kudüs idare meclisi baş kitabetinden gelmekteydi.³⁷⁵ Doğrudan Kudüs mutasarrıflığı içinden olmayıp etraftaki yönetim birimlerinden atanan kaymakamlar da bulunmaktaydı. Halilürrahman kazasına 1903'te atanan Muhammed Şafi Efendi öncesinde Bisan çiftlik müdürlüğü yapmaktayken³⁷⁶ iki yıl sonra yine aynı kazaya atanan Muhammed Ferid Efendi ise Suriye vilayet memurluğundan gelmekteydi.³⁷⁷ Neticede kaymakamların geneline bakıldığında çok azının yerel unsurlar arasından yükselerek bu makamlara getirildiği görülür.³⁷⁸ Bu kişilerin ifa ettikleri görevlere bakıldığında ise kaymakamlıkla adım atılan üst bürokrasi sınıfına dahil olmadıkları görülüyor. Pek çok kaymakam imparatorluğun değişik bölgelerindeki vazifelere

³⁷⁰ 1891'de Halilürrahman kaymakamlığına atanan Hasan Bey, Bedirhan Paşa'nın oğluydu: BOA, **İ.DH**, 1227/96127; 1900-1903 arası Yafa kaymakamlığı yapan Mehmed Rauf Paşa Veliyüddin Paşa'nın oğluydu: BOA, **İ.DH**, 1371/43.

³⁷¹ BOA, **MB.İ**, 86/193; BOA, **İ.DH**, 881/70249.

³⁷² BOA, **DH.MKT**, 1471/60.

³⁷³ BOA, **MF.MKT**, 92/97.

³⁷⁴ BOA, **İ.HUS**, 65/141.

³⁷⁵ Bahadır, "Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)", s. 39; Alamleh, "Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914", s. 61.

³⁷⁶ BOA, **DH.MKT**, 690/6.

³⁷⁷ BOA, **DH.MKT**, 1006/5.

³⁷⁸ Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 110.

gönderilirken bu kişiler mensubu oldukları coğrafyanın yerel memuriyetlerinde kaldılar. Herhangi belirli bir dönemde yerel unsurların kaymakamlıklara yoğun bir şekilde getirilmesi söz konusu olsaydı devletin farklı bir politika denemesinden bahsedebilirdik. Ancak farklı zaman ve şartlarda yerel unsurların değerlendirilmesi pragmatik bir tercih olmalıdır. Bölgede özellikle halkın dilinin Arapça olmasından ve kimi yerlerde bedevi aşiretlerin yer almasından dolayı kaymakamlık vazifesine bölgeyi tanıyan kişilerin getirilmesi tercihi zaman zaman dillendirilmekteydi. Ancak bu tercih hiçbir zaman yerel unsurları yerelden başlayarak aynı bölgede üst bürokrasiye dahil etme noktasında sistematik bir çabaya dönüşmedi. Yani bölge halkından kişilerin kaza ve sancak teşkilatlarında yükselerek nihayetinde orada en üst mülki amir olmaları gibi bir tasarı ve çaba ortaya çıkmadı.

Sivil bir bürokrasi görevi olan kaymakamlığa, incelediğimiz dönemde askeriye mensup herhangi bir kişi getirilmedi. Muhakkak bu durum Tanzimat'ın ön gördüğü taşra idare biçiminin yerleşmesiyle ilgiliydi. Askeri sınıftan kişilerin kaymakam olarak görevlendirilmesi birkaç kez Kudüs mutasarrıflarınca merkezden talep edilmişti. Mutasarrıf Kazım Bey Yafa kazasından aldığı bazı şikayetler üzerine kazaya gittiğinde kaymakam Rauf Paşa'nın görevini ne kadar boşladığını ve sonuçta ortaya çıkan düzensizlik ortamını gördüğünde merkezden acilen kaymakamın görevden alınmasını ve yerine ise Yafa Nizamiye binbaşı Yusuf Bey'in atanmasını talep etti.³⁷⁹ Aynı şekilde 1904'te Birüssebi kaymakamı Hamdi Efendi'den de eğlenceye düşkünlüğü ve bu sebeple idari işleri yeterince yürütememesi gerekçesiyle şikayet edilerek yerine askeriyeden binbaşı Yusuf Bey'in³⁸⁰ atanması istendi. Fakat Bâbîâlî bu teklifi "askeriyeden kaymakam tayini mesbûk olmadığı" gerekçesiyle kabul etmedi.³⁸¹ Kaymakam atamaları belli bir usul ve bürokrasi çerçevesinde gerçekleşirdi. Dahiliye Nezareti bünyesindeki İntihab-ı Memûrîn Komisyonu tarafından hazırlanan bir mazbata ekindeki, ataması yapılacak memurun tercüme-i hâliyle birlikte nazıra

³⁷⁹ BOA, **Y.MTV**, 235/133.

³⁸⁰ Bahsi geçen Yusuf Bey bir önceki örnekte ismi zikredilen Yüzbaşı Yusuf Bey olmalıdır. Bu önerinin bahsedildiği evrakta mutasarrıflıktan kimin Yusuf Bey'i teklif ettiği belirtilmemesi de büyük ihtimalle yine mutasarrıf Kazım Bey olmalıdır. Kazım Bey'in 2 Ağustos 1904'te görevinden alındığı bilinmektedir. Bahsi geçen evrak ise 18 Ağustos 1904 tarihlidir. Muhtemelen Kazım Bey görevinden alınmadan hemen önce yahut görev yerinden ayrılmadan önce bu teklifi merkeze iletmış ve teklif bir süre sonra değerlendirilmiştir.

³⁸¹ BOA, **DH.MKT**, 884/60.

sunulur, buradan bir üst yazıyla sadarete ve sadaretin kaleme aldığı telhis üzerine padişah iradesinin kaydedilmesinin ardından karar Dahiliye Nezareti'nden mutasarrıflığa bildirilirdi.³⁸²

Daha önce de belirtildiği gibi sancağa, merkezi atama ile gönderilen memurların bölgeyi tanımaları ve halkın diline aşina olmaları pek çok zaman tercih sebebiydi. Mutasarrıf atamalarında merkezi kontrolün gözetilmesi bu durumun önüne geçmişse de kaymakamların seçiminde pek çok zaman yakın bölgelerdeki kaymakamlıklardan veya diğer memuriyetlerden kişilerin seçilmesi mümkün olmuştur. Ancak kaymakamların görevlerini bırakışlarında azil ve istifa yoluyla ayrılma oranları mutasarrıflarınkinden daha yüksektir. Çeşitli nedenlerden dolayı haklarında inceleme başlatılan kaymakamlar görevlerine devam etmelerinin uygun olmadığı gerekçesiyle azledilmektedir.³⁸³ Bunun yanında liyakatsizlik ve kimi zaman da görevlerindeki ciddiyetsizlik gerekçesiyle gerçekleşen aziller de vardı.³⁸⁴ Bu azillerde mutasarrıfların kaymakamlar hakkındaki değerlendirmeleri ise önemli bir rol oynamaktaydı. Kendilerine bağlı olarak çalışan kaymakamların görevlendirilmeleri ya da görevden alınmaları konusunda herhangi bir yetkileri olmayan mutasarrıflar, çatıştıkları kaymakamlar hakkında ancak merkeze şifreli telgraf yoluyla şikayetlerini iletebilmekteydi. Şikayetlerini müteakiben azledilmelerini istedikleri kaymakamların yerine önerdiği isimler olsa da çoğu zaman bu öneriler merkez tarafından kabul görmüyordu.³⁸⁵

2.2. YÖNETİMDE GAYRİMÜSLİMLER

Kaymakamların bir alt kademesindeki idareciler olan nahiye müdürlerinden itibaren diğer sivil memuriyetlerde çok büyük oranda yerel Müslüman halk görev almaktaydı.³⁸⁶ Müslümanların yanı sıra mutasarrıflık teşkilatının mal ve tahrir

³⁸² Bir örnek için bkz.: BOA, **İ.DH**, 961/75978.

³⁸³ BOA, **İ.DH**, 1498/32.

³⁸⁴ Bazı örnekler için bkz.: BOA, **İ.DH**, 961/75978; BOA, **DH.MKT**, 1816/130; BOA, **İ.DH**, 1485/11.

³⁸⁵ BOA, **İ.DH**, 1405/24; BOA, **İ.DH**, 1474/78; BOA, **İ.DH**, 1508/76.

³⁸⁶ Haim Gerber alt kademe görevli olan memurların hepsinin yerel Araplar olduğunu belirtmektedir. Verdiği örneklerde ise Kudüs'ün meşhur Müslüman ailelerine mensup kişilerden bahsetmektedir: Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 109-112; Ancak yazdığı eserin odaklandığı tarihte ve öncesinde Kudüs mutasarrıflığına bağlı birimlerde Gayrimüslimler de bulunmaktadır.

kalemleri gibi birimlerinde ve ayrıca Kudüs'e bağlı kaza teşkilatlarında da çok az sayıda da olsa Gayrimüslim mevcudiyeti bulunmaktaydı.³⁸⁷ Kudüs sancağında yaşayan yoğun Gayrimüslim nüfustan dolayı idari kademelerin belirli noktalarında bu unsurların yer alması oldukça normaldi. Devletin merkezi olarak bu konuda herhangi bir müdahalesi veya düzenlemesi -vilayet nizamnamelerine göre idare ve temyiz meclisi üyelerinin belirlenmesi dışında- yoktu. Gayrimüslim unsurların taşra yönetim birimlerinde uzmanlık isteyen pozisyonlarda yer almalarının dışında bazı yerlerde öne çıkmış Gayrimüslim aile mensupları da kolaylıkla memuriyetlere girebilmekteydi. Merkez bürokrasisinde ise Tanzimat dönemi okullarına Müslümanların yanında Gayrimüslim öğrenciler de üçte bir oranında alınmaktaydı. Bunların yanında Gayrimüslimlerin kendi okullarından yetişen memurlar da bürokraside yer alabilmekteydi. Ancak her ne kadar Gayrimüslim unsurları yönetime katma konusunda özel bir gayret sarf edilmişse de genel olarak bu teşebbüsler bazı nazırlıklar bünyesindeki ihtisaslaşma gerektiren memuriyetlerle sınırlı kalmıştır.³⁸⁸

1896 yılında ani bir şekilde Bâbüâlî'den, Hicaz vilayeti ile vilâyât-ı sitte³⁸⁹ dışında kalan tüm vilayet ve müstakil mutasarrıflıklara "ıslahat lâyihası" ismiyle bir emir gönderildi. Bu düzenlemeye göre idari birimlerdeki memuriyetlere Gayrimüslim cemaatlerin de genel nüfusa oranları nispetinde dahil edilmeleri isteniyordu. Bu durum gerek bölgedeki diğer idari merkezler ve gerekse Kudüs için olağan dışı bir gelişmeydi. Çünkü Osmanlı idaresi boyunca buradaki taşra bürokrasisinde görev alan üst düzey memurlar Müslümanlar arasından seçilmekteydi.³⁹⁰ Tanzimat döneminde merkezi atamayla gelen memurların sayısı artsa da memuriyetlerde Gayrimüslimlerin sayısının artırılması yönünde özel bir girişim yoktu. Bu yeni düzenlemeyle taşra birimlerinin üst düzey idarecileri sayılan nahiye müdür muavinlerinin, Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu yerlerde Gayrimüslim tebaa arasından seçilmesi zorunluluğu

³⁸⁷ Birkaç örnek için bkz.: **Salname-i Vilayet-i Suriye**, 1288, s. 63-65.

³⁸⁸ İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri**, İstanbul, 1994, s. 167-169.

³⁸⁹ 1894 Sason olayları ile başlayan süreçte Avrupalı devletler vilâyât-ı sitte ismiyle anılan Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mamuratü'l-Aziz ve Diyarbekir vilayetlerinde Gayrimüslimlerin de hem üst idari kademelerde ve hem de polis ve jandarma gibi alt kademelerde görev alabilmelerini öngören ıslahatların yapılmasını istediler: Salih Münir Paşa, **Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları**, haz. Ali Birinci ve Selma Günaydın, Ankara, 2015, s. 424-426.

³⁹⁰ Büssov, **Hamidian Palestine Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908**, s. 310.

getiriliyordu. Taşra teşkilatları için gönderilen bu yeni kararın verilmesinde etkili olan amil yerel mekanizmalar değil merkezi iradeydi. Hatta Bâbiâli'nin de bu kararı vermesi dönemin büyük devletlerinin baskıları sonucu oldu.

1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre Ermenilerin meskun olduğu vilayetlerde gerekli bazı ıslahatlar yapılacaktı.³⁹¹ Devlet, yapılacak olan ıslahatları zamana yayınca İngiltere çeşitli yollarla baskı kurmaya başladı. Konu Meclis-i Vükelâ'da müzakere edildi ve iki görüş ortaya çıktı. Birinci görüşe göre devlet anlaşmanın gereği olarak ıslahatları yapmalı, ikinci görüşe göre ise ıslahatlar devletin inisiyatifinde yapılmalı ve yalnızca belirlenen vilayetler değil tüm taşra idareleri bu kapsama alınmalıydı. Dönemin sadrazamı Said Paşa da bu ikinci görüşü benimsemekteydi.³⁹² İngiltere, Anadolu vilayetlerindeki ıslahatlar konusunda baskılarına devam etse de II. Abdülhamid konuyu erteleyerek ve zaman isteyerek uygulamayı geciktirdi.³⁹³ 1894'te meydana gelen Sason hadisesi sonrasında gelişen süreçte "Anadolu ıslahatı" uygulamaya konuldu. Bu ıslahat çalışmaları kapsamında belirlenen idari birimlerin nahiye ve jandarma teşkilatları ile diğer memuriyetlerine, nüfusa oranla Gayrimüslim memur atanması sağlanacaktı.³⁹⁴ 1895'te Anadolu'nun belirli vilayetlerinde uygulanmaya başlanan ıslahatlar, devlet eliyle yürütülse de dış baskının sonucunda gerçekleştirilmek zorunda kalınmıştı. Ancak hem devlet erkani hem de II. Abdülhamid bu durumdan rahatsızdı. Üst bürokrasi ve padişah uygulanacak olan ıslahatlara, devletin inisiyatifinde gerçekleştiği görünümü vermek istiyorlardı.³⁹⁵ Bunun için de gereken ıslahatların yalnızca Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde değil diğer coğrafyalarda da uygulanmasının düşünüldüğü açıklandı.³⁹⁶ Tüm vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara gönderilen bir telgrafla vilâyât-ı sittede uygulanacak olan ıslahatın icrası istendi.³⁹⁷

Hicaz vilayeti ile vilâyât-ı sitte dışında kalan vilayet ve müstakil mutasarrıflıklar için özel hazırlanan bu lâyihanın uygulanacağını açıkladığı

³⁹¹ Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, c. III, İstanbul, 1983, s. 697.

³⁹² Kurşun, "Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914", s. 68.

³⁹³ Ali Karaca, **Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, İstanbul, 1993, s. 40-42.

³⁹⁴ A.g.e., s. 44-50.

³⁹⁵ Kurşun, a.g.t., s. 68.

³⁹⁶ François Georjeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2006, s. 334.

³⁹⁷ BOA, **DH.TMIK.S**, 1/73; Balcı, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif'te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)", s. 37.

tamimde bu lâyihanın amacının, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı hükümlerinin tatbik edilmesinden ibaret olduğu vurgulanmaktadır.³⁹⁸ Her ne kadar bu ıslahatın hayata geçirilmesi, Avrupalı güçlerin baskıları sonucunda gelişmiş olsa da ıslahatın tüm vilayetlere teşmil edilmesi Osmanlı bürokrasisinin kendi iradesiydi. Islahatın Gayrimüslimlere yönelik oluşu bu durumun açıklanmasında doğal olarak Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı'na atıf yapılmasını gerekli kılmıştı. Bahsedilen her iki ferman ve ıslahat düzenlemesi de Gayrimüslimleri hedef almış, onların merkez ve taşra bürokrasilerine istihdamıyla temsiliyet kazanmaları için kanuni düzenlemeler oluşturmuştur.

Bahsi geçen ıslahat lâyihası 1896'da Hicaz ve vilâyât-ı sitte dışındaki tüm vilayetlerle Kudüs'ün de içinde bulunduğu müstakil mutasarrıflıklara gönderildi.³⁹⁹ Lâyihanın öngördüğü düzenlemelerin yapılabilmesi için mutasarrıflık bünyesinde bir komisyon kuruldu. Çeşitli vesilelerle Kudüs mutasarrıflığından merkeze gönderilen raporlarda, yapılan ve yapılacak düzenlemelerin komisyon nezaretinde gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁴⁰⁰ Komisyon üyeleri mutasarrıflık teşkilatı bünyesindeki bazı memurlar ile idare meclisinde bulunan Rum, Latin, Ermeni ve Musevi azalardan oluşmaktaydı. Komisyon, lâyiha maddelerinin uygulanmasını sağlamakla görevliydi. Komisyon çalışmalarına ilk olarak sancak genelindeki nüfusun tespit işlemleriyle başladı. Gayrimüslim vatandaşlar için oluşturulacak olan kadrolar da sayım verilerine göre tahsis edildi.⁴⁰¹ Sayım ile elde edilen istatistikler baz alındığında sancağın nüfusu içinde Gayrimüslim unsurların oranı ne ise memuriyetlerde de aynı oranda Gayrimüslim kadroları oluşturulacaktı. Lâyihanın dördüncü maddesinde belirtilen “*Vilâyâtda idareye müteallık me'mûriyetler her vilâyetin ahâli-i Müslime ve Gayrimüslimesi nüfusu nisbetinde teb'a-i Müslime ve Gayrimüslime-i şâhâneye tevdi olunacaktır*” şartının yerine getirilebilmesi için yapılan nüfus sayımının sonuçları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

³⁹⁸ BOA, Y.A.RES, 83/66, lef: 7-8.

³⁹⁹ BOA, MV, 90/53; BOA, DH.TMIK.S, 29/72.

⁴⁰⁰ BOA, DH.TMIK.S, 9/28; BOA, DH.TMIK.S, 9/63.

⁴⁰¹ BOA, DH.TMIK.S, 4/103.

Tablo 2.3: Islahat Amacıyla Kudüs'te Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Müslüman Nüfus (1897)⁴⁰²

Kazalar	Sayım Tabi Tutulan Nüfus	Sayım Tabi Tutulamayan Bedevi Nüfus (Tahmini)	Toplam Nüfus
Kudüs	56.291	9.820	66.111
Yafa	49.199	710	49.909
Gazze	64.877	70.500	135.377
Halilürrahman	41.304	700	42.004
Sancak Geneli	211.671	81.730	293.401

Tablo 2.4: Islahat Amacıyla Kudüs'te Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Gayrimüslim Nüfus (1897)⁴⁰³

Kazalar	Musevi Nüfus	Hristiyan Nüfus						
		Rum Katolik	Katolik	Protestan	Ermeni	Latin	Rum	Toplam
Kudüs	9.315	42	87	641	724	7.244	13.254	21.992
Yafa	1.304	411	9	103	90	847	4.253	5.713
Gazze	44	-	5	-	-	20	889	914
Halilürrahman	559	-	-	-	-	-	-	-
Sancak Geneli	11.222	453	101	744	814	8111	18.396	28.619

⁴⁰² BOA, DH.TMIK.S, 9/27.

⁴⁰³ Aynı belge.

Tablo 2.5: Islahat Amacıyla Kudüs'te Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Toplam Nüfus (1897)⁴⁰⁴

Kazalar	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam Nüfus	Gayrimüslimlerin Toplam Nüfustaki Oranı
Kudüs	66.111	21.992	97.418	%22
Yafa	49.909	5.713	56.926	%10
Gazze	135.377	914	136.335	%0,6
Halilürrahman	42.004	-	42.563	%0
Sancak Geneli	293.401	28.619	333.242	%8

Bu sonuçlar hızlı bir şekilde yapılan yeni bir sayıma ait veriler olmayıp belli zamanlarda güncellenen nüfus defterlerindeki bilgilerin özeti niteliğindedir. Tabloda gösterilen bilgiler mutasarrıf İbrahim Paşa'nın, ıslahatlarla ilgili gelişmeleri Dahiliye Nezareti'ne bildirdiği yazısına ek olarak gönderilmiştir. Yazıda açılacak olan kadroların sayısının bu verilere göre tespit edileceği haber verilmektedir.

Yapılan sayıma Bedevi nüfus dahil edilememişse de mutasarrıflık merkezindeki kayıtlarda yer alan takribi rakamlar kullanılmıştır. Bedevilerin nüfus istatistiklerine dahil edilmeleri Gayrimüslimler için ayrılacak olan kadro oranını düşürmüştür. Eğer sayımı yapılmamış olan bedeviler oransal hesaplama dahil edilmeseydi Gayrimüslimlerin oranı genel nüfusa nispetle %13'e tekabül edecekti. Sunulan tablodaki bilgiler tüm sancak genelindeki Gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranını %8 olarak göstermektedir. Nüfus istatistikleri her ne kadar kazalar için ayrı ayrı bilgiler sunmakta olsa da ıslahat programındaki oranlama sancağın genel nüfus bilgileri üzerinden hesaplanmıştı. Buna göre örneğin Halilürrahman kazasında hiçbir Gayrimüslim kayıtlara geçirilmemiş olsa da %8'lik oran orada bulunan memuriyetler için de geçerli olacaktı. Oluşturulacak olan kadrolar vali veya

⁴⁰⁴ İbrahim Paşa'nın gönderdiği nüfus tablosunda oran sütunu olmayıp bu tabloya tarafımızca eklenmiştir: Aynı belge.

mutasarrıfların (müstakil mutasarrıflıklarda) Dahiliye Nezareti ile yazışmaları ardından nezaret tarafından tahsis edilecek, Meclis-i Vükelâ bu kadroları tasdik edecek ve son olarak memur istihdamlarının gerçekleştirilmesi padişah onayından sonra yapılacaktır.⁴⁰⁵

Sayımın ardından sancak genelindeki memuriyetlerde görevli olan kişilerin kim olduklarının tespiti için çalışmalar yapıldı. Henüz kadro tahsisinin yapılmasından önce 1896 Kasım'ında mutasarrıf İbrahim Paşa, dahiliyeye gönderdiği bir yazıda sancak genelindeki tüm Gayrimüslim memur adedinin 67 kişide 9 olduğunu belirterek bu kişilerin görev ve isimlerini de bildirdi.⁴⁰⁶ İbrahim Paşa kısa bir süre önceki cevabında ise yine aynı rakamları vermiş ve oranın memurlar bazında zaten tutmakta olduğu, yeni Gayrimüslim atamasına ihtiyaç olmadığı ve güvenlik teşkilatındaki çalışmalarına yürütüleceğini söylemişti.⁴⁰⁷ Bu ifadeler merkez tarafından yeterli görülmemiş olacak ki yaklaşık beş ay sonra daha ayrıntılı bir tespit yapılmış ve yine sancak genelinde maliye, nafia, telgraf ve posta, ziraat bankası ve defter-i hâkâni idarelerinde görevli büyüklü küçüklü tüm memurların adedinin 162, bunlar içinde Gayrimüslimlerin sayısının ise 30 olduğu haber verildi. Bu oran lâyiha hükümlerinde belirtilen orandan daha fazlaydı ve Gayrimüslim memurlar nüfus nisbeti hesabına göre fazla vermekteydi. İleriki süreçlerde bahsedilen bu fazla sayıdaki Gayrimüslim memurların sayılarının azaltılması konusunda merkezi idarenin herhangi bir tasarrufunun olduğuna ilişkin bir emare bulunmamaktadır.

Diğer vilayetlerle birlikte Kudüs'te uygulanacak olan ıslahatın hedefleri arasında güvenlik teşkilatı da bulunmaktaydı. Jandarma ve polis kadrolarının sayımı yapılarak gerekli olan Gayrimüslim kadroları tespit edildi. Buna göre sancak jandarma teşkilatındaki süvari ve piyadelerden oluşan toplam personel sayısı 306 idi. Sancaktaki jandarmalar bir alay beyi kumandasında bulunuyordu. Alay beyinin altında ise 1 tabur ağası, 1 tabur katibi, 5 yüzbaşı, 5 mülazim-i evvel, 5 mülazim-i sani, 5 başçavuş, 20 çavuş, 5 bölük emini, 30 on başı, 84 piyade ve 144 süvari bulunuyordu. Sancağın polis

⁴⁰⁵ BOA, **Y.A.RES**, 82/26, lef: 7.

⁴⁰⁶ BOA, **DH.TMIK.S**, 10/18.

⁴⁰⁷ BOA, **DH.TMIK.S**, 3/26.

personel sayısı ise jandarmaya göre oldukça az sayıdaydı. Toplamda 24 kişiden oluşan polisler bir baş komiser nezaretinde görev yapmaktaydı.

Jandarma ve polis teşkilatı için komisyonun hesapladığı Gayrimüslim kadro oranı %12 olarak belirlendi. Diğer memurlar için belirlenen %8'lik oranın güvenlik teşkilatında neden arttırıldığına ilişkin bir emare bulunmamaktadır. Buna göre jandarma teşkilatı için 38 kişilik Gayrimüslim kadrosu ihdas edilmeliydi. İlk yapılan çalışmalarla birlikte 5 Rum, 2 Musevi ve 1 Latin olmak üzere 1896 Aralık'ında toplam 8 kişi teşkilata dahil edildi.⁴⁰⁸ Bu rakam 5 ay sonra 16'ya çıktı ve 1897 Nisan sonunda 22 kişinin daha istihdamı için çalışmalar devam ettiriliyordu.⁴⁰⁹ 25 kişilik polis teşkilatında bulunması gereken 3 Gayrimüslim kadrosu 2 Rum ve bir Latin memur alımıyla doldurulmuş ve üçüncü kadronun da doldurulması için 1897'de başvuru beklenmekteydi.⁴¹⁰ İlerleyen süreçlerde gerek jandarma ve gerekse polis teşkilatlarındaki düzenlemeler devam etmesine, yeni alımlar yapılarak kadroların arttırılmasına ve komiser gibi üst rütbeli görevlilerin alımına genişletilmesine rağmen Gayrimüslimlerin belirlenen oranda yerleştirilmesine ilişkin konular gündeme gelmedi. Bu sebeple 1896'da başlayan Gayrimüslim memurların istihdamı meselesinin nüfus sayımı sonuçlarına göre ortaya konulan rakamlara ulaşip ulaşmadığı konusunda bilgilere sahip değiliz.

Lâyihanın ilk kısmında yukarıda anlatıldığı gibi sancak genelindeki memuriyetlerde Gayrimüslim nüfusun temsil edilmesini hedeflerken bir bölümü de nahiye teşkilatını düzenlemeye yönelik olarak hazırlanmıştır. Nahiye teşkilatı hakkındaki maddeler de genel olarak Gayrimüslimlerin nahiye yönetimindeki varlıklarını kanunen zorunlu hale getiriyordu. Aslında nahiye teşkilatı hakkındaki hükümler ilk olarak 1871 tarihli vilayet nizamnamesiyle belirlenmişti. Nizamnamede kazalara bağlı olarak kurulacak olan nahiyelerin yapıları, nüfusları ve yetkileri belirlendi. Buna göre her nahiye bir müdür tarafından idare edilecek ve bir de istişare için nahiye meclisi bulunacaktı.⁴¹¹ Nizamnamede nahiye meclislerinin üye sayıları ve kimlerden seçileceği belirtilmemişken ıslahat lâyihası bu konuda açık hükümler ortaya

⁴⁰⁸ BOA, **DH.TMIK.S**, 9/28.

⁴⁰⁹ BOA, **DH.TMIK.S**, 4/103; BOA, **DH.TMIK.S**, 9/27.

⁴¹⁰ BOA, **DH.TMIK.S**, 9/28.

⁴¹¹ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 636-637.

koydu. Lâyhaya göre bu meclisler dört kişiden oluşacak ve eğer nahiye halkı içinde Gayrimüslim nüfus bulunuyorsa meclis üyelerinin yarısı da Gayrimüslimler arasından seçilecekti. Bu üyelerin ikisi bir sene seçilirken diğer ikisi bir sonraki sene seçilecek ve her sene nahiye meclisleri için seçim yapılmış olacaktı. Seçilen her üye de iki sene vazife yürütecekti.⁴¹² Ancak daha önemlisi nahiye müdürlerinin yanında görev yapacak olan yardımcılar konusuydu. Nahiye müdür yardımcılıkları önceki nizamnamede tesis edilmemişken ıslahat lâyihasıyla ihdas edilmesi, Gayrimüslimlerin nahiye yönetimine dahil edilmesiyle ilgiliydi. Nüfusunun yarısından fazlasını Gayrimüslimlerin oluşturduğu nahiyelere birer Gayrimüslim müdür yardımcısı kadrosu verilecekti.⁴¹³ Ancak o anda mutasarrıflık görevinde bulunan İbrahim Hakkı Paşa nahiye müdür yardımcılarının Gayrimüslimlerden seçilmesini sakıncalı bulmuştu. Ona göre Kudüs sancağının nüfusunun büyük bölümü Müslümanlardan oluştuğu için nahiye müdür yardımcılarının da Müslümanlardan seçilmesi gerekiyordu. Bu özel isteğini İbrahim Hakkı Paşa şifreli bir şekilde telgrafla merkeze iletmişti.⁴¹⁴ Muhtemelen mutasarrıf bu düşüncesini kimseye açmamıştı ve komisyon üyeleri de mutasarrıfın böyle düşündüğünü bilmiyorlardı.

Nahiyeler konusunda yapılması istenilen değişiklikle birlikte lâyhaya “*dâiresi vâsi olan kazalar hükümet-i mahalliyenin lüzûm göreceği kadar nâhiyelere münkasım olacaktır*”⁴¹⁵ maddesi eklendi. Bu madde mutasarrıflık yetkililerini harekete geçirdi ve yeni nahiyeler kurmak için ön çalışmalar yaptılar. Kudüs kazasında o tarihlerde yalnızca Beyt-Lahim nahiyesi bulunuyorken bu çalışma ile üç nahiyenin daha kurulması planlandı. Bunlar 13 köyün bağlanacağı Ramallah nahiyesi, 30 köyün bağlanacağı Sincil nahiyesi ve 18 köyün bağlanacağı Saffa nahiyesiydi.⁴¹⁶ Kudüs kazasının yanında Gazze’de Mecdel ve Han-Yunus nahiyeleri, Halilürrahman’da ise Beyt-Natif nahiyesi kurulmak istendi. Bu çalışmalar komisyon tarafından yapılmaktaydı. Daha önce belirtildiği gibi bu komisyon mutasarrıflık memurlarından

⁴¹² BOA, **Y.A.RES**, 82/26, lef: 7, madde: 6-12.

⁴¹³ BOA, **MV**, 90/53.

⁴¹⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 201/95.

⁴¹⁵ BOA, **Y.A.RES**, 82/26, lef: 7, madde: 6.

⁴¹⁶ Alamleh tezinde nahiye sayılarıyla ilgili farklı rakamlar zikretmektedir. Örneğin 1865-68 tarihinde Kudüs kazasındaki nahiye sayısını 10 olarak vermektedir: Alamleh, “Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914”, s. 262-265; Bu bilgiye kaynak olarak gösterdiği salnamelerde bu sayı 1 olarak yer alıyor. Ancak Beyt-Lahim nahiyesi bile 1873’te kurulmuştu: BOA, **İ.DH**, 667/46486.

ve meclis üyelerinden oluşmaktaydı. Yerel idareciler ve halk temsilcilerinin Kudüs'teki idari teşkilatın büyütülmesini istediklerine daha önceki başlıklarda değinilmişti. Nahiye sayılarının artırılması ve burada kurulacak olan teşkilatlarla güvenliğin sağlanarak yerel bürokrasinin geliştirilmesi de yine aynı şekilde arzulanmaktaydı. Bu istekler müteaddid defalar merkeze çeşitli vesilelerle iletildi.⁴¹⁷

Lâyiha bu sayılan maddelerin yanında Gayrimüslim nüfusun yeterli olması halinde muhtarlıklarda, adliye müfettiş yardımcılıklarında ve nahiye güvenlik teşkilatında da benzer usullerin uygulanmasıyla ilgili maddelere de sahipti.

Sancak merkezinde oluşturulan komisyon lâyiha ile maddeler halinde bildirilen ıslahatların yapılması için ayrıntılı çalışmalar gerçekleştirdi. Kısa süre içinde iletlenen bu çalışmalar her safhasında merkeze bildiriliyor, bir sonraki adımın atılması için gelecek olan onay bekleniyordu. Mayıs 1897'de mutasarrıflıktan tüm konularda yapılan çalışmaların bildirildiği ve adımların atılabilmesi için gerekli emrin gelmesinin beklendiği iletildi.⁴¹⁸ Ancak bu talebe herhangi bir cevap gelmemiş olacak ki yaklaşık üç sene sonra mutasarrıf Mehmed Tevfik Bey aynı talebi yineledi. Suriye'de nahiyelerin teşkil edildiğini örnek göstererek Kudüs'te kurulması gereken nahiyelerin de bir ihtiyaç olduğunu vurguladı.⁴¹⁹ Kudüs sancağında kurulması planlanan toplam 9 nahiye için müdürlerin görevlendirilmesi 1903 senesini buldu.⁴²⁰ Ancak lâyihanın öngördüğü mesele ve hatta nahiye maddelerinin asıl hedefi olan Gayrimüslim müdür yardımcıları konusu gündeme gelmedi. Neticede mutasarrıflık bürokrasisi lâyihanın estirdiği rüzgardan faydalanarak sancak genelinde 9 yeni nahiye kurulması için geç de olsa izin almayı başarmıştı. Nahiye müdür yardımcılarında olduğu gibi diğer memuriyetlerde de ilerleyen süreçte Gayrimüslim oranlarının sağlanması hususunda başka girişimlerden haberdar değiliz. Ancak sancak ve kaza idare meclislerindeki seçilmiş Gayrimüslim üyelerle ilgili farklı düzenlemeler gündeme gelmişti. Bu konuya yukarıda meclisler kısmında ayrıntılı olarak değinildi.

⁴¹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 453/66; BOA, DH.TMIK.S, 29/72.

⁴¹⁸ BOA, DH.TMIK.S, 9/63.

⁴¹⁹ BOA, DH.TMIK.S, 29/72.

⁴²⁰ BOA, DH.MKT, 746/85.

2.3. MEMURLARA VERİLEN TALTİF VE NİŞANLAR

19. yüzyılın modernleşme ikliminde nişan ile taltif etme Osmanlı bürokrasisi tarafından oldukça yoğun bir şekilde kullanıldı. Her ne kadar bu taltiflerin klasik dönemde çelenk ve sorguç gibi benzer karşılıkları olsa da⁴²¹ şeklen ve uygulama bakımından Batı'daki örneklerine göre şekillenmiştir.⁴²² İlk nişan örnekleri ortaya çıktından bir süre sonra ihdas edilen Mecîdî Nişanı ile 1852'de her rütbeden memurların taltifi uygulaması kurumsallaştırılmış oldu. Bu yolla yalnızca merkezde padişaha yakın çevredekiler değil, taşrada görev yapan alt kademedeki memurlara da nişan verilmeye başlandı. Bu nişanlar ile temelde ödüllendirme yoluyla memurların merkezi idareye bağlılıkları arttırılarak daha verimli çalışması hedefleniyordu. Mecîdî Nişanı'nın ihdasından sonra Kudüs'te başta patrikler olmak üzere mutasarrıf ve diğer bazı önde gelen kişilere çeşitli rütbelerden nişanlar gönderilmiştir. Memurlar, rahipler, konsoloslar, eşraf ve ahaliden taltif edilen kişiler farklı rütbelerden Osmanlı nişanları taşımaktaydı. Bu bölümde bahsedilen kesimler hakkında genel değerlendirmeler yapılacak olsa da asıl olarak 1872'den itibaren mutasarrıflık bünyesinde görev yapan memurlara gönderilen nişanlar mercek altına alınacaktır. Osmanlı merkezi yönetiminin Kudüs'te görevlendirdiği memurlarının taltif sebep ve yöntemlerini belirlemek, bize devletin oradaki etkisini arttırma arayışları hakkında önemli bakış açıları kazandıracaktır.

Mecîdî Nişanı öncesinde Kudüs mutasarrıflarına İftihar Nişanı gönderildiği kayıtlarda yer almaktadır.⁴²³ Mecîdî Nişanı⁴²⁴ 1852 yılında ihdas edildikten kısa bir

⁴²¹ Zeynep Tarım Ertuğ, "Sorguç", **DİA**, c. XXXVII, Ankara, 2009, s. 378; Zekeriya Kurşun, "Osmanlı'da Savaş ve Diploması Ödülü Olarak Çelenk", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sayı: 15, 2020, s. 131-158.

⁴²² Edhem Eldem, **İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, İstanbul, 2004, s. 112, 176.

⁴²³ II. Mahmud tarafından ihdas edilen bu nişan yabancılar ile Osmanlı tebaasından üst düzey memurlara verilmekteydi: Eldem, a.g.e, s. 110-114; Her ne kadar bu nişanın liyakat ve taktire bağlı olarak verildiği belirtile de Kudüs örneğinde mutasarrıflık makamına tahsis edildiği söylenebilir. 1849 yılında Sayda valisine gönderilen bir yazıda Kudüs mutasarrıflığına atanan Yakub Paşa'nın atandığı ve önceki mutasarrıf Bahri Paşa'daki İftihar Nişanı'nın kendisinden alınarak "maslahat-ı tabii" olarak Yakub Paşa'ya verilmesi işinin takibi istenmişti: BOA, **A.MKT.MHM**, 12/49.

⁴²⁴ Osmanlı nişanlarını müstakil olarak inceleyen İbrahim Artuk, Cevriye Artuk ve Metin Erüreten nişanın ihdas tarihi olarak 1851'i vermekteler: İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, **Osmanlı Nişanları, İstanbul, 1967, s. 15; Metin Erüreten, Osmanlı Madalyaları ve Nişanları**, İstanbul, 2001, s. 208; Ancak nizamnamesinin hazırlanışı ve diğer işlemlerin tamamlanışı 1852 yılı içinde gerçekleşti: Eldem, a.g.e, s. 176; BOA, **A.AMD**, 39/27.

zaman sonra da mutasarrıflar bu yolla taltif edilmeye başlandı. Tabii gönderilen bu nişanlar başlangıçta birinci rütbeden olmayıp iki veya üçüncü rütbelerden nişanlardı. Kudüs'te ikamet eden ve mutasarrıflardan nişan rütbesi bakımından daha önde konumlandırılan patrikler de Mecîdî Nişanı öncesinde nişan taltifi almaya başlamışlardı.⁴²⁵ Mecîdî Nişanı ihdas edildikten sonra da nişan almaya devam eden patriklerin, önceden olduğu gibi aldıkları nişanlar birinci rütbelerden gönderiliyordu.⁴²⁶ Patriklerin birinci rütbeden nişanlar alıp, orada görevli en yüksek Osmanlı memurlarının daha alt rütbeden nişanlar alması gerek yerel ve gerekse merkezi yönetim tarafından mütakabiliyet sorunu olarak görülüyordu. Pek çok kere mutasarrıfların patriklerle kıyaslamaları yapılıyor, patriklerin birinci rütbeden nişanları hamil oldukları gerekçe gösterilerek mutasarrıflar ikinci rütbeye terfii ettiriliyordu.⁴²⁷ Ancak tüm ülkede patriklere birinci rütbeden nişan verme uygulamasının yanında mutasarrıflara daha alt kademedeki nişanlar vermek merkezi bir politikaydı. Nitekim aynı dönemde farklı yerlerde görev yapan mutasarrıflara da iki veya üçüncü rütbeden nişanlar verilmekteydi. Aynı mütakabiliyet sorunu muhtemelen yabancı devletler tarafından mutasarrıflara birinci rütbe nişanlarının verilmesiyle de hissedilmekteydi.⁴²⁸ Yabancı devletler tarafından Kudüs mutasarrıflarına birinci rütbeden nişanların verilmesi muhtemelen Osmanlı yöneticilerinin, aynı mutasarrıflara birinci rütbeden nişanlar verme düşüncelerini pekiştirmişti.

Osmanlı yönetimi Kudüs mutasarrıfları arasında ilk kez 1884 yılında Rauf Paşa'ya birinci rütbeden Mecîdî Nişanı verdi.⁴²⁹ Yaklaşık on bir senelik mutasarrıflık görevi boyunca Rauf Paşa, iki ve birinci rütbelerden Mecîdî nişanları, üçüncü rütbeden Osmânî Nişanı ve bunların yanında birer tane Almanya, Avusturya ve Yunanistan nişanları almıştı.⁴³⁰ Rauf Paşa'nın taşıdığı nişanların sayısı görev süresine oranla

⁴²⁵ BOA, **HR.MKT**, 30/86.

⁴²⁶ Bazı örnekler için bkz: BOA, **İ.HR**, 180/10009; BOA, **HR.MKT**, 360/94; BOA, **HR.MKT**, 360/78.

⁴²⁷ Bu konuda iki örnek için bkz.: BOA, **İ.DH**, 536/37269; BOA, **İ.DH**, 658/45770.

⁴²⁸ 1870 yılında Kudüs mutasarrıfı Kamil Paşa'ya Avusturya Devleti tarafından verilen birinci rütbeden Franz Joseph Nişanı'nın kabulü için izin istenmiş ve bir irade ile bu izin verilmişti: BOA, **İ.HR**, 242/14356.

⁴²⁹ BOA, **İ.DH**, 924/73291.

⁴³⁰ BOA, **Y.PRK.UM**, 4/54; BOA, **İ.HR**, 336/21658; BOA, **HR.TO**, 143/42; BOA, **İ.DH**, 977/77153; BOA, **İ.DH**, 1050/82488.

oldukça mütevazı olsa da mutasarrıflar arasında birinci rütbeden nişan sahibi olan ilk kişi olması bakımından ayrı bir yerde durmaktadır. Ancak Rauf Paşa'ya birinci rütbeden nişan verilmesi onu taşra teşkilatları arasında özel bir yere koymamaktadır. Kendisi Kudüs mutasarrıfları arasında bu rütbeden nişan alan ilk kişi olsa da aynı dönemlerde imparatorluğun farklı yerlerinde bu nişanı alan başka mutasarrıflar da bulunmaktadır.⁴³¹ Kudüs'e gönderilen nişanlar üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. 1881'den sonra nişan sayılarında hızlı bir artış yaşanmıştır.⁴³² Bu durum muhtemelen 93 Harbi sonrasında zor geçen ilk senelerin ardından tüm imparatorluk genelinde etkili olan savaşın ağır sonuçlarını kısmen de olsa unutturmaya, merkezi yönetimin nişanlar üzerinden itibarını arttırmaya yönelik olduğu söylenebilir.⁴³³ Daha önce birinci rütbeden Mecîdî Nişanı verilmeyen mutasarrıflara da artık bu rütbeden nişanlar gönderilmeye başlanmasında bu ortamın da etkisini yadsımamak gerekir. Mutasarrıflara en üst rütbeden nişanların verilmeye başlanması muhtemelen en çok da Kudüs mutasarrıflarını sevindirmişti. Önceden beri kendilerinden nişan rütbeleri bakımından daha önde bulunan patriklerle artık eşit dereceye yükselmeleri, yöneticisi oldukları mutasarrıflıktaki itibarlarını arttırmıştı. Merkezi yönetim açısından ise Kudüs'te devleti temsil eden en üst rütbeli memur olan mutasarrıfların, patriklerle rütbe bakımından eşitlenmeleri, pek çok kere dillendirilen "vak'-ı hükûmetin muhafazası" yani hükümet onurunun korunması çekincelerini gidermiş oldu.

⁴³¹ BOA, **İ.DH**, 697/48781; BOA, **MB.İ**, 64/156; BOA, **İ.DH**, 1034/81426.

⁴³² Ali İhsan Aydın, "Kudüs'te Görünür Olma Siyaseti: Osmanlı Nişan Taltifleri (1872-1917)." **Filistin Araştırmaları Dergisi**, sayı: 10, 2021, s. 44-47.

⁴³³ II. Abdülhamid 93 Harbi sonrasında her ne kadar yeni bazı nişanlar ihdas etmiş olsa da kendisinden önce oluşturulan nişan hiyerarşilerini olduğu gibi kabul ederek kullandı. Yeni nişanları ise birer tamamlayıcı unsur olarak şekillendirdi: Eldem, a.g.e, s. 258.

Tablo 2.6: Osmanlı Devleti Tarafından Kudüs Mutasarrıf ve Patriklerine Gönderilen Nişanlar (1872-1918)⁴³⁴

Tarih	Mutasarrıf	Nişan İsmi	Nişan Rütbesi
Mutasarrıflar			
1872	Nazif Paşa	Mecîdî	2
1881	Rauf Paşa	Mecîdî	2
1884	Rauf Paşa	Mecîdî	1
1886	Rauf Paşa	Osmânî	3
1893	İbrahim Hakkı Paşa	Osmânî	2
1899	Mehmed Tevfik Bey	Mecîdî	1
1904	Kazım Bey	Osmânî	1
1904	Ahmed Reşid Bey	Mecîdî	1
1906	Ahmed Reşid Bey	Osmânî	1
1914	Macid Şevket Bey	Maarif	1
Patrikler			
1875	İrosyos Efendi (Rum Patriği)	Mecîdî	1
1893	Yerasimos Efendi (Rum Patriği)	Osmânî	1
1894	Artin Efendi	Osmânî	1

⁴³⁴ Tablodaki, Osmanlı Arşivi'nde yer alan nişan muamelet evraklarına dayanılarak hazırlanmıştır. Bilgiler şu belgelerden alınmıştır: BOA, İ.DH, 658/45770; BOA, İ.HR, 268/16093; BOA, Y.PRK.UM, 4/54; BOA, İ.DH, 924/73291; BOA, İ.DH, 1050/82488; BOA, İ.TAL, 24/45; BOA, İ.TAL, 28/7; BOA, İ.TAL, 40/30; BOA, İ.TAL, 188/33; BOA, İ.TAL, 331/13; BOA, İ.TAL, 352/14; BOA, Y.PRK.BŞK, 76/43; BOA, İ.TAL, 494/37.

Yukarıdaki tabloda Kudüs'te görev yapan mutasarrıf ve patriklerin ilgili görevleri esnasında aldıkları Osmanlı nişanlarına ait bilgiler gösterilmiştir. Patriklerin tabloya eklenmesi, mutasarrıflar ile nişan rütbelerinin kıyasının yapılabilmesi içindir. Rauf Paşa zamanında, Mecîdî Nişanı rütbeleri bakımından patriklere denk hale getirilen mutasarrıflar, Osmânî Nişanı konusunda aynı eşitliğe henüz sahip değillerdi. Mutasarrıf ve patriklerin her iki nişanın rütbeleri bakımından eşitlenmeleri tedrici olarak daha sonra gerçekleşti.

Osmanlı memurları arasında patriklere karşı nişan rütbeleri bakımından mütekabiliyet arayışı yalnızca mutasarrıflarla sınırlı değildi. Bu konuda elimizde sınırlı da olsa, naib ve müftülerin de, yüksek rütbeden nişanlar alan kilise ruhanilerine karşı protokolde geride kalmak istemediğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kudüs ulema ve yönetici kesimi bu çekincelerini dillendirmekte, fırsat buldukça da ilgili makamlara iletmekteydi. 1881'deki bir yazışmada bu konuda ilk örneği görmekteyiz. Yaver Rıza Paşa'nın Kudüs ziyaretinde, naibin resmi törenlerde birinci ve ikinci rütbeden nişanları olan kilise ruhanilerine göre nişan rütbesi bakımından oldukça geride olduğu anlatıldı. Rıza Paşa bu duruma çözüm için, Kudüs'teki mübarek makamların tamir ve temizliği için *şeyhülharem* unvanının oluşturulup bu görevin de naibe verilmesini, naibin ise üst rütbeden nişan ile taltif edilmesini teklif etti. Aynı konudaki talep Kudüs mutasarrıflığından da gönderildi. Şeyhülharem unvanıyla kazasker rütbesi ile *Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam* reisi Celaleddin Efendi'nin Kudüs'e gönderilmesine kadar, halihazırdaki naib Feyzi Efendi'nin üçüncü rütbe nişan ile taltifi istendi. Şeyhülharem unvanının oluşturulması, her ne kadar Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp kararlaştırılmış olsa da sadrazam Said Paşa'nın arzına irade çıkmadığı gibi kayıtlara geçen herhangi bir cevap da olmadı.⁴³⁵ Naib Feyzi Efendi'nin üçüncü rütbeden nişan ile taltifi ise onaylanarak nişanı kendisine gönderildi.⁴³⁶

Kudüs naib ve müftüleri nişan hiyerarşisinde üçüncü rütbede yer almaktaydılar. Elimizde bulunan naib ve müftülere ilişkin sekiz nişan muamelat evrakından altısı üçüncü rütbeden Mecîdî Nişanı, biri, üçüncü rütbeden Osmânî Nişanı

⁴³⁵ BOA, Y.A.RES, 12/47.

⁴³⁶ BOA, İ.DH, 3838/67394.

ve diğeri de ikinci rütbeden Mecîdî Nişanı hakkındadır. Normal prosedürde üçüncü rütbeden nişan alan bu görevliler arasında ikinci rütbe nişan, bir istisna olarak Hanefi müftüsü Hüseyinzâde Tahir Efendi'ye verildi. Tahir Efendi'ye bu rütbenin tevcihi Meşihat'ten Sadaret'e yapılan bir taleple gerçekleşti. Yapılan talepte gerekçe olarak, Kudüs'te bulunan kilise rahiplerinin pek çoğunun üst dereceden nişanlara sahip olduğu belirtildi.⁴³⁷ Meşihat'e konunun nasıl intikal ettiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak ya müftünün bizzat başvurduğu yahut mutasarrıfın Meşihat'ten bu konuda resmi bir talepte bulunduğu tahmin edilebilir. Bu durum da açıkça göstermektedir ki Kudüs'teki ruhban sınıfının ileri gelenleri nişan ile taltifleri bakımından Müslüman ulemasına göre ön sırada yer almakta; bu yüzden ulema ve idareciler en azından eşitlik talebinde bulunmaktaydı.

Fotoğraf 2.1: Kudüs'te İçme Suyu Hattı Resmi Açılış Töreninde Nişanları ile Hazır Bulunanlar⁴³⁸

⁴³⁷ BOA, İ.TAL, 169/34.

⁴³⁸ Servet-i Fünûn, no: 557, 13 Kanunuevvel 1317.

Yukarıda bahsi geçen mutasarrıf, naib ve müftülerden başka doğrudan Kudüs mutasarrıflık teşkilatı bünyesinde bulunan memurlara nişan verilmesine dair elimizde kırk bir kayıt bulunmaktadır. Farklı rütbelerden Mecîdî ve Osmânî nişanlarının gönderildiği bu memurlar genel olarak mutasarrıflık hiyerarşisinin üst tabakasında yer alan memurlardır. Muhasebeci, tahrirat müdürü, nüfus nazırı ve evkaf muhasebecisi gibi mutasarrıfa en yakın olan görevliler diğerlerine nazaran daha üst rütbeden ve daha fazla sayıda nişan alan kişilerdi. Onları kaza kaymakamları ve jandarma komuta kademesi takip etmekteydi. Makam bazında en fazla nişan ise muhasebecilik makamına gönderilmiştir. İncelediğimiz dönem içinde muhasebecilik yapan beş ayrı kişiye altı nişan gönderildi. Muhasebeciler arasından 1900-1906 arasında görev yapan Salim Bey'e⁴³⁹, Kudüs'teki görev süresi içinde iki yıl arayla üçüncü rütbelere Mecîdî ve Osmânî nişanları gönderildi. İlk olarak verilen Mecîdî Nişanı muamele sırasında Salim Bey'in aşar ihale ve tahsilatında gösterdiği çabalarının özellikle takdir edildiğinden bahsedildi.⁴⁴⁰ Osmânî nişan taltifi muamele sırasında herhangi özel bir övgü bulunmasa da⁴⁴¹ bu ikinci nişanın verilmesinden birkaç ay önce mutasarrıflıktan merkeze gelen bir yazıda Kudüs aşar ihalesinin on dokuz bin lira fazlasına yapıldığı haberi verildi.⁴⁴² Diğer muhasebeciler veya başka görevlilerin taltifleri esnasında da yaptıkları işlerden övgü ile bahsedilmesi nadir durumlardan değildi. Normal prosedürde bazı makamlar için belirli nişanlar gönderilmesi mutad bir uygulama haline gelmiş, bu nişanların gönderilmeleri esnasında ilgili memurun özel çabaları varsa bunlar muamele evrakına övgü şeklinde yansımıştı. Mutasarrıf tarafından takdir edilen ancak çok özel bir başarısı olmayanlar ise "hüsni-i hizmetinden", "gayretinden" veya "erbâb-ı sadâkatten" gibi kalıp ifadelerle övülerek nişan işlemleri gerçekleştiriliyordu. Osmânî Nişanı'nın Mecîdî Nişanı'ndan ayrıldığı yer ise muhtemelen aynı kişiyi özel gayret veya başarılarından dolayı ikinci kere taltif etme ihtiyacıydı. Örneğin muhasebeci Salim Bey başarılarını devam ettirmiş ve merkeze gönderilen gelirleri önemli miktarda arttırmıştı. Bunun karşılığı olarak kendisine yeni bir nişan verilmek istendiğinde bulunduğu mevki gereği ikinci rütbeden bir Mecîdî

⁴³⁹ BOA, İ.ML, 40/20; BOA, İ.ML, 70/48.

⁴⁴⁰ BOA, İ.TAL, 335/7.

⁴⁴¹ BOA, İ.TAL, 383/17.

⁴⁴² BOA, BEO, 2611/195790.

Nişanı alamayacağı için özel bir durum olarak Osmânî Nişanı'nı aynı rütbesiyle taltif edildi.

Ancak anlaşıldığı kadarıyla nişan taltifleri bahsedilen göreve gelen kişiye istisnasız bir şekilde ve atandığı anda yapılmıyordu. Hangi memuriyete hangi nişan rütbesinin verileceği zaman içinde oturmuş olsa da ilgili memurun nişan ile taltifi için görevinde başarı ve gayret ölçüsü aranıyordu. Örneğin Kudüs'te uzun bir dönem tahrirat müdürü olarak görev yapan Asım Efendi nişan ile taltif edildiği halde⁴⁴³ daha sonra aynı göreve getirilen kişilere herhangi bir nişan verildiğine dair kayıt bulunmamaktadır. Bunun sebebi diğer tahrirat müdürlerinin istikrarlı bir şekilde uzun dönem görev yapamamalarıdır. Bunlardan Mahmud Bey ve Zühdü Efendi hakkında ise mutasarrıf olumsuz kanaat beyan etmiş ve yerlerine başkasının atanmasını talep etmiştir.⁴⁴⁴

Aynı durum kaza kaymakamları ile mutasarrıflığın diğer memurları için de geçerliydi. Ana hatlarıyla hangi memuriyete hangi nişan rütbesinin verilebileceği belli, ancak bu nişanların ilgili memurlara gönderilmesi ise mutasarrıfın memnuniyeti üzerine merkeze yaptığı taleple gerçekleşiyordu. Aşağıdaki tabloda mutasarrıflar dışındaki memurlara gönderilen nişanlar, rütbeleri ve gönderilme gerekçeleri bulunmaktadır.

⁴⁴³ BOA, **DH.MKT**, 1502/9.

⁴⁴⁴ BOA, **DH.ŞFR**, 216,73; BOA, **BEO**, 2459/184390.

Tablo 2.7: 1872-1917 Arasında Kudüs'teki Memurlara Gönderilen Nişanlar⁴⁴⁵

Tarih	İsmi	Görevi	Nişan	Rütbe	Sebebi
1881	Mehmed Fevzi Efendi	Kudüs naibi	Mecîdî	3	Ruhbanlar karşısında rütbesinin yükseltilmesi maksadıyla
1885	Ahmed Ataullah Efendi	Kudüs naibi	Mecîdî	3	Umumi hoşnutluğu kazanmasından dolayı
1885	Mösyö Zafiro Setkir (?)	Kudüs Bank-1 Osmani şube müdürü	Mecîdî	3	Mutasarrıflığın bankadan faizsiz borç almasındaki rolünden dolayı
1886	Muhammed Tahir Efendi	Hanefi müftüsü	Mecîdî	3	Hatırı sayılır ulemadan olduğu için
1886	Feyzi Efendi	Kudüs naibi	Mecîdî	3	Umumi hoşnutluğu kazanmasından dolayı
1887	Hüseyin Hüsnü Efendi	Evkaf muhasebecisi	Mecîdî	4	-
1888	Esad Efendi	Muhasebeci	Mecîdî	3	Mîrî arazi düzenlemesindeki başarısından dolayı
1888	Asım Efendi	Tahrirat müdürü	Osmânî	4	-

⁴⁴⁵ Mutasarrıflara verilen nişanlar yukarıda ayrı bir tabloda gösterildiği için bu listeye eklenmedi. Ayrıca Kudüs mutasarrıflığı içinde görev yapan askerler ile belediye personeli de listenin dışında bırakıldı. Tabloda bilgileri bulunan nişan işlem evrakına şu fon numaralarından ulaşılabilir: BOA, İ.DH, 3838-67394; BOA, İ.DH, 936/74162; BOA, İ.DH, 954/75490; BOA, İ.DH, 1005/79344; BOA, İ.DH, 1008/79611; BOA, İ.DH, 1058/83028; BOA, İ.DH, 1065/83494; BOA, DH.MKT, 1502/9; BOA, İ.DH, 1082/84920; BOA, DH.MKT, 1656/128; BOA, İ.DH, 1165/91053; BOA, İ.DH, 1182/92442; BOA, İ.TAL, 22/1; BOA, İ.TAL, 34/57; BOA, İ.TAL, 76/18; BOA, İ.TAL, 75/56; BOA, İ.TAL, 106/49; BOA, İ.TAL, 157/43; BOA, İ.TAL, 169/34; BOA, İ.TAL, 188/33; BOA, İ.TAL, 230/85; BOA, DH.MKT, 2449/10; BOA, İ.TAL, 246/24; BOA, İ.TAL, 272/25; BOA, İ.TAL, 278/41; BOA, DH.MKT, 544/3; BOA, İ.TAL, 335/7; BOA, İ.TAL, 383/17; BOA, İ.TAL, 406/46; BOA, İ.TAL, 416/57; BOA, İ.TAL, 433/32; BOA, DH.MTV, 4/21; BOA, İ.TAL, 492/64; BOA, İ.TAL, 498/58; BOA, İ.TAL, 501/16.

1888	Şeyh Yusuf Efendi	Tahrir-i nüfus komisyon reisi	Mecîdî	4	Kaza nüfus sayımındaki gayretlerinden dolayı
1889	Beşare Efendi	Tahrirat müdür muavini	Mecîdî	4	Kıdem ve hizmetlerinden dolayı
1890	Asım Efendi	Kudüs naibi	Osmânî	3	Ruhbanlar karşısında rütbesinin yükseltilmesi için
1890	Musa Kazım Efendi	Yafa kaymakamı	Mecîdî	4	Uzun süren görevinin takdir edilmesi
1893	Abdurrahman Efendi	Muhasebeci	Osmânî	3	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1893	Davud bin Namık	Kudüs zaptiye piyadesi	Mecîdî	5	Eşkıya yakalanmasındaki rolünden dolayı
1895	Mustafa Ağa	Kudüs jandarma mülâzim-i evveli	Mecîdî	5	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1895	Mercan Ağa	Kudüs jandarma mülâzim -i sânisî	Mecîdî	5	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1895	Ahmed Celaleddin Bey ibn Cafer Sadık	Kudüs jandarma alay beyi	Osmânî	3	Eşkıya takibi ve Paskalya döneminde güvenliğin sağlanmasındaki rolünden dolayı
1895	Ali Bey ibn Bedirhan Paşa	Kudüs jandarma tabur ağası	Mecîdî	4	Paskalya döneminde güvenliğin sağlanmasındaki rolünden dolayı
1895	Mustafa Efendi ibn İbrahim	Kudüs jandarma mümeyyizi	Mecîdî	4	Paskalya döneminde güvenliğin sağlanmasındaki rolünden dolayı
1895	Muhammed Ağa ibn Halil	Kudüs jandarma mülâzim-i evveli	Mecîdî	4	Paskalya döneminde güvenliğin sağlanmasındaki rolünden dolayı

1896	Karlı İsmail Efendi bin Mustafa	kudüs jandarma mülâzim-i evveli	Mecîdî	5	Redif taburlarının getirilmesindeki rolünden dolayı
1898	Davud Efendi	kudüs jandarma mülâzim-i evveli	Mecîdî	4	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1899	Hüseynizade Tahir Efendi	Kudüs Hanefî müftüsü	Mecîdî	2	Ruhbanlar karşısında rütbesinin yükseltilmesi için
1899	Rıfat Efendi	Muhasebeci	Mecîdî	3	Tedabir-i maliye hamlesi gereği gelirlerin arttırılmasındaki rolünden dolayı
1900	Hayri Bey	Kudüs nüfus nazırı	Mecîdî	5	-
1901	Zebun Efendi	Birüssebi zabitan memur vekili	Mecîdî	5	Aranan kişilerin yakalanmasındaki rolünden dolayı
1901	Hasan Muhsin Bey	Gazze arazi-i seniyye müdürü	Mecîdî	4	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1902	Yusuf Ağa	Kudüs Jandarma binbaşısı	Mecîdî	3	-
1902	Necip Azuri Efendi	Kudüs mutasarrıf muavini	Mecîdî	3	-
1902	Corci Monasterski Efendi	Kudüs reji müdürü	Osmânî	4	Erbâb-ı sadâkatten olmasından dolayı
1904	Salim Bey	Muhasebeci	Mecîdî	3	Aşar ihalesi ve tahsilattaki başarısından dolayı
1906	Salim bey	Muhasebeci	Osmânî	3	-
1906	Hasan Enver Efendi	Muhasebeci	Osmânî	3	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı

1907	Mehmed Ferid Bey	Halilürrahman kaymakamı	Mecîdî	3	Aranan kişilerin yakalanmasındaki rolünden dolayı
1907	Mustafa	Jandarma onbaşı	Mecîdî	5	Aranan kişilerin yakalanmasındaki rolünden dolayı
1907	Asaf Bey	Yafa kaymakamı	Osmânî	3	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1907	Ferid Bey	Birüsebi kaymakamı	Osmânî	4	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1907	Ferid Efendi	Gazze kaymakamı	Mecîdî	3	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1907	İhsan Efendi	Gazze kaymakamı	Mecîdî	4	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1914	Halil Bey	Beyt-İtab nahiyesi müdürü	Mecîdî	5	Aranan kişilerin yakalanmasındaki rolünden dolayı
1914	Rıfat Bey	Kudüs maarif müdürü	Mecîdî	4	Gayretlerinin takdir edilmesinden dolayı
1915	Halid Bey	Birüssebi kaymakamı	Osmânî	4	Askeri konudaki hizmetlerinin takdir edilmesinden dolayı
1915	Said Bey	Gazze kaymakamı	Osmânî	4	Askeri konudaki hizmetlerinin takdir edilmesinden dolayı
1915	Avni Efendi	Han Yunus nahiyesi müdürü	Mecîdî	5	Askeri konudaki hizmetlerinin takdir edilmesinden dolayı
1915	Hacı Hasan Efendi	Yan Yunus muhtarı	Mecîdî	5	Askeri konudaki hizmetlerinin takdir edilmesinden dolayı

Tablodaki nişan verilme sebeplerine dikkat edildiğinde pek çoğunun standart takdir ifadeleri taşıdıkları görülmektedir. Bu yönüyle önemli memuriyetlerde görev yapan kişilerin olağanüstü başarılar göstermeden görevindeki istikrarını koruması ve

mutasarrıfın kendinden memnun olması, nişan ile taltifine mazhar olmasına yetmekteydi. Mutasarrıfa yakın konumda yüksek memuriyetlere sahip olanlar arasında görev süresi kısa olanlar, bazı memnuniyetsizliklere sebep olanlar veya hakkında olumsuz düşünceler bulununlar ise bu ödüllendirmeden mahrum kalmışlardır. Memuriyet itibariyle mutasarrıfın çevresinden uzaklaştıkça nişan taltifleri için daha özel ve idare için önemli başarıların gerektiği ortadadır. Örneğin bir jandarma personelinin nişan alabilmesi için ya Paskalya zamanındaki kaotik ortamın son derece sakin bir şekilde atlatılmasına katkı sunması yahut aranan kanun kaçaklarının yakalanmasında önemli katkılarının olması beklenmekteydi.

Nişan ile taltiflerin mutasarrıflar haricindeki memuriyetleri kapsayacak derecede yaygınlaşması mutasarrıf taltiflerine göre oldukça geç tarihlerde gerçekleşti. 1870'lerin ortalarından 1880'lerin başlarına kadar imparatorluk merkezinin yaşadığı büyük krizler göz önüne alındığında taşra memurlarına nişan gönderilmeyişi anlaşılabilir. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin yıkıcı etkilerinin azaltılmaya çalışılması ve II. Abdülhamid'in otoritesini tesis etmeye başlamasının, nişan taltiflerinin alt derecedeki memurlara kadar yaygınlaşmasıyla aynı düzlemde okunması gerekmektedir. Padişahın bizzat kendi ihsanı olarak doğrudan şahısların adına gönderdiği imtiyaz sağlayıcı bu nişanlar merkezi otoriteyi taşrada daha da hissedilir kılmaya hizmet etmekteydi.

2.4. ADLİ YAPININ DÖNÜŞÜMÜ

2.4.1. Kadılık

Klasik dönemde Osmanlı taşrasının en önemli görevlileri kuşkusuz kadılardı. Kadılar, yargı yetkisine sahip ilmiye mensubu kişiler olmalarının yanında mülki, askeri ve mali konularda da görev ve sorumlulukları vardı.⁴⁴⁶ Kadıların çok geniş yelpazedeki yetki ve sorumluluğu nedeniyle merkezden gönderilen emirlerin çok büyük bir bölümünde bazen kadılar tek başlarına, bazen ise sancak beyleriyle birlikte

⁴⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1988, s. 109.

muhatap alınmaktaydılar.⁴⁴⁷ Bu yetki ve sorumluluklar, her türden dava ve yargılamalara kadıların bakmasından ileri geliyordu. Örneğin vergi toplanması esnasında uyulması istenen kurallarla ilgili cizyedar emir gönderilirken bu emrin hukuki düzlemde takibi ise kadıdan bekleniyordu.⁴⁴⁸ Kudüs kadıları *mahreç mevleviyeti* unvanıyla statü bakımından kadılıklar arasında üçüncü sırada yer almaktaydı. Kudüs kadılığının üzerinde *Bilâd-ı Hamse* ve *Haremeyn mevleviyetleri*, altında ise *Devriye mevleviyeti* ile sancak ve kaza kadılıkları yer alıyordu.⁴⁴⁹

Kadıların yardımcıları olan naibler kaza mahkemelerinde kadıları temsilen bulunuyordu. Ayrıca Kudüs'ün sosyal yapısının çeşitliliğinden dolayı sancak merkezinde kadının yanında Şafii, Hanbeli ve Maliki mezheplerinden birer naib daha bulunmaktaydı.⁴⁵⁰ Genellikle Kudüs'ün önemli aileleri içinden çıkan bu naibler kendi mezheplerinden kişilerin davalarına bakmaktaydı.⁴⁵¹ Kadıların yetki ve sorumluluklarının çok geniş olması, kadılık müessesinin günlük iş hacmini oldukça arttırmaktaydı. Görülen her davadan ve verilen karar nüshalarından alınan harçlar, kadılık müessesesini mali bakımdan güçlü kılmaktaydı.⁴⁵²

Osmanlı hakimiyeti altında yaşamakta olan Gayrimüslimler *zimmî* hukukuna tabi olmaları bakımından pek çok konuda kendi cemaat organizasyonları dahilinde dini hürriyete sahipti.⁴⁵³ Bu konular arasında cemaat liderlerine verilmiş olan yargı

⁴⁴⁷ Şerî meseleler haricinde Kudüs'e gönderilen emirlerde kadıların muhatap alındığı örnekler için bkz.: BOA, **A.DVNS.ASK.MHM.d**, 11/134, hüküm no: 2; BOA, **A.DVNS.MHM.d**, 246/333, hüküm no: 2132 (**Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs**, c. 7 s. 23; c. 9, s. 32-33); BOA, **KK.d**, 3514/46, hüküm no: 1; BOA, **KK.d**, 67/504, hüküm no: 4; BOA, **MAD.d**, 3466/244, hüküm no: 1.

⁴⁴⁸ 1692'de cizyedarların çocuklardan da vergi almaya kalktığı yönündeki şikayetler üzerine Kudüs kadısı ve cizyedarına hitaben on iki yaşından küçük çocuklardan cizye istenmemesi konusunda kesin bir emir gönderilmişti: BOA, **KK.d**, 3508/88, hüküm no: 1; Kudüs kadısı özelinden kadıların şehirdeki etkinliklerini anlamak için 1566'daki bir şikayeti incelemek faydalı olacaktır. Eski Kudüs kadısı Carullah hakkında çeşitli adli konuların yanında bir sebili yıktırıp kahvehane inşa ettirdiği, kaza mahsullerini naiblerine mukataa olarak verdiği ve vakıf mülkleri üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunduğu iddialarını içeren bir şikayet yapılmıştı: BOA, **A.DVNS.MHM.d**, 5/465, hüküm no: 1248 (**Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs 1**, s. 84-85).

⁴⁴⁹ İlber Ortaylı, "Kadı", **DİA**, XXIV, Ankara, 2001, s. 69-73; Mevleviyet; nüfuzu fazla ve stratejik açıdan önemli olan şehirlerdeki kadılıkların statüsünü belirleyen bir unvandı. Mevleviyet derecesi arttıkça oraya gönderilecek kadıların tecrübelerinde de aynı oranda artış aranmaktaydı: Fahri Unan, "Mevleviyet", **DİA**, C. 29, Ankara, 2004, s. 467.

⁴⁵⁰ Mohamad Ali Alami, "The Court and Judges of Jerusalem 1516-1919", **El-Kudüsü'l-İslâmiyye**, ed: Muhammed Hâşim Gûşe, Amman, 2009, s. 56-58; Dolu, **Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği Nüfus ve Meşruiyet 1703-1789**, s. 193-195.

⁴⁵¹ Dolu, a.g.e., s. 195.

⁴⁵² Singer, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, s. 37.

⁴⁵³ M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî", **DİA**, XLIV, 2013, Ankara, 438-440.

yetkisi de bulunmaktaydı. Cemaat liderleri kendi mensupları bulunan kişiler üzerinde bu hakları sınırlı olarak ve devlet kontrolünde kullanabilmekte, suçlu bulduklarını cezalandırabilmekteydi.⁴⁵⁴ Gayrimüslim cemaat organizasyonları uhdelерinde bu yetkiyi bulundurmalarına rağmen Kudüs'te Hristiyan ve Yahudi cemaat mensuplarının kendi dini liderlerince yargılanarak cezalandırıldığına dair örneklere ulaşmak kolay değildir. Kudüs'teki Gayrimüslim cemaatler üzerine yapılmış olan çalışmalarda da cemaat önderlerinin bu yetkiyi hangi durumlarda ve nasıl kullandıklarına ilişkin, genel bir kanaate varılacak kadar bilgi bulunmamaktadır. Ağırlıklı olarak üzerinde durulan konular, Gayrimüslimlerin Osmanlı yargı kurumlarına intikal eden meseleleridir. Gayrimüslimlerin gerek kendi aralarında ve gerekse cemaatler arası çatışma konularında yargı makamı şerî mahkeme idi. Osmanlı idaresi altında kadılık kurumu yüzyıllar boyunca bu tür davalara baktı.⁴⁵⁵ Gayrimüslimlerin mülkiyet, inşa, anlaşmazlık ve kiliselerdeki hak sahiplikleri gibi konularda pek çok dava da İstanbul'a intikal etmiş, gönderilen ferman ve emirlerle yargı süreçleri kontrol edilmişti.⁴⁵⁶ Gayrimüslimlerin kendi iç meselelerindeki davalara bakan cemaat mahkemelerinin yanında konsolosluklarda bulunan ve tamamen Osmanlı idaresinin dışında

⁴⁵⁴ Halil İnalck, "Ottoman Archival Materials on Millets", **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society**, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, vol: 1 The Central Lands, New York-London, 1982, s. 440; M. Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, 1999, s. 155-156; Bu serbestiyet 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'nde de açıkça ifade edilmiştir: **Düster**, Birinci Tertip, c. 1, s. 616; Ancak Gayrimüslimlerin kendi içlerindeki yargı hürriyetleri düşünüldüğü kadar geniş değildi. Zaman zaman merkezi idarenin Gayrimüslimlerin özel hukuk alanlarındaki meselelerle ilgili tasarrufları olabilmekteydi. Bir örnek için bkz.: BOA, **A.DVNS.MHM.d**, 263/22, hüküm no: 56 (**Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs 9**, s. 189-191.); Macit Kenanoğlu'nun pek çok örnek üzerinden ulaştığı sonuç da aynı doğrultudadır. Gayrimüslim ruhanileri kendi dini alanlarında çok sınırlı bir şekilde yargı yetkisine sahipti. Dini meselelerin haricinde ise ancak devletin izin verdiği davalar kendi içlerinde görülebiliyordu. Verilen cezalar da yine devletin onayı alınarak yetkili mercilerce uygulanıyordu: M. Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, İstanbul, 2007, s. 203-244.

⁴⁵⁵ Hristiyanların ve cemaatlerin başvuruları ile şerî mahkemenin baktığı pek çok dava örneğini Peri, eserinde incelemektedir: Oded Peri, **Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times**, Leiden, 2001; Ayrıca Yahudilerin şerî mahkemelerde görülen davaları konusunda daha fazla bilgi için bkz.: Haim Gerber, **Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society**, İstanbul, 2008; Gayrimüslimlerin şerî mahkemelere müracaatları konusunda başka bir çalışma için bkz.: Najwa Al-Qattan, "Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination", **International Journal of Middle East Studies**, cilt: 31, sayı: 3, Ağustos, 1999, s. 429-444; Belkis Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt: 64, sayı: 1, 2015, s. 171-194; Ayrıca Gayrimüslimlerin tabi oldukları Osmanlı ceza hukuku konusunda genel değerlendirmeler için bkz.: Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Ankara, 2001, s. 186-198.

⁴⁵⁶ **Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi: Kıyâme Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri**, İstanbul, 2019, çeşitli yerler.

konumlanan konsolosluk mahkemeleri de ayrı birer yargı organıydı. Bu mahkemeler ilgili devlet vatandaşlarının kendi aralarındaki davalarına bakar, Osmanlı vatandaşları ile aralarındaki davalarda ise yerel mahkemede temsilci bulundurabilirdi.⁴⁵⁷

Osmanlı klasik döneminde gerek Müslümanlar ve Gayrimüslimler için yargı süreçleri dini müesseseler üzerinden yürütüldü. Ancak pek çok alanda yapılan Tanzimat reformları çerçevesine, hukuk da dahil edilerek gerek merkezdeki ve gerekse taşradaki kurumlar dönüşüm sürecinden etkilendi. Adli teşkilatta yapılacak reformlarla yargılamalarda dini ayrımların ortadan kaldırılarak Müslüman ve Gayrimüslim vatandaşların ortak mahkemelerde yargılanması isteğinin öncelikle Âlî Paşa'ya ait olduğu vurgulanmaktadır. Âlî Paşa dini ayrımların ortadan kaldırılmasında hukuk reformunu eğitim ve bayındırlık gibi konularla birlikte yürüterek yereldeki farklı unsurların özgürlük alanlarının genişletilmesini savunuyordu.⁴⁵⁸ Paşa, hukuk alanındaki reform düşüncelerinde de diğer alanlarda olduğu gibi Fransa örneğinden esinlenilmişti.⁴⁵⁹

Klasik dönemde ve Tanzimat öncesinde kadılık kurumu üzerinde çok kere düzenlemeler yapılmışsa da bunlar kadıların var olan yetkileri çerçevesinde nasıl davranacaklarının belirlenmesi üzerinedir.⁴⁶⁰ 19. yüzyıl hukuk reformları öncesinde kadılık kurumu üzerindeki ilk ve ciddi düzenleme, kadının yargı yetkilerini kısıtlayan idare meclisi düzenlemeleri ile yapılmıştır. 1840'ların başında oluşturulan bu meclislerin uhdesine, daha önce şerî mahkemede görülen idari yargılamalar devredildi. Şehrin kadısı da mecliste doğal üye olarak bulunmakta ve yargılamalara

⁴⁵⁷ Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *DİA*, XXVI, Ankara, 2002, s. 178-180; Azamat Alagöz Uulu, "Filistin'de Rus Ortodoks Faaliyetleri (1880-1914)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017, s. 33; Örneğin 1864 yılında İngiltere'de Özel Konsey tarafından çıkarılan bir emirde konsolosluklarda kurulan mahkemelerin yetkileri düzenlenmiş ve bu mahkemelerin nasıl çalışacağı hükümleri ortaya konmuştu: Uygur Hocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul, 2004, s. 92-96.

⁴⁵⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri*, s. 79; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, s. 90, 96; Ahmed Cevdet Paşa, Âlî Paşa'nın bu düşüncesinin nereden kaynaklandığını *Marûzât*'ında anlatmaktadır. Âlî Paşa'dan naklettiğine göre 1856 Paris Antlaşması sırasında paşa Avrupalı yetkililere Osmanlı mahkemelerine çok karışıklarını ifade etmiş, onlar da bunu tasdik ederek " ... siz ibtidâ kendi mahkemelerinizi düvel-i mütemedine mahkemeleri yolunda tanzîm ile nâsa emniyet-bahş olacak hâle getirünüz, biz de tercümanlarımızı mahkemelere gitmekden ve umûr-ı dâhiliyyeye müdâhale etmekten men edeceğimize şimdiden söz veririz" cevabını vermişlerdi: Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s. 195.

⁴⁵⁹ Roderic H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923*, Austin, 1990, s. 24.

⁴⁶⁰ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Yapılan Düzenlemeler*, Ankara, 2014, s. 31-60.

katılmaktaydı.⁴⁶¹ 1849'da yapılan eyalet meclisi düzenlemeleri ile taşra idare meclislerinin görev ve sorumlulukları netleştirildi. Yargı yetkileri, özel hukukun dışındaki konular ile sınırlandırıldı.⁴⁶² Örneğin 1847 yılında Kudüs idare meclisi, iki kişinin katili olarak yargılanan Hasan hakkında merkezden bir karar verilmesini istemişti.⁴⁶³ 1852'de bir başka örnekte ise meclis, Halilürrahman'da katil ve yaralama olaylarına karışan Abdurrahman isminde bir kişinin ceza alması gerektiğine dair bir mazbata gönderdi.⁴⁶⁴ Ancak muhtemelen 1849 düzenlemeleri Kudüs'te bu tarihten sonra uygulanmaya başlanmış olmalıdır ki ileriki döneme ait meclis görüşmelerinde bu tür hukuki meselelere rastlanmamıştır. Tanzimat reformlarıyla kadıların yargı yetkilerinin daraltılması, Kudüs özelinde bakılacak olursa ilk kez Mehmed Ali Paşa döneminde gerçekleştirildi. Daha önce kadıların bakmakta olduğu özel hukukun dışında kalan ticari, cezai ve sivil meselelerdeki yargı yetkisi idare meclislerine verilmişti.⁴⁶⁵

Kudüs kadısı yetkilerinin idare meclisi ile paylaşılmasıyla birlikte Tanzimat'ın ilk yıllarından itibaren bu meclisin doğal bir üyesi olarak tüm içtimalara katıldı. 1870'ten itibaren kadının yerini alan naibler⁴⁶⁶, mecliste şerî hukuku temsilen son yıllara kadar mevcudiyetini korudu. Elimizde bulunan meclis mazbatalarında 1873'ten itibaren Kudüs naiblerinin istisnasız tüm oturumlarda hazır bulunduğu görülmektedir.⁴⁶⁷

Tanzimat döneminde sancak kadıları ve naiblerinin hukuki yetki çerçeveleri daraltılırken aynı zamanda yeni oluşturulan adli kurumlarda kendilerine reislik görevleri verilmekteydi. 1864 vilayet düzenlemeleri ile sancaklarda oluşturulan temyiz

⁴⁶¹ Bu dönemde kadının da doğal üyesi olarak bulunduğu Kudüs idare meclisine ait ilk mazbata 1846 tarihlidir: BOA, **A.MKT**, 57/95.

⁴⁶² Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 218-220.

⁴⁶³ BOA, **A.MKT**, 91/59.

⁴⁶⁴ BOA, **İ.MVL**, 258/9633.

⁴⁶⁵ Barajjia, "Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1876)", s. 288-289.

⁴⁶⁶ Salnamelerde ve belgelerde naiblerin, 1870'ten itibaren kadıların yerini aldıkları görülmektedir: BOA, **HR.MKT**, 676/89; **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1284, s. 94; **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1287, s. 155; Bundan üç sene sonra da naiblerle ilgili genel bir düzenleme yapılarak birden beşe kadar dahil olacakları sınıflar belirlenmiş, bu çerçevede yetki ve sorumlulukları daha kesin çizgilerle ayrılmıştır: Hamiyet Sezer Feyzioğlu, a.g.e., s. 125-130; Nizamname metni için bkz.: **Düstur**, Birinci Tertip, c. 2, s. 721-725.

⁴⁶⁷ Bkz.: İdare Meclisi başlığı, sayfa bilgisi verilecek.

meclislerinin başına kadılar getirildi.⁴⁶⁸ Sancak naiblerine verilen bu görevin bir benzeri kaza naiblerine de verildi. Kazalarda oluşturulan meclis-i deavilerin riyasetine de kaza naibleri getirildi.⁴⁶⁹ Kudüs naibinin temyiz meclisi başkanı ve şeri mahkeme hakimliği görevinin yanında bir de bidayet mahkemesi meclis reisliği bulunmaktaydı.⁴⁷⁰ Kudüs kazalarının naibleri de kendi kazalarındaki bidayet mahkemelerinin meclis reisliği görevini yürütmekteydi.⁴⁷¹ Özellikle Hukuk Mektebi'nin açılmasından⁴⁷² sonra modern hukuk alanında yetişen kişi sayısı arttıkça yeni mahkemelerde de bu kişilerin istihdamı sağlandı. 1910 yılına geldiğinde de Kudüs ile birlikte Canik ve Yozgat bidayet mahkemeleri reislikleri buradaki naiblerden alındı.⁴⁷³ Böylece naiblerin ellerinde yalnızca şeri mahkeme hakimliği kalmış oldu. Müslümanların miras ve boşanma gibi davaları ile tüm kesimlerin vakıf konusundaki işlemlerini şeri mahkemeler yürütmeye devam etti.

2.4.2. Ticaret Mahkemeleri

1846'dan itibaren imparatorluğun başkenti ve önemli merkezlerinde önce *ticaret meclisleri* daha sonra da *ticaret mahkemeleri* ismiyle kurulan yapılar ticari davalara bakmaktaydılar.⁴⁷⁴ Ticaret mahkemelerinin taşra geneline yayılması ise 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında gerçekleşmiştir.⁴⁷⁵ Nizamnamenin yayınlanmasından hemen sonra Kudüs Ticaret Mahkemesi teşkil edildi. Teşkilatın

⁴⁶⁸ Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, s. 427; M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", **DİA**, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 185-186; **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 615, madde: 39.

⁴⁶⁹ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 617, madde 51.

⁴⁷⁰ NA, FO, 195/2084 (Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 288-289).

⁴⁷¹ BOA, DH.MKT, 2385/60

⁴⁷² Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt: 16, sayı: 3, 2012, s. 163-186.

⁴⁷³ BOA, BEO, 3814/286033.

⁴⁷⁴ Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 280; Ekrem Buğra Ekinci, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, İstanbul, 2004, s. 105; İlk ticaret kanunu Mustafa Reşid Paşa tarafından 1841'de oluşturulmaya çalışılmışsa da paşanın başarısız olmasıyla bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Ardından ilk ticaret kanunu 1849'da hazırlanarak 1850'de ilan edilmiştir: Akmandar Demirci, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Ticâret Mahkemeleri (Beyrut, İzmir, Selânik ve Ankara Örnekleri)", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 39.

⁴⁷⁵ Nizamnamede mahkemenin detaylarına girilmeyip genel esaslar vurgulandıktan sonra bu konuda daha önce çıkarılmış olan kanuna atıf yapmaktadır: **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 616, madde: 42.

oluşturulması ve mahkeme meclisi üyeleri hakkında bu döneme ait bilgilere sahip olmasak da 1865 tarihinde görülen bir davaya ilişkin kayıt bulunmaktadır.⁴⁷⁶

Nizamnameye göre ticaret mahkemelerinde oluşturulan meclisler bir reis ve birkaç üyeden müteşekkil olacaktı. Reis ve üyelerin kimlerden seçileceği ve kaç kişiden oluşacağı konusunda âmir hüküm ihdas edilmedi. Mahkemenin meclis reisliği makamı için görevlendirilen kişilerin kariyerleri, adli veya ticaret teşkilatları dışında da şekillenebilmekteydi. Yani bu kişiler farklı alanlardan gelebilmekte ve bu görevden sonra idari memuriyetlere getirilebilmekteydi. 1873 yılında Ticaret Mahkemesi reisi olan Hüseyinî ailesinden Musa Efendi'nin, önceki evkaf memuriyeti esnasında rüşvet aldığı gerekçesiyle cezalandırılmasını müteakip aynı göreve yine Hüseyinî ailesinden ve Belediye reisi olan Ömer Fehmi Efendi getirildi.⁴⁷⁷ Ömer Fehmi Efendi'nin kısa bir süre sonra kaymakam olmak üzere bu görevden ayrılmasıyla⁴⁷⁸ Kudüs ileri gelenleri Musa Efendi'nin tekrar Ticaret Mahkemesi riyasetine getirilmesini mutasarrıftan özellikle talep ettiler. Bu ısrarı mutasarrıf Kamil Paşa'nın merkeze bildirmesinden sonra Musa Efendi mahkeme riyaset makamına iade edildi.⁴⁷⁹ Ticaret mahkemelerinin şekillendiği bu ilk zamanlarda farklı görevlerden kişiler mahkeme riyaset ve azalığına getirilmişse de bu mahkemelerin tüm taşra birimlerine yayılmasından sonra artık bu meclislerdeki istihdam açığı diğer mahkemelerdeki görevlilerle kapatıldı. Böylece ticaret hukuku alanında profesyonelleşen bir kadro ortaya çıktı.

1864 taşra reformu sırasında oluşturulan Kudüs ticaret mahkemesinin kurulma süreci hakkında elimizde net ifadeler sunan belgeler henüz bulunmasa da bu eksikliği telafi edecek başka bir süreci çok canlı bir şekilde takip edebiliyoruz. Çünkü ilk kurulan Kudüs ticaret mahkemesinin ömrü çok uzun olmamıştı. Tam olarak ne zaman lağvedildiğini bilemesek de 1888 yılında pek çok taşra şehrindeki ticaret mahkemeleri padişah iradesiyle tasarruf tedbirleri kapsamında kapatılmıştı.⁴⁸⁰ Muhtemelen Kudüs

⁴⁷⁶ BOA, **HR.MKT**, 536/102; Alamleh, Kudüs'te kurulan bu mahkemeden habersiz olarak mutasarrıflık genelinde ilk kurulan ticaret mahkemesinin 1900'de kurulacak olan Yafa Ticaret Mahkemesi olduğunu ileri sürmektedir. Bu konudaki tarihlendirmeyi de 1901 olarak göstermektedir: Alamleh, "Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914", s. 125.

⁴⁷⁷ BOA, **ŞD**, 1173/6.

⁴⁷⁸ BOA, **A.MKT.MHM**, 454/95.

⁴⁷⁹ BOA, **İ.DH**, 690/48224.

⁴⁸⁰ BOA, **HR.İD**, 2034/11; Farklı yerlerde kapatılan mahkemeler için bkz.: BOA, **DH.MKT**, 1506/46; BOA, **DH.MKT**, 1565/109; BOA, **HR.İD**, 2034/3; Genel anlamda ticaret mahkemesi kapatma

Ticaret Mahkemesi de diğerleriyle birlikte aynı zamanda kapatıldı. 1889 tarihli bir yazışmada, Kudüs'ün de içinde bulunduğu bazı taşra şehirlerindeki ticaret mahkemelerinin kapatılarak dava yükümlülüklerinin diğer mahkemelere devredildiğinden bahsedilmektedir.⁴⁸¹

Kudüs'teki ticaret mahkemesi kapandıktan sonra Kudüs mutasarrıflığındaki tüccar ve ahali bir ticaret mahkemesinden mahrum kaldı. Filistin bölgesinin diğer şehirlerinde de herhangi bir ticaret mahkemesinin bulunmayışı, hissedilen eksikliğin boyutunu daha da arttırıyordu. Her sene Yafa üzerinden Kudüs'e ziyaret maksadıyla gelen binlerce Hristiyan hacı bölgeye olağanüstü bir hareketlilik katıyordu. Bu durum ticari faaliyetlerin genişlemesi ve zenginleşmesine neden olmuştu. Buna mukabil yaşanan ticari anlaşmazlıklar da bidayet mahkemelerinin yetişemeyeceği kesafete ulaşıyordu. Yabancı tüccarlar ise ticari davalarında bu mahkemelere gelmek istemiyordu. Bu gerekçeleri ileri süren Kudüs mutasarrıfı 1900 yılında Kudüs ve Yafa'da birer ticaret mahkemesi teşkil edilmesi talebini Suriye ve Beyrut vilayetleri adliye müfettişliğine gönderdi. Buralarda ticaret mahkemeleri olmadığından ticari davalara bidayet mahkemeleri bakmaktaydı. Müfettişliğin görüşüne göre hali hazırda bidayet mahkemelerinde görülen ticari davaların mali getirileri, kurulması istenen mahkemelerin masraflarını karşılamaya yetmeyecekti. Ancak müstakil olarak tüm Kudüs mutasarrıflığını kapsayacak şekilde Yafa'da ayrı bir ticaret mahkemesi kurulması halinde artacak olan dava sayısı ile mali getiri de yükselecekti. Bu mütalaa üzerine konu mutasarrıflık tarafından Adliye ve Mezahib Nezareti'ne iletildi.⁴⁸² Maliye nezareti ile de yapılan yazışmalar sonrasında konu Şûrâ-yı Devlet'e havale edildi. Burada da uygun görülen teklif padişaha sunulduktan sonra Yafa Ticaret Mahkemesi'nin kurulma iradesi çıkarıldı.⁴⁸³

Yafa Ticaret Mahkemesi'ne yer olarak hükümet konağından bir bölüm ayrıldı. Masrafları mutasarrıflık bütçesinden karşılanmak üzere bu kısmın tamir ve yenileme

uygulanması ilk kez bu tarihte yapılmıyordu. 1881 sonlarında da yirmi iki yerdeki ticaret mahkemelerinin tasarruf maksadıyla kapatılma hazırlıkları yapılmıştı: BOA, **Y.PRK.AZN**, 1/51; Kudüs Ticaret Mahkemesi'nin kapatılma yılı olarak Gerber 1886'yı vermektedir. Ancak bu konuda herhangi bir kaynak zikretmemektedir: Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 144.

⁴⁸¹ BOA, **HR.İD**, 2034/9.

⁴⁸² BOA, **ŞD**, 2706/33.

⁴⁸³ BOA, **İ.AZN**, 43/17.

çalışmaları yapıldı.⁴⁸⁴ Bu dönemde hukuk alanında yetişmiş insan kaynağı mevcut ve yeterli olduğundan dolayı, mahkemenin kadrosu oluşturulurken farklı memuriyetlerden kişiler aranmak zorunda kalınmadı. Mahkeme reisliğine, Gümülcine sancağı Bidayet Mahkemesi müdde-i umûmî muavini Ahmed Vasfî Efendi getirildi. Müdde-i umûmî muavinleri olarak ise Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne mezunlarından, aynı zamanda da Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi zabıt katiplerinden Ali Rıza Bey ile aynı okuldan mezun Mustafa Tevfik Efendi atandı.⁴⁸⁵ Ticaret mahkemelerindeki meclisler başkanlar dışında altı üye ile toplanmaktaydı. Bunların ikisi daimi üyeler, ikisi Müslüman ve ikisi de Gayrimüslim olmak üzere dört geçici üyeydi.⁴⁸⁶ Diğer yerlerde olduğu gibi Yafa Ticaret mahkemesinin istinaf mercii de başkentte bulunan Ticaret Mahkemesi'ydi.⁴⁸⁷

Yafa'da açılan ticaret mahkemesi kuşkusuz buradaki tüccarlar için oldukça önemli bir gelişmeydi. Ancak yabancı tüccarlar bu gelişmeyi daha olumlu karşıladı. Bunun yanında Kudüs'teki ticari davalar için Yafa'ya gitmek durumunda olunması da yine yabancı tüccarların en çok şikayet ettikleri mevzuuydu. Bölgedeki yabancı konsoloslar bu şikayetlerini elçilikler vasıtasıyla dile getirdi. İlki İngiltere elçiliğinden olmak üzere Fransa, Rusya, Yunanistan, İtalya, Belçika ve Avusturya elçiliklerinden 1903 Eylül'ünde peş peşe Hariciye Nezareti'ne, Kudüs'te ticaret mahkemesinin yeniden açılması konusundaki talepler gönderildi.⁴⁸⁸ Ancak bu talepler, Kudüs'te yeterli dava sayısına ulaşamadığı için kabul edilmedi. Kudüs'teki ticaret davaları naib riyasetindeki bidayet mahkemesi tarafından görülmeye devam edildi. 1910'a gelindiğinde ise Kudüs ile birlikte Yozgat ve Canik'teki bidayet mahkemeleri reisliklerinden naiblerin alınmasıyla yerlerine, aynı mahkemelerin ceza reisleri, uhdelere bidayet mahkemesi reisliği tevcih edilerek getirildi.⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ BOA, **DH.MKT**, 483/39; BOA, **DH.MKT**, 555/71.

⁴⁸⁵ BOA, **İ.AZN**, 43/34.

⁴⁸⁶ Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 280.

⁴⁸⁷ Burada görülen ancak kararına itiraz edilerek İstanbul'a havale edilen bir dava örneği için bkz.: BOA, **HR.MKT**, 537/43.

⁴⁸⁸ BOA, **HR.İD**, 2037/35; BOA, **HR.İD**, 2037/29; BOA, **HR.İD**, 2037/30; BOA, **HR.İD**, 2037/28; BOA, **HR.İD**, 2037/31; BOA, **HR.İD**, 2037/36; BOA, **HR.İD**, 2037/37; BOA, **HR.İD**, 2037/38.

⁴⁸⁹ BOA, **BEO**, 3814/286033.

2.4.3. Nizamiye Mahkemeleri

Tanzimat reformlarının bir parçası olarak taşrada oluşturulan yeni mahkeme teşkilatlanması, ilk kez 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlatıldı. Buna göre kazalarda deâvî meclisleri kurularak cinayetten daha hafif derecedeki suçlara bakacaklardı. Aynı zamanda sancak merkezlerinde ise temyiz meclisleri kurulacaktı.⁴⁹⁰ Bu hükmün ardından Kudüs kazalarında deâvî meclislerinin oluşturulduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Kudüs merkezde bir meclis-i temyiz kurulduğu ve kadrosunun görevlendirilerek faaliyetlerinin yürütüldüğüne dair yeterince evrak bulunmaktadır.⁴⁹¹ Sancaklarda ilk kez şeri mahkemeye paralel olarak oluşturulan temyiz meclislerinin başkanlığına oraların naibleri getirilmişti. Naiblerin hem şeri mahkemenin ve hem de temyiz meclisinin başında olması etki alanlarını genişlettiği için Kudüs'te bu iki görevi birlikte yürüten Hasan Sadreddin Efendi'nin tavır ve söylemlerinden rahatsız olan ulema, 1873'te yaptıkları şikayetlerinde naibin her iki görevi birlikte yürüttüğünü vurgulayarak halkın ve eşrafın hissettiği rahatsızlığın arttığını bildirdiler.⁴⁹² Kudüs naibi Hasan Sadreddin Efendi'nin aynı zamanda temyiz meclisinin de başkanlığını yürütmekte olması, bu dönemde adli yapılanmanın dönüşümünün yumuşak bir geçişle sağlandığını da göstermektedir.

Kudüs temyiz meclisinin kurulduğu dönemde mutasarrıflık Suriye vilayetine bağlı olduğu için doğal olarak buradaki temyiz meclisinin de istinaf makamı Suriye vilayeti divân-ı temyizi idi. Kudüs'ün 1872'de doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlanmasıyla birlikte hukuki bakımdan da Suriye'den ayrıldığı varsayılarak, mutasarrıflık tarafından temyiz meclisine, vilayetlerde olduğu gibi divân-ı temyiz yetkisi verilmesi talep edildi. Ancak bu talep kabul edilmeyerek Kudüs temyiz meclisinin üst istinaf organının Suriye vilayeti divân-ı temyizi olduğu, istinaf konusunda oraya başvurulacağı bildirildi.⁴⁹³

Merkez ve taşra adli yapısında 1868'den sonra bir dizi halinde çıkarılmaya başlanan nizamnamelerle bazı düzenlenmeler yapıldı. Bu süreçte kurumların yetkileri

⁴⁹⁰ Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", s. 185-188.

⁴⁹¹ BOA, ŞD, 2270/32; BOA, ŞD, 2270/52; BOA, ŞD, 2271/9.

⁴⁹² BOA, HR.TO, 512/78.

⁴⁹³ BOA, BEO.AYN.d, 905/182; Bu durum Kudüs'ün adli anlamda müstakil olmadığını göstermektedir. Bu konuda birinci bölümde daha geniş bilgi bulunmaktadır.

belirginleştirilerek ayrıştırıldı. 1879'da deâvî ve temyiz meclisi isimlendirmesinden vazgeçilerek bidayet ve istinaf mahkemeleri isimleri kullanılmaya başlandı.⁴⁹⁴ Bu düzenleme Küçük Said Paşa'nın adliye nazırlığına gelmesiyle birlikte çıkardığı Adliye Teşkilatı Nizamnamesi çerçevesinde yapıldı. Bu değişiklik sonrasında Kudüs'ün üç kazasında bidayet mahkemelerinin bulunduğu ve yerel düzeydeki davalara baktıklarına dair elimizde yeterinde belge bulunmaktadır.⁴⁹⁵ Yafa bidayet mahkemesinin bir yıllık evrakı üzerinden kaza bidayet mahkemelerinin teşkilatlanması ve gördüğü davalar üzerine bir vaka analizi yapan Gerber, dava konuları arasında en fazla "saldırı ve kötü muamele" başlıklarının bulunduğunu söylemektedir. Her bir dava hakkında tutulan bir tahkikat raporunun bulunduğunu ve tanıkların da davada hazır olduklarını, incelediği altmış dava kaydı üzerinden aktarmaktadır.⁴⁹⁶

Kudüs'te temyiz meclisinin ne zaman ilga edilerek yerine bidayet mahkemesinin kurulduğu hakkında kesin bir tarih verememekteyiz. Elimizdeki bidayet mahkemesi hakkında en erken tarihli belge 1882 yılına aittir. Kudüs bidayet mahkemesi ceza dairesi reisi Kamil Efendi ile Suriye vilayeti merkez bidayet mahkemesi ceza dairesi reisi Hilmi Bey'in becayişleri hakkında çıkarılan iradeden anlaşıldığına göre Kudüs bidayet mahkemesi 1882'den önceki bir zamanda teşekkül etmişti.⁴⁹⁷ Sancak merkezlerinde bulunan bidayet mahkemelerinin, kaza bidayet mahkemelerinin istinaf mercii olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁴⁹⁸ Ancak elimizde bulunan belgelerde Kudüs bidayet mahkemesinin böyle bir yetki kullandığı

⁴⁹⁴ Kenanoğlu, a.g.m., s. 187; Bu durum 1869'dan itibaren üzerinde çalışılan *Mecelle*'nin *kazâ* kitabının tamamlanmasıyla ilgilidir. 1876'da tamamlanan bu kısmın 1838 ve 1839. maddeleri temyiz ve istinaf konularını düzenlemektedir: **Mecelle-i Ahkam-ı Adliye Şerhi**, İstanbul, 1311, s. 849.

⁴⁹⁵ 1900 yılında ilk kez kurulan Birüssebi kazası bundan müstesnadır. Çünkü burada mahkeme teşkilatı kurulamadı. Bedevilerin çöl hayat tarzına göre hareket etmeleri nedeniyle muhtemelen böyle bir girişimin başarısız olacağı varsayıldı. Ancak ortaya çıkacak olan arazi anlaşmazlıkları, bedevi temsilcilerin üye olarak bulunduğu kaza idare meclisinde görüldü. Diğer konulardaki davalar ise Gazze veya Kudüs mahkemelerine intikal etti: Bahadır, **Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)**, s. 57-64; Meclisin gördüğü arazi davalarında istinaf mercii sancak idare meclisi ve Şûrâ-yı Devlet değildi. Arazi davaları hukuki meseleler olduğu için istinaf mercileri de adliye teşkilatı içindeki mahkemelerdi: BOA, **İ.AZN**, 108/17.

⁴⁹⁶ Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 145-159.

⁴⁹⁷ BOA, **İ.DH**, 868/69422.

⁴⁹⁸ Ekinci, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, s. 208; Ayrıca 1910 yılında Kudüs'te bir istinaf mahkemesi kurulduğunda, sancaktaki istinaf yetkisi bidayet mahkemesinden alınarak yeni kurulan istinaf mahkemesine aktarıldı: BAO, **BEÖ**, 3814/286033.

hakkında herhangi bir sonuca ulaşılamadı. 1892'deki bir örnekte Yafa kayıkçılarını yaralayan Mısır vapuru kaptanları hakkındaki davanın “mahkeme-i temyizce” Beyrut'a nakledilmesine karar verildiğine dair bir ibare bulunmaktadır.⁴⁹⁹ Buradaki temyiz makamının büyük ihtimalle Kudüs bidayet mahkemesi olduğu varsayılabilir. Kudüs bidayet mahkemesinin temyiz mercii ise 1888'e kadar Suriye vilayeti istinaf mahkemesiydi. Bu tarihte Beyrut vilayetinin kurulması ve orada da bir istinaf mahkemesi teşkil edilmesine binaen⁵⁰⁰ Kudüs bidayet mahkemesinin istinaf yetkisi Beyrut istinaf mahkemesine nakledildi.⁵⁰¹

1910 yılında Kudüs'te ani bir şekilde bir istinaf mahkemesi de teşkil edildi. Mahkemenin kurulmuş olduğuna dair ilk bilgi, 1910 Ekim'inde Kudüs, Canik ve Yozgat sancak merkezlerinde birer istinaf mahkemelerinin kurulduğundan bahseden ve Sadarettin Adliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıdan öğrenilmektedir.⁵⁰² Bu karara göre daha önce bidayet mahkemesi uhdesinde bulunan cinayet ve istinaf yetkisi yeni kurulan istinaf mahkemesine devredildi. Birkaç ay sonra ise Kavala ticaret mahkemesi reisi İbrahim Efendi buraya aza sıfatıyla atandı.⁵⁰³ Kudüs istinaf mahkemesinin ismi, 1910 yılı devlet salnamesinde de gösterildi. Bu sayıda Kudüs'le birlikte Yozgat istinaf mahkemesi de gösterilmiş olsa da Canik sancağı istinaf mahkemesi ancak bir sonraki yılın salnamesinde kendisine yer bulabildi.⁵⁰⁴ Aynı mahkemenin 1918 yılında Teke ve Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarında da kurulduğu görülmektedir.⁵⁰⁵ İstinaf mahkemesinin Kudüs ve Yozgat'ta kurulduğu zamana kadar vilayetlere bağlı mülhak sancaklarda yahut müstakil sancaklarda bu kurum yer almamaktaydı. Bu mahkemenin imparatorluk genelinde ilk kez kurulduğu iki sancaktan birisi Kudüs olmuştur. Taşra adli teşkilatında yapılan bu büyük çaplı düzenlemeyi, II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu yeni havanın etkisi olarak okumak gerekmektedir.

Kudüs istinaf mahkemesi heyeti için yapılan atamalarda şahıslar genellikle diğer mahkeme görevlilerinden ve hukuk alanında kariyer geliştirmiş olan kişilerden

⁴⁹⁹ Bir örnek için bkz.: BOA, **DH.MKT**, 1967/23.

⁵⁰⁰ Orha, **Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)**, s. 72.

⁵⁰¹ BOA, **İ.DH**, 1089/85388.

⁵⁰² BAO, **BEO**, 3814/286033.

⁵⁰³ BOA, **BEO**, 3858/289314.

⁵⁰⁴ **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1326, s. 539, 804, 826; **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1327, s. 850.

⁵⁰⁵ **Salname-i Devlet-i Aliyye**, 1333-1334, s. 748-758.

seçilmiştir. Bu durum mahkeme reisi, aza ve müdde-i umumisi için de geçerlidir. Ancak bir örnekte Kudüs'ün önde gelen ailelerine mensup bulunan Mustafa el-Halidi Bey'in Beyrut polis müdür vekilliğinden istinaf mahkemesi azalığına geçirildiği görülmektedir. 1914'teki bu atama Mustafa Bey'in yaptığı talep üzerine gerçekleşmiştir.⁵⁰⁶ Bu istisna haricinde mahkeme teşkilatlanmasının yerleştiği dönemde yapılan atamaların adli teşkilat içinde yetişen kişilerden seçildikleri görülmektedir.⁵⁰⁷

Osmanlı merkez ve taşrasında adli teşkilatın dönüşüm süreci oldukça uzun bir döneme yayılmış olsa da bazı önemli olayların bu dönüşüme hız verdiği görülmektedir. II. Mahmud zamanından itibaren görünür şekilde değişime uğrayan kurumsal yapı Tanzimat'ın ilanıyla birlikte bürokrasinin lokomotifliğinde yeni bir yapılanmaya doğru girdi. Taşra teşkilatları açısından bu dönüşümün en önemli mihenk taşı, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanmaya başlanmasıdır. Ardından gelen uzun dönemde peyderpey ve küçük adımlarla ilerleyen bu dönüşüme II. Meşrutiyet'in getirdiği hava ayrı bir ivme katarak daha geniş çaplı düzenlemelerin yürürlüğe girmesini sağladı. Adli yapıda yaşanan bu uzun soluklu dönüşüm aynı zamanda merkezileşmeyi de en ciddi biçimde sağlayan etkenlerden biri oldu. Kadılık ve naiblik kurumları her ne kadar merkezi atama ile yönlendirilse de kullandığı ekonomik kaynakların yerelden sağlanıyor olması ve yetkilerinin genişliği, belli bir özerkliği de beraberinde getirmekteydi. Modernleşme dönemin mahkeme teşkilatında ise tüm görevliler merkeze çok daha sıkı bir şekilde bağlıydı.

2.5. İDARİ YARGILAMALAR

İdari yargı, genel anlamada vatandaşlar ile yönetim veya yönetim birimlerinin kendi arasındaki uyuşmazlıkların hukuki olarak çözüm yolunu bulmayı amaçlar.⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ BOA, **İDH**, 1509/31.

⁵⁰⁷ Akiba'nın nizamiye mahkemeleri üzerine yaptığı bir araştırmada, ulemanın yeni kurulan mahkemelerde üstlendikleri görevlerin zaman içinde azaldığını ve onların yerini de sivil bürokrasiden gelen kişilerin aldığını göstermektedir: Jun Akiba, "Sharī'a Judges in the Ottoman Nizāmiye Courts, 1864-1908", **Osmanlı Araştırmaları**, 51, 2018, s. 220-221.

⁵⁰⁸ Belkıs Konan, "Osmanlı Devletinde İdari Yargının Gelişiminde Şûrâ-yı Devletin Rolü", **Adalet Dergisi**, sayı: 62-63, 2019, s. 136.

Osmanlı hukuk sisteminde idari yargılamalar genel olarak devlet görevlilerinin yargılanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Klasik adli sistemde özel hukuk ve ceza hukuku gibi idari hukuka bakmak da kadıların yetkisindeydi.⁵⁰⁹ Klasik dönemde idareciler hakkında yapılan şikayetler⁵¹⁰ üzerine merkezden yazılan emirlerde hükümler verilse de bu tür durumları soruşturmak ve adli olarak gereken hükmü vermek çoğu kere kadılarına havale edilmekteydi.⁵¹¹

Suriye ve Kudüs'ün Mehmed Ali Paşa idaresi altında bulunduğu dönemde idari yargılamalar idare meclisi görevi yürüten şura meclisi tarafından yapılmaya başlanmıştı. Bu dönemde İstanbul'dan atanmakta olan Kudüs kadısının yetkilerini kısıtlamak amacıyla şahsi meseleler haricindeki pek çok davaya yeni oluşturulan şura meclisi bakmaya başladı.⁵¹² İstanbul bürokrasisi tarafından uygulamaya konulan Tanzimat dönemi hukuk reformları da kadıların çok geniş olan yargı yetkilerini kısıtlamayı, kadılardan alınan yetkilerin farklı kurumlara devrini esas almaktaydı. Suriye'de Mehmed Ali Paşa dönemi hesaba katılmazsa Tanzimat'ın hukuk reformlarıyla kadılardan alınan ilk yetki alanı idari yargılama yetkisi oldu. Merkez teşkilatında yönetici ve memurların usulsüzlük ve diğer suçlarına ilişkin davaları görmek, Tanzimat'ın uygulanmasını denetlemekle görevli olan Meclis-i Vâlâ'nın göreviydi. Meclis-i Vâlâ kurulduğu ilk yıllardan itibaren bu tür davalara bakmaya

⁵⁰⁹ Alaattin Dolu, 18. Kudüs'ünü incelediği eserinde örfi bir meseleyle ilgili olarak şahısların şikayetlerini sunabilecekleri ilk merciin Kudüs şerî mahkemesi olduğunu belirtmektedir. İmkânı olanlar bu şikayetlerini Kudüs'ün bağlı bulunduğu Şam eyaletine veya İstanbul'da toplanan Divan-ı Hümayun'a bizzat yapabiliirdi: Dolu, **Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789**, s. 185-191; Üst mercilere yapılan bu tür şikayetler muhtemelen kadıların verdiği kararların haksız görülmesinden ileri gelmekteydi. Çünkü sivil ve askeri görevliler hakkında merkeze yapılmış olan şikayetler sonrasında verilen kararların uygulanması için yazılar emirler yerelde yine kadılarına gönderilmekteydi.

⁵¹⁰ Klasik dönemde mahallinden yapılan şikayetler kadılık kurumunun yanında farklı araçlar üzerinden de merkeze iletilmekteydi. Bu şikayetlerin oluşturulmasında tercümanlar önemli bir rol üstlenmekteydi. Bu konudaki bir çalışma için bkz.: Alaattin Dolu, "Kudüs'te Mahkeme Tercümanlığı: Tercüman Kasım Bey ve Ailesi (18.yy)", **Filistin: Tarih, Toplum ve Siyaset**, İstanbul, 2019, s. 75-105.

⁵¹¹ Bu konuda bazı örnekler için bkz.: **Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs 1**, s. 214; **Mühimme Defterlerinde (1601-1699) Kudüs 2**, s. 48; BOA, **A.DVNS.ŞM.d**, 1/16, hüküm: 3; Kadının idari yargıdaki yetki alanı Gayrimüslim cemaat organizasyonlarını da kapsamaktaydı. Örneğin 1703 yılında Ermeni patrik vekili Avadik isimli rahibin, manastır malını zimmetine geçirmesinden dolayı Kudüs kadısı tarafından yargılanması için emir gönderildi: BOA, **KK.d**, 2542/10, özel no: 15, s. 86.

⁵¹² Baraijia, **Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1876)**, s. 289-290; Şûfânî ise aynı dönemde ticari davalar ve diğer mali ihtilaflar haricindeki şahsi davalara bu meclisin baktığı görüşündedir: Şûfânî, **El-Mücezü fi Târihi Filistin es-Siyâsî**, s. 274.

başlamıştır.⁵¹³ Taşrada ise bu yetki 1840'tan itibaren oluşturulmaya başlanan yerel idare meclislerine verildi.⁵¹⁴

Kaza, sancak ve vilayet idare meclisleri uhdelerinde bulunan bu yargı yetkisini kullanırken hangi usule göre hareket edecekleri konusunda 1871 yılında “Me'mûrîn Muhâkemesine Dâir Nizâmname” ismiyle dokuz maddeden oluşan bir nizamname çıkarıldı.⁵¹⁵ Bu nizamname taşrada görev yapmakta olan memurlarla birlikte merkez teşkilatlarında yer alan memurların yargılanma usulünü de düzenlemektedir. Nizamnameye göre memur yargılamalarında itham edilen kişi ve durum hakkında mutlaka bir tahkikat raporu hazırlanarak meclise havale edilecek, meclis tarafından müddei sıfatıyla bir memur görevlendirilecekti (madde: 3). Nizamnamede memurların hangi durumlarda hangi meclislerde yargılanacakları ve verilen hükümlerin de hangi makamca tasdik edileceği ise oldukça açık şekilde ortaya konulmuştu. Buna göre kaza teşkilatlarında zaptiye neferi ve rüsumat kolcuları derecesindeki memurlardan bir aya kadar hapis yahut iki yüz altına kadar ceza ile töhmetli bulunanlar kaza idare meclislerinde yargılanacaktı. Bir aydan bir seneye kadar hapis ve iki yüz altından beş yüz altına kadar ceza ile töhmetli kişiler ise yine kaza meclislerinde yargılanacaklar ancak sancak meclisinin kararı onaylaması gerekecekti. Bir seneden üç seneye kadar hapis ve beş yüz altından fazla ceza ile töhmetli kişiler sancak meclisinde yargılanacak ve vilayet meclisinin kararı onaylaması gerekecekti. Bu sayılanların da üzerinde bir ceza ile töhmetli kişiler ise vilayet meclislerinde yargılanacak olup kararın Bâbîâlî tarafından onaylanması gerekecekti (madde: 4). Mutasarrıf, müfettiş ve defterdar gibi görevlilerin yargılanabilmesi için Bâbîâlî'den izin istenmesi gerekmekteydi (madde: 5). Ayrıca verilecek olan hüküm öncesinde zanlının son sözünün olup olmadığı sorularak hüküm kendisinin yüzüne karşı okunacak ve hükmün dayandığı ilgili kanun ve maddesi açıkça belirtilecekti (madde: 7). Nizamname son maddesinde kararı veren meclislerin istinaf mercilerini düzenlemiş ve buna göre kaza idare meclislerinde

⁵¹³ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, **DİA**, Ankara, 2003, s. 250; Halil İnalçık, “Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, 2006, s. 178.

⁵¹⁴ Feyzioğlu, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'î Mahkemelerde Yapılan Düzenlemeler**, s. 62-63.

⁵¹⁵ BOA, **A.DVN**, 307/46; Nizamnamenin görüntüsü ekler bölümünde verilmiştir.

verilen kararların istinaf mercii sancak idare meclisleri, daha yukarıda vilayet idare meclisleri ve nihayetinde ise Şura-yı Devlet olacaktı (madde: 9).

Nizamnamenin çıkarılmasından kısa bir süre sonra Kudüs mutasarrıflığının Suriye vilayetinden ayrılarak müstakil hale getirilmiş olması, buradaki yargılamaların istinaf merciiinin neresi olacağı sorusunu gündeme getirmiş ve Kudüs temyiz meclisinin istinaf merciiinin, Suriye vilayetinde bulunan divan-ı temyiz olduğu kararı verilmişti. Aynı soru biraz geç de olsa Kudüs idare meclisinin istinaf merciiinin de hangi makam olduğu konusunda da ortaya çıktı. 1886 yılında mutasarrıf Rauf Paşa, Kudüs'ün müstakil hüviyetini özellikle belirterek idare meclisinde görülen davaların istinaf merciiinin neresi olduğunu Dahiliye Nezareti'ne sordu. Konu Şura-yı Devlet'e aktarıldı ve burada verilen karar ile idari yargılamalarda Kudüs idare meclisinin istinaf merciiinin Suriye vilayeti idare meclisi olduğu belirtildi.⁵¹⁶ Kararda, normal şartlarda müstakil mutasarrıflık idare meclisleri tarafından yürütülen idari yargılamaların istinaf merciiinin Şura-yı Devlet olduğu ifade edildi. Ancak Kudüs'ün İstanbul'a uzaklığından dolayı Kudüs mutasarrıflık idare meclisinde görülen davaların istinafi için, Suriye vilayet idare meclisine başvurulacağı belirtildi. Bu karar doğrultusunda ileriki yıllarda, Kudüs'teki idari yargılamaların istinafi için Suriye vilayeti idare meclisine başvurulduğu görülmektedir.⁵¹⁷

Her ne kadar yukarıda bahsedilen nizamnamenin iradesine ulaşılammış olsa da Kudüs genelinde yürütülen idari yargılamalarda takip edilen usullere bakıldığında nizamname hükümlerine mugayir işlemlere rastlanılamamaktadır. Başka bir ifadeyle, Kudüs mutasarrıflığında yürütülmüş olan idari yargılama örnekleri, bu nizamnameye göre uygulanmıştır. Örneğin 1891 yılında Gazze duyun-ı umumiye memuru Mehmed Emin Efendi zimmetine para geçirdiği iddiasıyla Kudüs idare meclisinde yargılandı.⁵¹⁸ Yargılama sonucunda zimmetine geçirdiği iddia edilen on dört bin sekiz yüz küsur kuruşu geri ödemesine ve bir yıl da hapis cezasına çarptırılmasına hükmedildi. Bu durum, nizamnamenin dördüncü maddesinde belirtildiği gibi, bir yıldan üç yıla kadar hapisle töhmetli olanların sancak idare meclisinde yargılanacağı hükmüne uygundur.

⁵¹⁶ BOA, **ŞD**, 2275/21.

⁵¹⁷ Kudüs evkaf muhasebecisi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin yargılanmasını müteakip verilen karara itiraz etmesi üzerine konu 1889'da Suriye vilayeti idare meclisine taşındı: BOA, **ŞD**, 2275/13.

⁵¹⁸ BOA, **DH.MKT**, 2008/17.

Bu davanın bir üst mahkemeye başvuru olarak istinafa çıkılmadığı görülmektedir. Buna benzer çok sayıda örnek mevcut olup merkez evrakına yansımamış olan hadiseler de bulunmaktadır. Örneğin Ali Ekrem Bey, mutasarrıflığı döneminde (1906-1908) rüşvet gerekçesiyle başlattığı soruşturmalar neticesinde kırk sekiz memurun azledilmesini sağlamıştı.⁵¹⁹

Bir başka yargılama örneği yukarıdaki davadan daha önce başlatılmış olmakla birlikte uzun süre devam etmiş ve nihayetinde vilayet idare meclisine temyize gönderilip sonlandırılmıştı. 1888 yılında Kudüs idare meclisi bünyesinde oluşturulan heyet-i ithamiye aracılığıyla sorguya alınan kişi mutasarrıflığın evkaf muhasebecisi Hüseyin Hüsnü Efendi idi.⁵²⁰ Evkaf muhasebecileri ve müdürlerinin görevleri, yüksek meblağların kontrolünü gerekli kıldığı için bu görevliler hakkında pek çok şikayet kaydına rastlanmaktadır. Hüseyin Hüsnü Efendi vakası, sorgulama kayıtları ve davanın uzayarak istinafa kadar gitmesi nedeniyle idari yargılama usullerinin takip edilmesi açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir. İdare meclisinin yürüttüğü sorgulama ilk olarak Kudüs'te bulunan Misak isimli bir Ermeni'nin şikayeti üzerine başladı. Misak, İstanbul'da sarraf olan Serkis'in bazı ticari işlerini yürütmesi için Kudüs'e gönderdiği adamıydı. Misak'ın iddiasına göre Sarraf Serkis havale yoluyla yaklaşık iki yüz yirmi beş bin kuruş yollamış ve kendisinin bu meblağı teslim alabilmesi için Hüsnü Efendi yüklü miktarda rüşvet istemişti.⁵²¹ Bu iddia Hüsnü Efendi'ye sorulduğunda bunun iftira olduğunu ve kendisinin Halilürrahman'da iken Misak'ın yanına gelip Tabur Ağası Ali Bey'i de aracı kılarak havalesinin bir miktarını çekmesinde yardımcı olması karşılığında yüzde on hisse vereceğini söylediğini, ancak kabul etmeyerek yanından kovduğu cevabını verdi. Hüsnü Efendi bu olayla ilgili daha fazla detay vererek Ali Bey'in bu durumdan hiç hoşlanmadığını ve vergi toplama yetkisinin kendisinde olduğu köylere gidip gayr-i resmî olarak halktan toplamda üç bin kuruş topladığını ve “çapulculuk” olarak nitelediği bu davranışı birkaç defa şikayet ettiğini ifade etti.⁵²²

⁵¹⁹ Yazıcı Özdemir, “Osmanlı Kudüs'ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914)”, s. 262-263.

⁵²⁰ Filibe doğumlu olan Hüseyin Hüsnü Efendi hakkında yürütülen tahkikat esnasında kırk yaşındaydı: BOA, ŞD, 2281/1, lef: 1, s. 11.

⁵²¹ A.g.b., lef: 9, s. 1-2.

⁵²² A.g.b., lef: 1, s. 17-18.

Hüsnü Efendi'nin itham edildiği bir başka konu da Ebu Medyen Vakfı tahsisatından olan 414 kuruşa mal edilen aba ve gömlekleri, vâkıfın şartlarını taşımayan kişilere vermesiydi. Vakıf mütevellisinin müşteki olduğu konu, vakıf şartlarına göre bütçeden yalnızca Mağripli fakir ve ihtiyaç sahipleri için harcama yapılabilecekken Hüsnü Efendi'nin bu şartları taşımayan kişiler için harcama yaptığıydı. Bu iddialar kendisine sorulduğunda Hüsnü Efendi, bazı vakıf görevlilerinin gelerek bütçeden isimlerini yazdıkları kişilere aba ve gömlek verilmesini mütevellie kabul ettirdiklerini söylediklerini ve bunun üzerine kendisinin de evrakı imzaladığı cevabını verdi. Ayrıca bahsi geçen on iki kişinin hiçbirinin kendisinin hizmetinde olmadığını, çoğunun merkez memuru sıfatıyla tahsildarlık yaptığını, kış şartlarında kalın giyeceklere muhtaç kişiler olduğunu, ikisinin de Afgan fukarası olduğunu belirtti. Kendisine isimlerin karşısında “hacı” yazıldığını ve bu kişilerin hacı olup olmadıkları sorulduğunda ise Hüseyin Hüsnü Efendi üçünün hacı olduğunu ve diğerlerinin de en azından Kudüs'ü ziyaret etmiş olmaları dolayısıyla yarım hacı sayılabilecekleri cevabını vererek makbuzu kendisinin hazırlamadığını yalnızca imzaladığını tekrarladı.⁵²³

Hüseyin Hüsnü Efendi'nin heyet tarafından sorgulanması başladığında kendisi açığa alınmıştı. Bu durumundan pek çok kere şikayet eden Hüsnü Efendi mağdur olduğunu her fırsatta dillendirdi. Gerek mutasarrıfa ve gerekse İstanbul'a defalarca yazılar yazdı.⁵²⁴ Mutasarrıf Rauf Paşa kendisini sert bir dille eleştiren Hüsnü Efendi'nin azlini istedi.⁵²⁵ İdare meclisi bünyesinde oluşturulan bu soruşturma heyeti gerekli sorgulamaları yapmış ve konunun taraflarından çeşitli bilgiler toplamıştı. Ancak idare meclisinin bu konuda verdiği karar geniş sorgu dosyasında yer almadığı gibi farklı fonlarda da bulunamamıştır. Sorgulamanın başlamasından itibaren Hüsnü Efendi merkeze gönderdiği yazılarında sürekli olarak davasını Şûrâ-yı Devlet'e taşımak istediğini belirtmekteydi.⁵²⁶ Bu başvurular üzerine 1888 başında başlayan sorgulama yıl sonunda Şûrâ-yı Devlet kararıyla Kudüs idare meclisinin temyiz makamı olan Suriye vilayeti idare meclisine havale edildi.⁵²⁷ Uzun süren bir yazışma

⁵²³ A.g.b., lef: 1, s. 11-16

⁵²⁴ A.g.b., muhtelif yerler.

⁵²⁵ BOA, **Y.MTV**, 32/44.

⁵²⁶ BOA, **A.MKT.UM**, 1791/50.

⁵²⁷ BOA, **ŞD**, 2281/1, lef: 26; BOA, **ŞD**, 2277/13.

trafiği ve değerlendirme sonrasında Hüsnü Efendi'nin soruşturması feshedildi. Bunun yanında vakıf bütçesinden harcanan meblağa ilişkin isteyen kişilerin mahkemeye başvurarak şikayetlerini orada sürdürebileceği kararı verildi.⁵²⁸

Hüsnü Efendi'nin soruşturması, Kudüs idare meclisinin karar mazbatası elimizde bulunmamasına rağmen konumuz açısından oldukça iyi bir örnektir. Orada icra edilen pek çok idari soruşturmanın zabıtlarının merkeze gönderilmediği düşünüldüğünde böyle detaylı bir dosya yerelde yürütülen idari yargılama süreçleri hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Kudüs idare meclisinin idari yargılamalar konusunda temyiz mercii olan Suriye vilayeti idare meclisine, Kudüs'te yürütülen bu tür soruşturmaların hangi yolla havale edildiği bu örnek üzerinden anlaşılabilir.

Bir başka önemli soruşturma Gazze müftüsü Muhammed Hanifi el-Hüseyni hakkında yürütüldü. Müftünün, bazı yerlerin iltizamını kardeşine vererek halka zulüm yaptığı ve vakıf malını zimmetine geçirdiğine yönelik 1892 yılında yapılan şikayetler üzerine,⁵²⁹ Gazze halkından bazı kişilerin bu şikayetlerin aslının olmadığına yönelik ifadelerle müftüyü savunmasına⁵³⁰ rağmen Kudüs mutasarrıflığı bünyesinde bir soruşturma başlatıldı. Bu soruşturmada müftünün fillerinde suç unsuru bulunmayıp şikayetlerin kişisel garazdan ileri geldiği belirtilerek mesele kapatıldı.⁵³¹ Müftü Hanifi Efendi'nin iddiasına göre Gazze kaymakamı Hasan Bey, meclis azalarından bazı kişilerle ittifak ederek yeni bir soruşturma açılmasını sağladı.⁵³² Bu yeni soruşturma için Beyrut vilayeti mektupçusu Abdullah Necib Efendi görevlendirildi.⁵³³ Bu esnada suçlamalarla ilgili olarak yerel yetkililerden ve halktan pek çok kişinin gönderdiği yazılar toplandı.⁵³⁴ Müftü Hanifi Efendi her ne kadar soruşturmayı yürüten Abdullah Necib Efendi'nin, Gazze kaymakamı Hasan Bey tarafından etrafının çevrelendiğini ve kimse ile görüşülmediğini ifade ederek bu soruşturmanın sağlıksız gerçekleştiğini iddia etse de⁵³⁵ Abdullah Necib Efendi'nin hazırladığı rapor merkezde büyük yankı uyandırdı. Raporda, müftü Hanifi Efendi hakkında önceki suçlamalara ek olarak

⁵²⁸ BOA, **BEO**, 330/24747; BOA, **ŞD**, 2277/13.

⁵²⁹ BOA, **BEO**, 39/2888.

⁵³⁰ BOA, **ŞD**, 2280/31.

⁵³¹ BOA, **BEO**, 39/2888.

⁵³² BOA, **DH.MKT**, 359/26, lef: 5.

⁵³³ BOA, **Y.A.HUS**, 321/59.

⁵³⁴ BOA, **BEO**, 651/48815.

⁵³⁵ BOA, **DH.MKT**, 359/26, lef: 5.

hutbede kendi adını okuttuğunun sabit olduğu yer aldı. Ayrıca Gazze’de görev yapan memurların büyük çoğunluğunun da müftü ile akrabalık bağının olduğu gerekçe gösterilerek bu konuda verilecek karar Meclis-i Vükelâ’ya havale edildi.⁵³⁶ Meclis-i Vükelâ görüşmelerinde Hanifi Efendi’nin Gazze’de edindiği nüfuzu suiistimal ederek kendilerine yakın bedevileri Mısır tarafına geçmeye teşvik ettiği üzerinde duruldu. Aynı zamanda, Mısır’da Osmanlı aleyhinde faaliyet yürüten Aziz Ali Efendi⁵³⁷ ile gizlice görüşmesinden dolayı Gazze’de bulunmasının zararlı olacağı kanaatine varıldı. Hanifi Efendi’nin kardeşi Abdülhay ve oğlu Arif efendiler ile birlikte sürgüne gönderilmelerinin uygun olacağı belirtilerek Şubat 1898’de padişahın iradesi alındı.⁵³⁸ Müftü ve yanındakiler Kudüs polisi tarafından önce İstanbul’a⁵³⁹ ve oradan da Ankara’ya gönderildiler. Her ne kadar affedilmeleri için sadarete arzuhal yazsalar da bu talepleri kabul görmedi.⁵⁴⁰

Gazze müftüsü Hanifi Efendi’nin soruşturması başta Kudüs mutasarrıflığınca başlatılmış olsa da konu kısa zamanda kapatılmıştır. Daha sonra Gazze kaymakamının bireysel çabaları üzerine merkezden yürütülmeye başlanan soruşturma sonucunda yereldeki güç odaklarının çatışması ve müftünün nüfuzunu nasıl yaydığı ortaya konulmuştur. Zaten mahallinden müftü lehine gönderilen pek çok arzuhal de bu durumu açıkça göstermektedir. Ancak meselenin en ilginç olan yanı bu soruşturma sonrasında Mısır merkezli olarak bölgede Osmanlı aleyhine yürütülen faaliyetlere tanık olmamızdır. Yerelde bir takım usulsüzlük ve yolsuzluklarla güç devşiren müftü

⁵³⁶ BOA, **Y.A.HUS**, 321/59.

⁵³⁷ Mısırlı Aziz Ali Efendi, Hıdiv ailesine mensup olup bölgede Osmanlılar tarafından İngiliz taraftarı ve devlet aleyhine bölgede zararlı faaliyetler yürüttüğü gerekçesiyle yakalanması istenen bir kişiydi. Kendisi hakkında Osmanlı makamları arasında yürütülen bazı yazışmalar için bkz.: BOA, **DH.ŞFR**, 218/91; BOA, **İ.MTZ (05)**, 34/1985; BOA, **Y.PRK.UM**, 40/94; BOA, **Y.PRK.BŞK**, 74/103; Bahsi geçen Aziz Efendi’den başka bir de Osmanlı binbaşlıları arasında olup sonradan devlet aleyhine faaliyet yürüten Mısırlı Aziz Ali Bey bulunmakta olup kendisi yakalanarak yargılanmış ve daha sonra serbest bırakılmıştır: BOA, **DH.KMS**, 19/16; BOA, **A.MTZ (05)**, 39/23; BOA, **İ.HB**, 158/1.

⁵³⁸ BOA, **İ.DH**, 1352/45; Gerber ve Abu-Manneh müftü ve diğer iki kişinin sürgüne gönderilmelerini İngiliz konsolos raporları üzerinden aktarmaktadırlar: Gerber, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, s. 134-135; Abu-Manneh, “The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century”, s. 45; Bu karardan yaklaşık 15 gün önce mutasarrıf Tevfik Bey’in şifreli telgrafla Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda Aziz Ali Bey’in gizlice Kudüs ve kazalarında pek çok ulema ve ileri gelen kişiler ile de görüşüğünü müftü Hanifi Efendi’nin de kendisiyle görüşerek ona yardımcı olduğunu aldığı bilgilere dayanarak anlattı. Tevfik Bey ayrıca müftünün reisi bulunduğu Hüseyinî ailesi fertlerinin çoğunluğunun devlete bağlılıklarının şüpheli olduğunu vurgulayarak müftünün bölgede kalmasının sakıncalarını bildirmişti: BOA, **Y.A.HUS**, 381/21.

⁵³⁹ BOA, **ZB**, 443/65.

⁵⁴⁰ BOA, **Y.A.HUS**, 3990/140.

aynı zamanda Mısır'daki devlet aleyhine zararlı faaliyet yürüten kişilerle gizlice irtibata geçerek kalabalık bedevi aşiretlerin sınırın diğer tarafına giderek Mısır hakimiyetine girmesi için çalışmaktaydı. Meclis-i Vükelâ, böyle hassas bir durumda Kudüs'ün çok daha önemli hale geldiğinin altını çizmek durumunda kalmıştır.

Alt ve üst dereceden memurların yanında mutasarrıflar hakkında da pek çok kere merkeze şikayetler gidebilmekteydi. Bu şikayetler hakkında kimi zaman mutasarrıflıktan bilgilendirme istense da kimi zaman da soruşturma açılabilmekteydi. Mutasarrıf soruşturmalarına örnek olarak 1904-1906 arasında yaklaşık iki yıl Kudüs mutasarrıflığı görevini yapan Ahmed Reşid Bey hakkında yürütülen tahkikatı verebiliriz. Reşid Bey'in Kudüs mutasarrıflığı esnasında bazı arazilerin düşük fiyattan sattırılması ve bölgeye girişi yasaklı olan Musevilerin beşer lira karşılığında Yafa İskelesi'ne çıkmalarına müsaade ettiği konularında yapılan şikayetler Şûrâ-yı Devlet tarafından soruşturuldu. Kudüs'te yürütülen soruşturma için Selanik valisi Daniş Bey'in görevlendirildiğini Reşid Bey'in İttihad ve Terakki gazetesindeki yazısından öğrenmekteyiz.⁵⁴¹ Soruşturmaya Reşid Bey'in daha sonra vali olarak bulunduğu Ankara'dan yapılan şikayet konuları da eklendi.⁵⁴² Soruşturma devam ettiği sırada Servet-i Fünûn gazetesinde Ahmed İhsan'ın kaleme aldığı ve "maden yağması" konulu yazıda Ahmed Reşid Bey'in de maden yolsuzluğuna karıştığını iddia etti.⁵⁴³ Reşid Bey bu iddialara cevap verdiği Aralık 1908 tarihli İttihad ve Terakki gazetesindeki yazısında kanuna aykırı bir işin içine girmediğini ifade ederken Kudüs memuriyeti dönemine ilişkin yürütülen soruşturmanın devam ettiğini ve şikayetlerin aslının bulunmadığını söyledi.⁵⁴⁴ Reşid Bey hakkında Kudüs ve Ankara memuriyetleri dönemine ilişkin yürütülen soruşturma 1910 Mayıs'ında Şûrâ-yı Devlet'in verdiği takipsizlik kararıyla nihayetlendi.⁵⁴⁵

Yukarıda bahsedilen örneklerde görüldüğü gibi Kudüs idare meclisinin yargılamalarında istinaf makamı Suriye vilayeti idare meclisi iken Ahmed Reşid Bey

⁵⁴¹ **İttihad ve Terakki**, sayı: 84, s. 4.

⁵⁴² Reşid Bey hakkında Kudüs merkezli yapılan şikayet dilekçesine ulaşılamamış olsa da bu konudaki bilgiler soruşturma dosyasında yer almaktadır: BOA, **DH.MUİ**, 24/13; Ankara'dan gönderilen şikayet dilekçesi için bkz.: BOA, **DH.MKT**, 2613-111.

⁵⁴³ **Servet-i Fünûn**, sayı: 170, s. 2.

⁵⁴⁴ **İttihad ve Terakki**, aynı yer.

⁵⁴⁵ BOA, **DH.MUİ**, 24/13, lef: 28; Karar, müşteki kişilerin şikayetleri hakkında mahkemelere müracaat edebilecekleri de ifadesiyle mühürlendi.

örneğinde olduğu gibi üst rütbeden yetkililer hakkındaki tahkikatlar doğrudan merkezce yürütüldü.⁵⁴⁶ Nizamname, müstakil mutasarrıflıkların istinaf makamı konusunda herhangi bir hüküm vaz etmese de⁵⁴⁷ sonradan yapılan uygulamalara göre müstakil mutasarrıflıklardaki idare meclislerinin istinaf makamları en yakın vilayetlerin idare meclisleri olarak belirlenmişti. Ancak istinaf konusunda en yakın vilayetlere verilen bu yetki, üst rütbeden kişilerin tahkikat ve yargılanmaları konusunda verilmedi. Giden şikayetler üzerine başlatılan soruşturmalar doğrudan merkezin kontrolünde yürütüldü.

Gerek kaza idare meclislerinde ve gerekse mutasarrıflık idare meclisinde yürütülen yargılamalar usul ve seyir bakımından Tanzimat dönemi adli reformlarına uygun olarak yürütülmüştü. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren kadının uhdesinden alınan ve idare meclislerine verilen idari yargılama yetkisi, I. Dünya Savaşı yıllarına kadar meclislerde kalmaya devam etti.

Bu bölümde ortaya çıkan sonuçlar bize kaza idareleri ve mutasarrıflık yönetimine yerel aktörler ve grupların ne şekilde dahil edildiğini göstermiştir. Yönetimde kısmen de olsa söz sahibi olmanın sağlayacağı avantajlar için girilen rekabetin devlet tarafından nasıl yönetildiği de görülmüştür. Temsil hakkının verilmesinde ve bu konudaki önceliğin tanınmasındaki kriterlerin de zamanın getirdiği şartlara göre değişebildiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde memuriyetlerde bulunan kişilerin kolektif kimlik ve özellikleri ile mensubiyetleri de değişen şartlara göre farklılık arz edebiliyordu. Özel olarak bu dönemde memurların merkeze ve padişaha şahsi bağlılıklarının sağlanması da merkezi idarenin üzerinde dikkatle durduğu bir konuydu. Bu süreçte tüm ülke genelinde olduğu gibi Kudüs'te de taltif yöntemleri genişletilerek memurların çok sayıda nişan alması sağlandı. Yargı yetkisinin büyük oranda kadılık kurumundan alınarak farklı mahkemelere bölüştürülmesi ve bu mahkemelerde görev alan kişilerin idari açıdan Adliye ve Mezahib Nezareti'ne mutlak şekilde bağlı olmaları, dönemin merkeziyetçilik anlayışına uygun olarak seyretti.

⁵⁴⁶ Bu konuda benzer örnekler için bkz.: BOA, **DH.MKT**, 2206/108; BOA, **BEO**, 2137/160267; BOA, **BEO**, 2156/161698.

⁵⁴⁷ BOA, **A.DVN**, 307/46.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUDÜS MUTASARRIFLIĞINDA MÜLKİYET UYGULAMALARI

Mülkiyet reformları Tanzimat döneminde hayata geçirilen en önemli reformlar arasındadır. Bu alandaki yeni usuller yalnızca imparatorluğun merkezinde ve büyük şehirlerde değil en ücra köşelerinde dahî uygulanmıştır. Temelde klasik dönemden gelen farklı arazi tasniflerini standartlaştırarak miri arazilerin doğrudan kontrolüne dayanan bu reform çabası, mirinin dışında vakıf, mülk ve mevat araziler ile diğer her türlü mülkiyet çeşitlerinin tabi olduğu uygulamalara dönüştü. Daha önce farklı araçlar vasıtasıyla kontrol edilen toprak sistemi yeni dönemde tamamen devlet kurumları ve memurlarının yürüttüğü bir sisteme dönüştü. Tüm taşra idari birimlerinde bu sistemin yürümesi için yeni kurumlar ihdas edilerek bu alanda görev yapacak memurlar istihdam edildi. Kudüs mutasarrıflığı da yeni mülkiyet uygulamalarına diğer tüm idari birimler gibi tabi durumdaydı. Burada uygulanmak istenen yeni reformların hangi süreçlerden geçerek ne oranda tatbik edildiği ve mutasarrıflar ile maliklerin bu sürece intibakının nasıl sağlandığı konusu, araştırılmayı bekleyen bir olgudur. Her şeyden önce mülkiyet reformlarının olgunlaşarak tam anlamıyla uygulamaya başlanması öncesindeki ilk teşebbüslerin burada nasıl yankı bulduğu incelenmelidir. 1858 Arazi Kanunnamesi ile büyük oranda tamamlanmış olan hukuki çerçeveye tabi olarak gerçekleştirilen uygulamaların, Kudüs'te ne şekilde tatbik edildiği ve bu alandaki kurumsal yapının oluşturulma süreci, mercek altına alınmalıdır. Mülkiyet reformlarının teorik alt yapısının ortaya konmasının yanında yerelde bu uygulama süreçlerinin incelenmesi ve mülkiyet prosedürlerinin merkezi kurumlar üzerinden nasıl gerçekleştiği ayrıca üzerinde durulması gereken konulardır. Son olarak da mutasarrıflık genelinde uygulanan bu mülkiyet reformlarının devletin merkezîyetçi anlayışına katkısının ne olduğu yorumlanmalıdır. Bu bölümde bahsi geçen süreçler incelenerek yeni mülkiyet uygulamalarının Kudüs'teki seyri ele alınacaktır.

3.1. OSMANLI'DA MODERN MÜLKİYET ANLAYIŞININ GELİŞİMİ

Klasik dönemde imparatorluğun pek çok yerinde olduğu gibi Şam ve Mısır eyaletine bağlı yerlerdeki arazilerin de miri arazi olduğu, mutasarrıflarının yalnızca kullanım hakkına sahip olarak karşılığında yıllık vergilerini verdikleri anlayışı hakimdir. Gerek merkez bürokrasisi ve gerekse yerel ulema tarafından bu anlayış kabul edilmiş ve pek çok kere yazılan metinlerde ikrar edilmiştir.⁵⁴⁸

Osmanlı toprak düzeninde mülkiyeti devlete ait olan topraklar timar sahipleri üzerinden kontrol edilmekteydi. Bu aracı imtiyaz sahiplerinin idaresinde yaşayan köylüler, işledikleri toprakları sahiplenerek nesilden nesile aktarmış olsalar da mülkiyet sahipliği anlamında bürokraside bu durumun herhangi bir karşılığı bulunmamaktaydı. Toprakların kontrolü giderek belli kişilerin ellerinde toplanmaya başladığında ortaya çıkan ayan sınıfı bu imtiyazlarını devlete karşı korumak istiyorlardı. 1808'de II. Mahmud'un tahta çıkarılmasındaki rolleri karşılığında ayanlar *Sened-i İttifak* metnini kabul ettirdiler.⁵⁴⁹ Bu anlaşma ile ayanlar mülkiyetleri üzerindeki haklarını hukuki olarak padişaha tasdik ettirmiş oldular.⁵⁵⁰ Ancak kısa bir süre sonra II. Mahmud'un merkezi otoriteyi tesis etmesiyle bu anlaşma hükümleri geçersiz kılındı.

Osmanlı modernleşme sürecinde yapılan pek çok reformların temelinde olduğu gibi modern mülkiyet uygulamalarının başlatılabilmesinde de yeniçeriliğin kaldırılmasının sağladığı hareket alanı bulunmaktadır. Mülkiyet konusunda başlatılan çalışmalar ise yerleşik vergi sistemi olan timar düzenin değiştirilmesine bağlı olarak ortaya çıktı.⁵⁵¹ 18. yüzyıl sonlarında ve III. Selim zamanında timar sisteminin tasfiyesine yönelik birtakım girişimler oldu ancak müesses askeri sistem içinde

⁵⁴⁸ Halil Cin, "Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukuki Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 1989, s. 31-32.

⁵⁴⁹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 2011, s. 41-44; *Sened-i İttifak*'ın tam metni için bkz.: Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın ilk Tam Metni", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, 1998, s. 209-222.

⁵⁵⁰ Kemal H. Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Bozdemir, İstanbul, 2001, s. 92.

⁵⁵¹ Tapu reformlarını gerekli kılan en önemli unsurlardan biri, timar sahiplerinin güçlerinin kırılması isteği idi: Güler Yarcı, "Osmanlı Devleti'nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi ve Defterhâne-i Âmirî Nezareti: İdarî Hukukî ve Malî Düzenlemeler ile Merkez ve Taşradaki Yankıları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri*, Ankara, 2013, s. 34.

yapılmak istenen bu düzenlemeler gerçekleştirilemedi. II. Mahmud zamanında yeniçerilik kaldırıldıktan sonra bölgesel bazda timar sistemi tasfiye edilmeye başlandı ve eski timarlı sipahileri yeni dönemde farklı görevlerde değerlendirildi.⁵⁵² Timar sisteminin 1839'da tamamen kaldırıldığı kanaati bulunsa da⁵⁵³ yapılan düzenlemeler ve timar sahiplerinin yeni sisteme dahil edilmesi ile uzun bir süreçte ilga edilebildiği görüşü daha yaygındır.⁵⁵⁴

Timar sisteminin Filistin coğrafyasında ilga edilmesinin pek çok yere göre daha önce uygulandığı konusunda bazı bilgiler bulunmaktadır. Bir aktarıma göre bu uygulama II. Mahmud tarafından gönderilen bir fermanla Nablus'ta 1827'de kaldırılmıştı.⁵⁵⁵ 1847 yılında Kudüs mutasarrıfı Mustafa Paşa, merkeze gönderdiği ve toprak sistemindeki yeni düzenlemelerle ilgili görüşlerini içeren yazısında, Kudüs ve kazalarındaki arazilerin 1830'da timardan miriye dönüştürüldüğünü ifade etmişti.⁵⁵⁶ Onun ifadesine göre bu tarihten itibaren Kudüs'teki araziler vakıf ve miri olarak iki çeşit olup miri arazilerden ya vergi alınmakta yahut belirlenen meblağın karşılığında zahire toplanmaktaydı.

Tanzimat öncesinde yapılmaya başlanan vergi düzenlemeleri ile taşradan vergi toplanmasında aracı sipahiler bertaraf edilerek devlet, köylüden alacağı vergiyi maaşlı

⁵⁵² H. Veli Aydın, "Timar Sisteminin Kaldırılma Süreci ve Bazı Değerlendirmeler", **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, 12, 2001, s. 79-81.

⁵⁵³ Halis Eşref, **Küllüyyât-ı Şerh-i Kanun-ı Arazi**, İstanbul, 1316, s. 30.

⁵⁵⁴ H. Veli Aydın'ın makalesi klasik dönemden 19. yüzyılın sonlarına kadar yapılan düzenlemelerle timar sisteminin nasıl kaldırılmış olduğuna odaklanmaktadır: Aydın, a.g.e., s. 65-104.

⁵⁵⁵ Ma'oz, **Ottoman Reform in Syria and Palestine**, s. 80.

⁵⁵⁶ Paşa bu bilgileri idare meclis üyeleri ve diğer ileri gelen kişilerden aktardığını da yazısında ifade etmektedir: BOA, **A.MKT**, 93/49; Bu düzenlemeler imparatorluğun farklı yerlerinde farklı tarihlerde gerçekleştirilmişti. Örneğin Musul'da 1840'ta Abdülmecid'in gönderdiği bir fermanla yeni düzenlemeler yürürlüğe konuldu: Dina Rizk Khoury, **State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834**, Cambridge, 1997, s. 105; Bu düzenlemeler için gönderilen ferman yazar tarafından "nizamname" olarak tanımlanmıştır. Ancak belli bir merkeze gönderilen bu gibi fermanların bir nizamname hüviyetinde olmasının olanağı bulunmamaktadır. Mundy ve Smith kaleme aldıkları eserlerinde bu bilgiyi olduğu gibi alarak fermanı 1840'ta "toprak sisteminin çerçevesini çizen bir nizamname" olarak tanımlamaktadır: Martha Mundy ve Richard Saumarez Smith, **Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi'nde Hukuk Yönetim ve Üretim**, çev. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul, 2003, s. 75; Khoury, verdiği bilgileri bahsettiği fermanın Arapça çevirisine dayanarak vermiş ve diğer yazarlar ise "nizamname" olarak tanımladıkları fermanı görmemişlerdir. O tarihlerde Musul'a gönderilen hatt-ı hümayunlar tarandığında 1839 Şubat'ında Musul ve çevresinde timarlı sühahiler konusunda yeni düzenlemeler yapıldığı ve sayım başlatıldığını belirten belgeler vardır. Nitekim 1840 sonrasında bahsedilen coğrafyada timar usulünün devam ettiğini gösteren başka belgeler de mevcuttur: BOA, **HAT**, 449-22343; BOA, **HAT**, 323-18920; BOA, **C.AS**, 461-19216; BOA, **C.TZ**, 46-2280.

memurları aracılığıyla toplamaya karar verdi. Vergileri devletin doğrudan toplayabilmesi için öncelikle nüfusun ve emlakın tespit edilmesi ve bu amaçla sayım yapılması gerekiyordu. Bu anlamda ilk nüfus sayımı 1830'da başlatıldı.⁵⁵⁷ Bu nüfus sayımlarının amacı vergi politikasını şekillendirmek olup devamında emlak sayımları da gelecekti. Kısa bir süre sonra tutulmaya başlanan temettuat defterlerinin asıl amacı da bu olacaktı.⁵⁵⁸ Merkezin görevlendirdiği memurların doğrudan köylülerle muhatap olması ve onların elindeki mülklerin sayılarak kayıtlara geçirilmesi, mülkiyetle ilgili yeni bürokratik usullerin ortaya çıkmasına neden oldu. Eski tapu temessük senetlerinin yenilenmesi ve tüm mülklerin kayıtlara geçirilmesi amaçlandı. Merkezi politikalarla yürütülen bu mülkiyet prosedürleri halkın topraklar üzerindeki haklarının yavaşça genişlemesine neden oldu. Alım-satım ve miras bırakma gibi hukuki işlemler resmi prosedürlerle ve idari birimlerde tutulan kayıtlarla gerçekleştirilmeye başlandı.

Halkın mülkiyet sahipliği vurgusu ise en geniş ölçüde ilk kez Tanzimat Fermanı ile yapıldı. Fermanın yazılış nedeni metinde “can, ırz, namus ve mal güvenliğini korumak” şeklinde açıklandı ve mal güvenliğinin olmadığı yerde devlet ve millet itibarının kalmayacağı vurgulandı.⁵⁵⁹ Yeni bir dönemi başlatan fermanla bu ibarelerin yer alması kişilerin mal güvenliğinin devlet tarafından teminat altına alındığının ilanıydı.⁵⁶⁰ Fermanın ilan edilmesinin ardından başlatılan reformlar arasında kısa zamanda toprak sistemi ve mülkiyet konuları da dahil edildi. 1840'tan sonra arazi ve buralardan alınan verginin usullerini düzenleyen başka fermanlar da çıkarıldı.⁵⁶¹ 1847 Nisan'ında yazılan bir nizamname ile miri ve vakıf arazilerinin intikali durumunda kişilere verilecek olan tapu senedi işlemlerinin detayları düzenlendi.⁵⁶² Bu nizamname,

⁵⁵⁷ Bu nüfus sayımı Osmanlı devletinin yaptığı modern anlamdaki ilk nüfus sayımıdır. Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, İstanbul, 2003, s. 45; Bu konuda bazı yerel uygulama örnekleri için bkz.: Emrah Kılıç, “2023 Numaralı Kayseri Nüfus Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme) H.1260-M.1844”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2021; Mehmet Başaran, “1830 – 1842 Yılları Arasında Nüfus Defterleri Kapsamında Ödemiş ve Köyleri”, **Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt: 4/3, s. 307-321.

⁵⁵⁸ Nuri Adıyeke, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, **OTAM**, sayı: 11, Ankara, 2000, s. 771-772.

⁵⁵⁹ İnalçık ve Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, s. 1-2.

⁵⁶⁰ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 90.

⁵⁶¹ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu 35 Numaralı Kanun-ı Kalemîye Defteri 40 Numaralı Kanunnâme-i Arazi Defteri (Transkripsiyon/Tıpkıbasım)**, haz. Abdullah Sivridağ vd., İstanbul, 2014, s. 27-35.

⁵⁶² BOA, **İ.MSM**, 21/511.

bir tebliğ ile duyuruldu.⁵⁶³ Nizamname, arazilerin devir ve intikal durumlarında izlenecek olan adımları ayrıntılı bir şekilde düzenlemekteydi. Buna göre öncelikle kaza idare meclislerinde arazinin sınırı dahil tüm bilgileri ile mutasarrıfının isminin yazılı olduğu bir mazbata düzenlenecek ve sancak idare meclisine havale edilecekti. Sancak meclisi tarafından görüşülecek olan bu başvuru İstanbul'a gönderilerek burada ilgili şahıs adına arazinin detaylarının da yer aldığı bir senet oluşturulacak ve Defter-i Hâkânî emini tarafından mühürlenecekti. Son adım olarak da senet merkeze gelirken izlediği yol üzerinden mutasarrıfına teslim edilecekti. Uygulanacak olan bu usul neticesinde söz konusu arazi maruz kaldığı değişimle birlikte kaza ve sancak merkezleri ile Defter-i Hâkânî kayıtlarında yer alacaktı. İlk kez tüm tapu senetlerinin merkez tarafından oluşturulup mühürlenmesini gerektiren bu düzenleme Tanzimat döneminin merkeziyetçi politikalarını yansıtmaktadır.

Yukarıda bahsedilen tebliğ ve nizamname miri ve vakıf arazilerdeki işlemlerin ne şekilde yürütüleceğini belirlemektedir. Tebliğ metninde açıkça tüm ülke genelindeki arazilerin vakıf ve miri olarak ikiye ayrıldığı yazılıdır. Nizamname metninde de miri ve vakıf araziler için düzenleme yapıldığı belirtilmekle birlikte bu düzenlemeyi padişahın onaylamış olduğu hatt-ı hümayunun arz kısmında, tebliğ metninde olduğu gibi arazilerin miri ve vakıf olarak iki kısım olduğu belirtilmiştir.⁵⁶⁴ Nizamnamenin onaylanmasından sonra tüm taşra idarelerine gönderilen emirlerle bu usullerin tatbik edilmesi istendi. Aynı emir Kudüs'e de gönderildiğinde mutasarrıf Mustafa Paşa, uygulanmakta olan arazi sistemini anlamak ve yeni sistemin nasıl uygulanacağını belirlemek üzere idare meclisini toplayıp durumu müzakere ettiğinde merkezden gönderilen nizamname hükümlerinin Kudüs'te uygulanamayacağı görüşü ortaya çıktı. 1847 Temmuz'unda sadarete gönderdiği yazısında Mustafa Paşa, Kudüs mutasarrıflığı genelindeki arazilerin hepsinin miri olduğunu ancak buraları işleyen kişilerin mutasarrıf olmadıklarını, haliyle kimsenin elinde tapu temessük belgesinin bulunmadığını belirtti. Tüm bu arazilerden yalnızca iki ayrı şekilde vergi alındığını da

⁵⁶³ Karakoç Serkez, **Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnamesi (Taahşiyeli)**, İstanbul, 1342, s. 124; **Defterhâne'den Tapu ve Kadastro'ya: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Tarihçesi**, haz. Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, 2010, Ankara, s. 132.

⁵⁶⁴ BOA, **İ.MSM**, 21/511; Klasik dönem Osmanlı toprak sisteminde özel mülkiyetin varlığı bilinmektedir. Nizamnamede bahsedilen arazi tasnifinde özel mülklerin dahil edilmemesinin sebebi, nizamname hükümlerinin miri ve vakıf arazilerinde yapılacak olan düzenlemeleri kastından dolayıdır.

ifade etti. Mustafa Paşa'ya göre araziler satılmak istense dahi kimse buraları alma niyetinde olmazdı. Sadarettin kendisine verilen cevapta ise hiçbir arazinin senetsiz elde bulundurulmasının mümkün olmadığı, her arazinin muhakkak bir senedinin olması gerektiği özellikle vurgulandı. Sadaretin yazısında önemli olan kısım ise tüm arazilerin mülk, vakıf veya miri olarak üç kısımda tasnif edilmiş olduğunun belirtilmesiydi.⁵⁶⁵ Merkezin tüm ülke genelindeki arazileri bu tasnife göre tanımlama gayretinin ürünü olan 1847 nizamnamesi yalnızca Kudüs'te değil farklı yerlerde de tam olarak anlaşılmadığı için benzer tepkiler verilmişti.⁵⁶⁶ Sadaretin bu ifadeleri birkaç ay önce hazırlanmış olan tebliğ ve nizamnamede belirtilen arazi tasnifinden farklı bir tasnif ortaya koymaktadır. Nizamnamenin uygulanma usullerinin tafsilatlandırıldığı sonraki yazışmalarda ise “mülk eşçarı” ve “mülk çiftliği” terimleriyle belirtilen mülkiyet hukukunun tanındığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷ Arazi cinslerini belirleyen tebliğ ve nizamnamede, arazileri ikiye ayırmaktan kastın öşür ve mukataa gibi vergilerin alındığı araziler olduğu bu şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim aynı mülk kavramları verilen fetva metinlerinde de geçmektedir.⁵⁶⁸ 1858 Arazi Kanunnamesi ise tüm arazileri beş sınıfta tasnif etmiş ve ilk sırada mülkleri zikretmiştir.⁵⁶⁹ 1860'ların başlarında Şam'da teşkil edilen tahrir-i arazi komisyonunun çalışmaları neticesinde ise bölgedeki araziler dört sınıfa ayrılmış olup birincisi yine mülk ve ikincisi de muameleleri mülk gibi yürütülen miri arazilerdi.⁵⁷⁰

Bu metinlerden anlaşıldığı üzere Tanzimat dönemi arazi düzenlemeleri içine, şahsi mülkler de alınarak gerekli muamelelerin nasıl uygulanacağını hükümleri belirlendi. Bunun yanında miri arazilerde tasarruf hukuku 1840'lar ve 50'ler boyunca kanun metinlerinde klasik dönem anlayışına göre tasnif edildi. Ancak yukarıda bahsedildiği üzere Şam vilayetinde yürütülen komisyon çalışmalarının neticesinde, muameleleri mülkiyet şeklinde yürütülen miri araziler, ayrı bir sınıf şeklinde tasnife dahil edildi. Kudüs bu tarihlerde her ne kadar Sayda'ya bağlı bulunuyor olsa da Şam'a olan

⁵⁶⁵ Sadaret bu yazısıyla Kudüs'teki tüm arazilerin belirtilen kıstaslara göre tasnifinin kısa zamanda yapılarak bildirilmesini istemekteydi: BOA, **A.MKT**, 93/49.

⁵⁶⁶ Yarcı, “Osmanlı Devleti'nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi...”, s. 37.

⁵⁶⁷ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 45.

⁵⁶⁸ A.g.e., s. 47-66.

⁵⁶⁹ A.g.e., s. 103.

⁵⁷⁰ A.g.e., s. 175.

yakınlığı ve kısa süre sonra da doğrudan Suriye vilayeti sancaklarından biri olacağı düşünüldüğünde aynı tasnifin Kudüs için de geçerli olacağı öngörülebilir.

1840'ların sonlarından itibaren uygulanma esasları belirlenen tapu nizamının beraberinde miri arazi üzerindeki tasarruf hukukuna dair olan detaylar belirlenmeye başlandı. Tüm eyaletlerde emlak sayımları yapılarak arazilerin belirlenen tasniflere göre taksim edilmesi istendi. En önemlisi de bu sayımlar neticesinde tüm araziler için belirlenen usullere göre tapu senedi verilmesiydi. Bu durum en aşağıda miri araziye tasarrufunda bulunduran köylünün kanun karşısında doğrudan muhatap hale gelmesine neden oldu. Tasarrufundaki arazinin devir ve intikal işlemlerini resmi dairelerde bizzat kendisi yürütür hale geldi. Bunun yanında miri arazilerin devir ve intikal işlemleri örfi hukuk dairesindeyken bu süreçte şerî hukuk bağlamına alındı. Mülkiyet hukuku hükümleri miri arazi işlemlerinde de uygulanmaya başlandı. Tüm bu süreçler var olan özel mülk statüsünün yanında miri arazi tasarruf şeklini özel mülk alanına doğru yöneltti.⁵⁷¹

19. yüzyılda özel mülkiyetin ortaya çıkışını Karpat, yurtdışı piyasalara uyum ihtiyacı olarak açıklamaktadır. Ona göre doğrudan doğruya Batı etkisi ile başlayan dönüşüm sürecinde piyasaların da Batı'ya entegre olma ihtiyacı, ticaret ve tarımsal üretim artışıyla birlikte özel toprak mülkiyetinin doğuşuna neden oldu.⁵⁷² Modernleşme döneminde yasama süreçlerinin Batı etkisinde ortaya çıkmış olduğu kabul edilse de özel mülkiyetin ortaya çıkışının yalnızca Batı etkisine bağlanması yeterli bir açıklama olarak kabul edilemeyecektir. Batı etkisiyle çıkarılan merkezi yasalar aslında yerelde mevcut bulunan miri araziler üzerindeki toprak sahipliği düşüncesine giderek yaklaştı. Toprağını süren köylü, arazinin merkezi idare bünyesindeki tasnifte tam olarak nereye tekabül ettiğine bakmaksızın yüzyıllardır atalarının işlediği toprağı sahiplenmekteydi.⁵⁷³ Bu sahiplenmeyle birlikte insanlar ellerinde bulundurdukları hukuki statüsü miri olan arazilerini alıp satmakta,

⁵⁷¹ Defterhâne'den Tapu ve Kadastro'ya..., s. 135-137.

⁵⁷² Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, s. 98.

⁵⁷³ Büşra İnce Aydın, "II. Abdülhamid Dönemi Filistin Emlâki: Bisan Çiftliği Örneği", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2020, s. 83.

vakfetmekte ve miras, mehir, ipotek gibi işlemleri şeri mahkeme aracılığıyla başka herhangi bir resmi onay almaksızın yürütmekteydi.⁵⁷⁴

Merkez bürokratları zihnindeki miri arazinin kayıtsız şartsız devlet mülkü olup, mutasarrıflarının ise yalnızca tasarruf hakkını elinde bulundurulan kişiler olduğu anlayışının bu dönemde değiştiği gerçeğini şöyle bir örnekle gösterebiliriz. 1858 Arazi Kanunnamesi'nin pek çok maddesinde, mutasarrıfların ferağ-intikal işlemleriyle bu arazilere yapmak istedikleri binaların ancak görevli memurların iznine bağlandığı belirtilmektedir. Bir sonraki yıl çıkarılan tapu nizamnamesinin ilk maddesinde de çok açık bir şekilde taşradaki ilgili memurların “sahib-i arz” hükmünde olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁵ Aynı nizamnamenin bir başka maddesinde ise bu memurların yine “sahib-i arz” hükmünde olmalarından dolayı arazi davalarında bulunmaları gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁷⁶ Bazı vilayetlerde arazi davalarının tapu memurları hazır bulunmadığı halde şeri mahkemelerde görüldüğü gerekçesiyle 1873'te alınan bir Şûrâ-yı Devlet kararı, vilayetler ile müstakil mutasarrıflıklara gönderildi.⁵⁷⁷ Bu karara göre arazi konuları bulunan davalar, şeri mahkemelerde değil divan-ı temyiz ve meclis-i temyizlerde görüşülecekti. Tapu memurları da bu davalarda bulunacaktı. Aynı zamanda bu memurlar yine arazi konularının görüşüldüğü idare meclislerinde de hazır bulunacak ve kararları mühürleyeceklerdi. Bu karardaki önemli nokta ise tapu memurlarının bu dava ve oturumlarda bulunmalarının gerekçesidir. Çünkü kararın gerekçesine göre bu memurlar arazi kanun ve nizamı ile kayıtlara vâkıftılar. Bu memurlar olmaksızın alınacak kararların isabetsiz olacağı tek gerekçe olarak gösterilmektedir. On dört yıl önce bu memurların ilgili davalarda bulunmalarının gerekçesi “sahib-i arz” sıfatını haiz olmaları gösterilirken bu tarihte yalnızca konuya olan vukûfiyetleri gösterilmektedir. Şûrâ-yı Devlet kurumunun kanun yapıcı bir organ olması ve aldığı kararların da tüm vilayetleri bağlayıcı olması dolayısıyla kullandığı ibareler, dönemin bürokratlarının zihin yapısını göstermektedir. Bu örnekten hareketle

⁵⁷⁴ Mundy ve Smith, **Modern Devlet'e Giden Yolda Mülk Siyaseti ...**, s. 83.

⁵⁷⁵ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 130; Atif Bey, **Arazi Kanunname-i Hümâyunu Şerhi**, İstanbul, 1319, s. 29.

⁵⁷⁶ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 134.

⁵⁷⁷ BOA, A.MKT.ŞD, 15/99.

de Tanzimat dönemi boyunca devletin adım adım, miri arazi üzerindeki maliklik hakkını, araziyi işleyenlerle paylaşmış olduğunu söyleyebiliriz.

Özel mülkiyetin genişleme sürecinin en önemli konularından biri de daha önce miri arazi statüsünde bulunan yerlerin sonradan mülk statüsüne geçmesidir. Devlet yöneticileri toprak üzerindeki bu tür statü değişimlerine karşı çıkıp bu gibi durumlarda soruşturma başlatmaktaydı. Yafa'da 1890'da ortaya çıkan bir arazi sorunu bir anda merkeze intikal ederek büyük bir mülkiyet statüsü meselesi haline geldi. Yafa'da pek çok kişinin mülk olarak tescillenmiş olan arazisi, kaza idaresi tarafından “yanlış uygulamalar ile mülke geçirildiği” sebebiyle tekrar miri statüsüne alınmasına karar verildiğinde tepkiler bir anda büyüdü. Her kesimden kişilerin imzaladığı şikayet mektupları İstanbul'a gönderilerek, ellerindeki mülklerin gasp edilmesine engel olunması istendi. Müştekiiler arasında, kendilerine “özel mülk” olarak tescil edilmiş ev ve arazileri olan Almanlar da bulunmaktaydı. Özellikle Alman konsolosu vasıtasıyla merkeze iletilen şikayetler sonucu Defter-i Hâkânî müfettişi Zekai Efendi 1891'de durumu incelemekle görevlendirildi.⁵⁷⁸ Zekai Efendi'nin teftişi sonrasında ulaştığı ve rapor ettiği sonuç; kazada görev yapan tapu memurlarının görevlerini suiistimal etmelerinden dolayı miri arazileri zaman içinde mülk olarak kaydetmiş olmalarıydı.⁵⁷⁹ Ancak burada asıl odaklanılması gereken durum devlet ileri gelenlerinin bu meseleyi nasıl sonuçlandırdığıdır. Çünkü kaza idaresinin yapmaya çalıştığı ve Zekai Efendi'nin de bu yönde görüş belirttiği şekilde söz konusu arazilerin tekrar miriye döndürülecek olması hem çok sayıdaki yerli halkın ve hem de Almanların tepkisine neden olmuştu. Nitekim Zekai Efendi'nin teftiş raporlarına göre 1892'de, bahsedilen mülklerin miri olarak işlem görecekları hakkında bir irade yayımlandı.⁵⁸⁰ Ancak itirazların devam etmesi üzerine konu tekrar gündeme alındı ve merkezde yürütülen yazışma ve görüşmelerin ardından nihai karar 1897 Aralık'ında verildi. Bir irade-i seniyye ile

⁵⁷⁸ Bu meselenin ortaya çıkışı ve geniş anlatımı için bkz.: Nadav Solomonovich ve Ruth Kark, “Land Privatization in Nineteenth-century Ottoman Palestine”, **Islamic Land And Society**, 22, 2015, s. 221-252.

⁵⁷⁹ BOA, Y.EE, 132/29.

⁵⁸⁰ M. Macit Kenanoğlu, “1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002, s. 149; Yafa'da ortaya çıkan bu mülk meselesine, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda değinen Kudüs Amerikan konsolosu Selah Merrill, ortaya çıkan durumu kötü yönetimin en bariz şekli olarak nitelemişti: US, NARA, RG84/1361410, s. 408-411 (Opening Jerusalem Archives aracılığıyla).

karara bağlanan meselede üst bürokrasi, şimdiye kadar mülke dönüştürülmüş olan arazilerin tekrar miriye geçirilmesinin fiilen mümkün olamayacağını kabul etti. Özellikle Almanların ısrarları nedeniyle de bu konuyu bir an önce suhuletle kapatmak niyetlerini belirttikleri kararda, o tarihe kadar mülke dönüştürülmüş olan arazilerin mülk olarak muhafaza edileceği beyan edildi.⁵⁸¹ Mevzuata aykırı olarak mülke dönüşen arazilerin mülk statüsünü mecburen kabul etmiş olan merkezi yönetim, aynı zamanda bu duruma neden olan memurlar hakkında gereken yasal işlemlerin başlatılarak bu gibi durumlara tekrar mahal verilmemesi için azami dikkat gösterilmesi yönündeki ihtarlarını yapmayı da ihmal etmedi.

3.2. TAPULAMA UYGULAMALARI

3.2.1. Kudüs'te Tapulamamın Başlaması

1847 Nisan'ında yazılarak tüm taşra idarelerine gönderilen nizamname ile tüm vilayetlerde yeni tapu senedi uygulaması başlatıldı. Nizamname her yere olduğu gibi Kudüs'e de gönderildi ve mutasarrıf Mustafa Paşa'nın tapu hükmünün orada uygulanamayacağını bildirmesi üzerine sadareten kendisine gönderilen emirde mutasarrıflık genelindeki tüm arazilerin mülk, miri ve vakıf olarak sınıflandırılması ve oluşan genel tablonun merkeze bildirilmesi istendi.⁵⁸² Taşrada yeni tapu düzenine geçişin ilk adımı olan bu nizamname modern mülkiyet uygulamalarının yansıması olmuştur. Merkez ve taşra idareleri açısından topyekûn mülkiyet konusunda yeni bir döneme girildiğinin de göstergesidir. Ancak Mustafa Paşa'nın, sancak genelindeki arazi sınıflandırmasının yeni düzene uygun olmadığını bildirdiği yazısı göz önüne alındığında istenen uygulamaların gerçekleştirilmesinin kolay olmadığı da görülmektedir. Nitekim Mustafa Paşa mutasarrıflığın arazi sınıflandırmasını, şehrin ileri gelenleri ve yönetimde söz sahibi kişiler olan idare meclisi üyelerine sormuştu. Daha sonraki bir yazışmada Kudüs'teki arazilerin tapu senetsiz olarak nasıl serbestçe ve kayıtsız bir şekilde alınıp satıldığından bahsedilmektedir.⁵⁸³ Bu durum da gösteriyor ki bu yeni düzenlemeler için Kudüs özelinde ciddi anlamda bir dönüşüm gerekiyordu.

⁵⁸¹ BOA, İ.DFE, 6/45.

⁵⁸² BOA, A.MKT, 93/49.

⁵⁸³ BOA, A.MKT.MVL, 93/38.

Yüzyıllardır uygulanan arazi hukukuna ait kanunların ayrı ayrı fermanlar şeklinde ortaya çıktığı ve bu konularda verilmiş olan fetvaların da bulunmasının zorluğu gibi sebepler,⁵⁸⁴ toprak düzenini tek bir sınıflandırmada toplamak düşüncesiyle birleştiginde 1858 Arazi Kanunu'na giden süreç başladı. Bu iş için görevlendirilen bir komisyon, 132 maddeden oluşan kapsamlı bir kanun metni hazırladı.⁵⁸⁵ Bu kanunname özel mülkiyet dışında kalan ve devlete ait olan arazilerin kullanım şeklini belirlemek için hazırlandı.⁵⁸⁶ Bir sonraki sene hazırlanan 33 maddelik tapu nizamnamesi de yeni arazi düzenine göre tapu uygulamalarının detaylarını belirledi.⁵⁸⁷

Tapulama uygulamalarından önce yapılması gereken emlak tahrir işlemleri⁵⁸⁸ için Şam'da bir komisyon kuruldu ve tedricen tamamlanan tahrirlerin akabinde tapu işlemleri yapılmaya başlandı.⁵⁸⁹ Şam'da başarılı olan usulün aynı şekilde Sayda eyaletinde de yapılması için gerekli emirler gönderildi.⁵⁹⁰ Şam'da yapılan tahrirlerin ne şekilde yürütüldüğüne dair ayrıntılı bilgilere ulaşamamış olsak da aynı işlemlerin Sayda'da yürütülme süreçleri merkezle yapılan yazışmalara yansımıştı. 1862'de gönderilen bir irade ile tahrir usulünün Şam'daki gibi uygulanması emri Sayda'ya gönderildiğinde valilik tarafından çalışmalara başlandı. Bin iki yüzer kuruş maaşla sancaklara gönderilen zabıtların yanında defter tutmak için altı yüzer kuruş maaşla birer de katip tayin edildi. Akka sancağına gönderilen iki zabıt ve iki katibin dışında diğer sancaklara birer zabıt ve katip gönderildi. Görevlendirilenin üzerinden bir sene geçmiş olmasına rağmen yalnızca Bilâd-ı Beşare⁵⁹¹ sancağındaki tahrir tamamlanabilmişti. Zabıtların gevşekliğinden şikayetçi olan Vali Mehmed Kabûlî Paşa durumu sadarete bildirerek zabıt olarak Şam'daki gibi Mekteb-i Harbiye

⁵⁸⁴ M. Macit Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sayı: 1, 2006 (Bahar), s. 109-110.

⁵⁸⁵ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 103-129.

⁵⁸⁶ Kenanoğlu, "1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)", s. 119.

⁵⁸⁷ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 130-138.

⁵⁸⁸ Bu dönemde başlatılmak istenen yeni tapu nizamının bu tahrirlere dayandırılacaktı. Tanzimat dönemi reformları arasındaki vergi düzenlemeleri de yine bu tahrirlere dayandırılmaktaydı: Abdülatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, 1990, s. 96-98.

⁵⁸⁹ BOA, İ.MVL, 410/17820.

⁵⁹⁰ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 167-168.

⁵⁹¹ Bilad-ı Beşare Sayda eyaletine bağlı bir sancak merkeziydi: Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Ankara, 2017, s. 161, 347, 546.

mezunlarının gönderilmesini istedi. Konuyu görüşen Meclis-i Vâlâ İstanbul'dan oraya zabıt gönderilmesinin masraflı olacağından dolayı Şam'da görevlendirilmiş olan zabıtlardan beş kişinin Sayda'ya gönderilmesine karar verdi. Aynı zamanda tahriri tamamlanmış ve defterleri tutulmuş olan kazalarda yeni tapu usulünün de bir an önce başlatılmasını istedi.⁵⁹² Tahrir konusunda tecrübeli kişilerin bölgeye gönderilmesiyle devam ettirilen çalışmalar 1867'de tamamlandı.⁵⁹³

1847-58 arasındaki dönemde ilk tapu nizamnamesinin gereği olarak Şam ve Sayda eyaletleriyle birlikte Kudüs'te de yeni tapu nizamının uygulanması istenmiş ve bu konuda çeşitli emirler gönderilmişti.⁵⁹⁴ Ancak bu işlemlerin taşra idarelerinde mevcut bulunan memurlar tarafından yapılması öngörülmekte ve ayrı bir teşkilatlanmaya gidilmemekteydi. 1858 kanunnamesinden sonra ise eyalet düzeylerinde oluşturulan komisyonlarca arazi tahrirleri gerçekleştirildi ve yerel idarelere tedrici olarak tapu memurları atandı. Eyaletlerdeki detaylı emlak tahrirleri içinse ayrı heyetler oluşturularak merkezden bu konularda tecrübeli memurlar gönderildi. Bu yönüyle 1847'de başlatılan tapulama uygulamalarından beklenen başarı elde edilemezken 1858 kanunnamesinin ilanı ile birlikte girilen dönemde, detaylı tahrir işlemlerine binaen yeni tapu nizamı uygulanmaya başlandı.

Şam ve Sayda eyaletlerinde yürütülen tahrirler esnasında Kudüs'ün bu eyaletlerden birine bağlı olmaması dolayısıyla Kudüs ve kazaları bu tahrirlere dahil edilmemişti. Kudüs'teki emlak tahriri çalışmaları 1864 sonlarında başlatıldı. Bu tarihte henüz Vilayet Nizamnamesi hükümlerince Suriye vilayeti oluşturulmadığı için Kudüs'ün müstakil yapısı devam etmekteydi. Kudüs'te arazi tahrir çalışmalarının başladığını ilk olarak Defterhâne-i Âmire katiplerinden Hüsnüzâde Ömer Fehmi Efendi'nin 1864 Kasım'ındaki Kudüs'e gönderilme yazısından öğrenmekteyiz.⁵⁹⁵

⁵⁹² BOA, A.MKT.MVL, 196/15.

⁵⁹³ BOA, İ.MVL, 500/22618; BOA, A.MKT.MHM, 298/34; BOA, MVL, 1063/11; Filistin toprak sistemi hakkında kapsamlı bir eser yazan Abraham Granott, 1860'a kadar tüm Suriye ve Filistin'deki arazilerin müşa (hisseli sahiplik) şeklinde işletildiğini söylemektedir: A. Granott, **The Land System in Palestine: History and Structure**, London, 1952, s. 174; Bu kanyaya varmasındaki neden yeni tapu sisteminin bu dönemde uygulanmaya başlamasından kaynaklanmaktadır. Ancak yine de bu tespit hatalı bir tespittir. Çünkü yeni tapu sistemine geçilirken hisseli ve hissesiz araziler olduğu gibi kaydedildi. Tapu kayıtlarında pek çok hisseli arazi olduğu gibi hissesiz araziler de oldukça fazladır. Bu yeni sistem hiçbir zaman bu anlamda bir dayatma getirmediği için şahıslar tasarruflarında bulundurdıkları arazileri olduğu gibi kaydettirdi.

⁵⁹⁴ BOA, İ.MVL, 211/6913; BOA, İ.MVL, 410/17820; BOA, A.MKT.MVL, 93/38.

⁵⁹⁵ BOA, İ.MVL, 536/24089.

Ömer Fehmi Efendi'nin atanma yazısında yeni arazi usulünün uygulanmaya başlanacağı da belirtilmektedir. 1865 ortalarında ise yeni tapu düzeninin usulüne dair Kudüs'e bir talimat gönderildi.⁵⁹⁶ Ardından Kudüs mutasarrıflığınca bir tahrir heyeti oluşturuldu. Bu heyete sonradan Ahmed, Tahir, İbrahim ve Anton isminde dört mukayyit, Hanna, Hannat ve Derviş isminde üç muhammin (arazinin kıymetini belirleyen) ve Ceris isminde bir de messah (ölçüm mühendisi) tayin edildi. Görevleri esnasında mukayyitlere beşer yüz ve diğerlerine de dörder yüz kuruş maaş bağlandı.⁵⁹⁷ Arazi ölçümlerinde modern kadaströ yöntemleri kullanılmaya başlanmadan önce bu tarihlerde "tahrir-i hendesi"⁵⁹⁸ usulüne göre farklı bir kadaströ yöntemi kullanılmaktaydı. Tahrir heyetine alınan mukayyit ve muhamminler de bu usulde yürütülen çalışmalarda yer almaktaydı.⁵⁹⁹

Komisyonun oluşturulup görevlilerin tayininden sonra tüm mutasarrıflık genelinde emlak tahriri işlemleri başlatıldı. Ancak tahrir işlemlerinin hangi bölgeleri önceleyip hangi sıraya ve güzergaha göre yapıldığı hakkında aydınlatıcı bir bilgiye sahip değiliz. Bazı bölgelerin ve köylerin tahririnin tamamlanmasının ardından tahrir sonuçları ve belirlenen vergi miktarlarına dair düzenlenen cetveller Maliye Nezareti'ne gönderilmekteydi. Kudüs'ten 1866 Nisan'ında gönderilen yazıda Yafa kazasının tahrir işlemlerinin tamamlandığı bildirilmektedir.⁶⁰⁰ Bu tahrir bildiğimiz kadarıyla mutasarrıflığın tamamlanan ilk tahriridir. Ancak Kudüs kazasının tahririnin daha önce başlatılıp tamamlandığı da varsayılabilir. 1870-71 yıllarında gönderilen raporlarda ise Gazze kazasındaki toplam on köyün tahririnin tamamlandığı bilgisi verilmektedir.⁶⁰¹ Bunlardan başka farklı zamanlarda gönderilen raporlarda farklı köylerin tahrirlerinin tamamlandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ulaşabildiğimiz bu raporlar yalnızca Yafa ve Gazze kazalarındaki tahrirlerden bahsetmektedir. Kudüs merkez kazasındaki tahrirler muhtemelen bunlardan daha önce gerçekleşti ve ikinci olarak Yafa kazasının tahrirleri başlatıldı.

⁵⁹⁶ BOA, A.MKT.UM, 858/102.

⁵⁹⁷ BOA, İ.MVL, 536/24089.

⁵⁹⁸ Tahrir-i hendesi, geometrik çizimlerle oluşturulan haritalar üzerinde arazilerin malik ve mutasarrıf bilgilerinin defterlere kaydedilerek yapılan ölçümlerdir: **Defterhâne'den Tapu ve Kadaströ'ya...**, s. 194.

⁵⁹⁹ **Defterhâne'den Tapu ve Kadaströ'ya...**, s. 199.

⁶⁰⁰ BOA, A.MKT.MVL, 282/35.

⁶⁰¹ BOA, ŞD, 6/48; BOA, ŞD, 240/12; BOA, ŞD, 240/37.

Yapılan bu tahrirlerde asıl olarak “kıymet-i emlak” ve “îrâd-ı emlak” adıyla toplanacak olan vergilerin miktarı belirleniyordu. Yeni belirlenen vergiler eskiden alınmakta olan vergilerden köy bazında farklı oranlarda olmak üzere daha fazla çıkmaktaydı. Belirlenen yeni vergilerin aynı sene içinde toplanmaya başlanması istenmekteydi. Merkezin üzerinde durduğu bir diğer önemli konu ise yapılan bu tahrir sonuçları esas alınarak eski tapu senetlerinin yenileri ile değiştirilmesi ve hiç senedi olmayanların da tapuya geçirilmesi idi. Tapulama işlemleri bu tahrirlerden ayrı yapıldığı için yeni tapu senetlerinin oluşturulmaları daha sonradır.

İlk tapulama işlemleri, Kudüs şehrinde başlamıştır. Bu ilk uygulamalarda mülklerin zabıt kayıt defterlerine geçirilmesi, malik ve mutasarrıfların başvuruları üzerine gerçekleşmekteydi. Kişilerin kendi başvurularına dayanan bu yöntemle yalnızca 1866 Haziran’ında iki dükkan ve iki tarla olmak üzere dört mülk kayıt altına alınabilmişti. Bu usulün, mülklerin yeni sistemde kaydedilmesi için oldukça yetersiz olduğu görüldüğünde, köy ihtiyar heyetleri ve tapu memurlarının birlikte hareket etmesiyle, tüm mülklerin tapuya rabtı usulüne geçildi.⁶⁰² Böylece kayıtların sistematik ve organize bir şekilde tutulması, 1871 yılının Mayıs ayından itibaren gerçekleşti.⁶⁰³

Tescili yapılmış olan ilk toplu tapu kayıtları Kudüs’e bağlı, ancak mesafe bakımından buraya hayli uzak bulunan Saffâ köyüne aittir. Defter kayıtlarına göre 20 Mayıs tarihinde Saffâ köyünde 87 adet ve Deyr-Eyyûb köyünde ise 8 adet tarlanın tapu kaydı tescil edildi. Bundan on beş gün sonra ise yine Deyr-Eyyûb köyünde 9 adet ve

⁶⁰² **Osmanlı’dan Günümüze Tapu Arşiv**, haz. Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Ayşe Dalkıran ve Fatma Mercan, Ankara, 2009, s. 45.

⁶⁰³ Bu kayıtlar Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde (TKG.KK) bulunan zabıt kayıt defterlerinde (ZK.d) bulunmaktadır. Bu defterlere Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)’nin desteklediği ve Filistin Araştırmaları İmar ve Dayanışma Derneği (FAID)’nin, bu tezin danışmanı Prof. Dr. Zekeriya Kurşun’un koordinatörlüğünde yürüttüğü “Osmanlı Arşivlerinde Filistin Projesi” kapsamında ulaşılmıştır. Bu bölüm ise içinde bursiyer doktora öğrencisi olarak yer aldığım 121K396 numaralı ve “Osmanlı Modernleşmesinin Ferdi Mülkiyetin Gelişmesine Yansıması: Birüssebi Kazası Örneğinde Tapu Uygulamaları ve Mülkiyet Analizi” başlıklı Tübitak 1001 projesindeki çalışmanın bir sonucu olarak üretilmiştir. Bahsedilen ilk kayıtlar için bkz.: TKG.KK (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi), **ZK.d** (Zabıt Kayıt Defterleri), 6282, s. 5; TKG.KK, **ZK.d**, 6281, s. 3-33; Tapu kayıtlarını muhtevî defterler kazalara göre ayrılmaktadır. Aynı defterde bir kazaya ait farklı köyler bulunabilmekte ancak farklı kazalara ait köyler bulunmamaktadır. Bu durumun iki istisnası vardır. Bunlar, Kudüs için tutulmaya başlanan 6281 numaralı ilk defter ve 6263 numaralı üçüncü defterlerdir. Kudüs için tutulan ilk üç defter sonradan tutulan 42 defterden farklı olarak çizelge şeklinde olmayıp kısa bilgi notları halinde tutulmuştur. 6285 numaralı dördüncü defterden itibaren son döneme kadar tutulan defterler ise ayrıntılı çizelgeler halinde düzenlenmiştir; Kenneth W. Stein, **The Land Question in Palestine, 1917-1939**, Chapel Hill, 1984, s. 20.

Kefr-Ni‘me köyünde ise 218 adet tarlanın kayıtları tescillendi.⁶⁰⁴ İlk tapu kayıtlarının yapıldığı bu üç köy Kudüs kazasına bağlı olmakla Yafa kaza sınırına oldukça yakın bir konumdadır.⁶⁰⁵ Kudüs kazasının ilk tapu kayıt defteri olan 6281 numaralı zabıt kayıt defterinde bahsedilen bu üç köy haricinde başka köylere ait kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin 4 Haziran tarihinde, bahsedilen üç köyün yanında Halilürrahman kazasına bağlı bulunan Rayif mezrasına ait 45 tarlanın ve Yafa'nın Remle nahiyesine bağlı farklı köylerin kayıtları da mevcuttur. Aynı zamanda bu toplu kayıtlar arasında farklı bir köye veya Kudüs merkeze ait az sayıda sıkıştırılmış kayıtlar da bulunmaktadır. Defterlerdeki bu kayıtlar tarih sırasına göre tescil edildiğinden aynı köye ait tüm kayıtların bir arada bulunamaması anlaşılabilir bir durumdur.

Tutulan bu defterler mutasarrıflık tapu dairesi memurlarının araziye çıkarak ilgili köy veya mahallelerde yaptıkları çalışmalarla düzenlenmekteydi. İlk olarak memurların mahallinde yaptıkları incelemelerle mülklerin kaydı tutulur, bu kayıtlara malik ve mutasarrıf bilgileriyle mülke ait detaylar işlenirdi. Aynı zamanda tutulan bu kayıtların, daha önce yapılmış emlak tahririlerine uyup uymadıklarını kontrol edip tapu senedi verilmesinin önünde bir engel olmadığından emin olunurdu.⁶⁰⁶ İlk kayıtların tutulduğu yoklama defterleri, idare meclisinde onaylandıktan sonra malik veya mutasarrıfın harcını ödemesinden sonra kendisine geçici bir belge verilerek mülk kaydı hasılat defterlerine aktarılır ve aylık periyodlar halinde merkeze gönderilirdi.⁶⁰⁷ Merkezde ilgili mülkler tescil edilerek her mülkiyet için ayrı bir tapu senedi oluşturulur ve bu senetler sahiplerine verilmek üzere mahalli tapu dairelerine gönderilirdi.⁶⁰⁸ Yukarıda örneklerini verdiğimiz ilk tescil işlemlerinin tarihleri merkezde yapılan bu tescil işlemlerinin tarihi olup aynı zamanda tapu senetlerinin düzenlenme tarihidir. Kudüs'e ait ilk üç tapu defterinde, mülk kayıtlarının hangi tarihte kayıt altına alındıkları bilgisi bulunmamaktadır. Bu yüzden erken tarihli kayıtlar tescil tarihleri üzerinden anlatıldı. Ancak dördüncü defterden itibaren kaydedilmiş olan mülklerin kayıt tarihleri aylık olarak belirtilmektedir. Bu anlamda ilk kez çizelge usulünde

⁶⁰⁴ Aynı defter.

⁶⁰⁵ Haritalarda köylerin konumunu görmek için bkz.: **Osmanlı Filistini Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası (1516-1917)**, haz. Zekeriya Kurşun, Abdülkadir Steih, Ali İhsan Aydın, İstanbul, 2020, s. 201, 204, 212.

⁶⁰⁶ **Rehber-i Mu‘âmelât**, Samsun, 1339, s. 72-73.

⁶⁰⁷ Yarcı, “Osmanlı Devleti’nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi...”, s. 41.

⁶⁰⁸ **Osmanlı’dan Günümüze Tapu Arşiv**, s. 46.

tutulmuş olan 6285 numaralı defterin baş kısmındaki kayıtlar Ayn-Sinya köyü kayıtları olup R. 1287 Şubat ayı içinde (13 Şubat-12 Mart 1872) tutulan kayıtlardır. Bu kayıtlar Kudüs'teki işlemlerinin ardından merkeze gönderilmiş ve Defter-i Hâkânî Nezareti'nce aynı yılın 14 Eylül tarihinde tescil edilmişlerdir. Bu işleyiş daha sonra tutulmaya devam edilen tüm defterler için aynı şekilde uygulanmıştı.⁶⁰⁹

Kaza merkezlerinde aylık periyodlar halinde tutulan tapu kayıtlarının ilk işlemleri, Rumi takvim esas alınarak işlenmekteydi. Her ayın sonunda, o ay içinde alınmış olan kayıtlar kontrol edilip merkeze gönderilirken, hesaplanan tapu hasılatı ve oluşturulan icmal bilgileri de bu kayıtlarla merkeze gönderildi. Ay sonundaki bu işlemler muhasebeci, evkaf müdürü, Defter-i Hâkânî memuru, tapu memuru, tapu memur yardımcısı ve sandık emininden oluşan “takrir komisyonu” tarafından yapılırdı. Kayıtların ve hesapların eksiksiz ve yanlışsız olarak gönderilmesinden bu komisyon sorumluydu.⁶¹⁰

3.2.2. Kudüs Mutasarrıflığında Tapu İdaresinin Kuruluşu

1847 ve 1859 tapu nizamnamelerinde, arazilerin devir ve satış işlemlerini kaza ve mutasarrıflık merkezlerinde yürütecek görevliler olarak mal memurları zikredilmektedir.⁶¹¹ Bu dönemde taşrada henüz müstakil olarak tapu işlemleriyle görevlendirilmiş memurlar bulunmamaktaydı. Taşraya gönderilen ilk tapu memurları 1858 sonrasındaki arazi tahrirleri vesilesiyle gönderildi. Vilayet ve sancak merkezlerindeki tapu memurları bu dönemde kalıcı olacak görev yapmaya başladılar. Kudüs mutasarrıflığında tapu memurluğunun oluşturulmasına ilişkin ilk bilgimiz 1860'a aittir. Bu tarihte Ahmed ed-Dârî isimli bir kişi yazığı arzuhalinde Kudüs tapu memuru olarak atanmasını istiyor ancak, oraya Defter-i Hâkânî tarafından bir tapu memurunun zaten daha önce gönderildiği belirtilerek bu istek reddediliyor.⁶¹² Ancak gönderilmiş olan bu tapu memuru hakkında daha fazla bilgiye maalesef sahip

⁶⁰⁹ Sürecin bu şekilde işlediği elimizde bulunan tapu senetlerinin defter kayıtları ile karşılaştırılmasından da anlaşılabilir. Bu konuda örnek olması için Beyt-Câlâ köyünde bulunan bir arazi için düzenlenen tapu senedi ve bu senetten hareketle yazılan defter kaydının tarihleri incelenebilir: TKG.KK, **ZK.d**, 6318, s. 143, no: 91; BOA, **İ.DFE**, 20/36.

⁶¹⁰ Kudüs zabıt kayıt defterlerinin bazılarında aylık kayıtların son kısmında bu komisyon üyelerinin mazbatasları ve mühürleri bulunmaktadır. Bazı örnekler için bkz.: TKG.KK, **ZK.d**, s. 10, 14, 15.

⁶¹¹ BOA, **İ.MSM**, 21/511; **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 130;

⁶¹² BOA, **A.MKT.NZD**, 332/40.

bulunmamaktayız. 1864'te ise yukarıda bahsettiğimiz üzere Kudüs'te yeni tapu nizamının uygulanması maksadıyla Defterhâne-i Âmire katiplerinden Ömer Fehmi Efendi tapu memuru olarak gönderildi.⁶¹³ Ömer Fehmi Efendi'nin görev yerine gönderilme sebebi, atama iradesinde "arazi hakkında ittihâz olunan usûl-i cedîdenin icrâsı zımında ..." ifadeleriyle belirtilmişti.

1858 Arazi Kanunnamesi miri arazilerin usul ve işleyişleriyle ilgilenecek olan taşra memurları olarak defterdarlar ve mal müdürlerini takdim etmektedir. Hemen ardından hazırlanan Tapu Nizamnamesi de yine aynı bilgileri vererek taşra idarecileri, defterdarlar ve mal müdürlerinin arazi sahipleri hükmünde olduklarını belirtmektedir.⁶¹⁴ Yeni tapu düzeninin usul ve şeklinin oluşturulduğu bu yıllarda henüz tapu memurları veya daireleri teşekkül etmemişti. Taşra idari merkezlerinde müstakil olarak bu işlerle ilgilenecek olan tapu dairelerinin oluşturulması ise 1867'de çıkarılan bir talimatname sonrasında.⁶¹⁵ İlk kez 1860'ta Ömer Fehmi Efendi'nin atanmasıyla oluşturulan Kudüs tapu dairesinde 1868 senesi Suriye Vilayet Salnamesi kayıtlarına göre üç memur görev yapmaktaydı. Bunlar, tapu başkatibi Abdülmuttalib Efendi ile yardımcıları Mustafa ve Ragıb efendilerdi.⁶¹⁶ 1864 nizamnamesi sancaklardaki idare meclislerinin tapu işlerindeki yetkisini tanımlamamış, müstakil olarak tapu memurlarından bahsetmemişti. Ancak taşra idarelerinde tapu dairelerinin gelişimine paralel olarak, 1871 nizamnamesinde mutasarrıflıklar bünyesindeki Defter-i Hâkânî memurlarının görev ve vazifelerinin çerçevesi belirlendi.⁶¹⁷ Bu talimatnameye göre tapu memurlarının temel görevleri; ferağ⁶¹⁸ ve intikal⁶¹⁹ senetlerinin hazırlanmasıyla mahlul⁶²⁰ gibi durumlarda araziler hakkındaki işlemlerin yürütülmesi, eski senetlerin kontrol edilerek yenilenmesi ve bir araziye on sene müddetle kullanmakta olan kişiye "hakk-ı karar" ile tapu senedi verilmesiydi.⁶²¹ Tapu memurlarının önemli bir görevi de

⁶¹³ BOA, A.MKT.UM, 814/86.

⁶¹⁴ **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 130.

⁶¹⁵ **Defterhâne'den Tapu ve Kadastro'ya...**, s. 180.

⁶¹⁶ **Salname-i Vilayet-i Suriye**, 1285, s. 40.

⁶¹⁷ **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 635, madde: 39.

⁶¹⁸ Kişinin uhdesine bulundurduğu tasarruf hakkını başka birine satması: **Rehber-i Mu'âmelât**, s. 37.

⁶¹⁹ Miri ve vakıf arazisi mutasarrıfının vefatı durumunda ilgili mülkün kanuni mirasçısına geçmesidir: **Rehber-i Mu'âmelât**, s. 83.

⁶²⁰ Kişinin tasarrufunda bulundurduğu mülkün vefat veya farklı sebeplerden dolayı

⁶²¹ Karakoç, **Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnamesi**, 346; 1871 tarihli vilayet nizamnamesinde tapu memurlarının görevleri çok genel olarak kanunlara göre arazi düzeninin uygulanması ve teftişi şeklinde belirtildi: **Düstur**, Birinci Tertip, c. 1, s. 632, madde: 29.

mahkemelere taşınmış olan arazi davalarına ve idare meclislerinde arazi konulu oturumlara üye olarak katılmaktı. 1858 kanunnamesi bu görevlilerin “sahib-i arz” sıfatıyla dava ve meclislere müdahil olmaları hükmünü getirmişken 1873’teki bir Şûrâ-yı Devlet kararı ise arazi konusundaki kanunlara ve işleyişe vukûfiyetleri bakımından müdahilliklerinin gerekli olduğunu belirtmektedir.⁶²² Görev ve sorumlulukları kesin olarak belirlenen bu memurlar Kudüs’teki mutasarrıflık teşkilatında görevlendirilirken buraya bağlı kaza teşkilatlarında Defter-i Hâkânî Nezareti’nden gönderilen memurlar değil, daha çok yerel halktan tapu memurları vazifelendirildi.

1858’den sonra ortaya çıkan durumda, yapılan reformlarla arazi ve mülkiyet konularında Defter-i Hâkânî memurları taşrada önemli görevliler haline geldiler. Devletin en önemli gelir kalemi olan arazi konusundaki tüm işlemler yerelde bu görevliler tarafından yürütüldü. Kudüs mutasarrıflığı bünyesinde görev yapan tapu memurları bu dönemde imparatorluğun diğer yerlerindeki meslektaşlarına göre çok daha kritik durumdaydılar. Çünkü Filistin’e akın eden Musevi nüfus, gayr-i resmi olarak bölgeye yerleşmeye devam ediyor, üzerinde buldukları arazileri de mülkiyet statüsüne geçirmeye çalışıyorlardı.⁶²³ Bir vakıa olarak Musevilerin bölgede yerleşmekte olduklarının açıkça bilinmesinin yanında teftiş için bölgeye giden üst düzey memurların yazdıkları raporlarda da bu durum detaylarıyla belirtilmekteydi.⁶²⁴ Gerek Musevilerin kendi adlarına yapılan satışlar ve gerekse farklı kişiler üzerinden gerçekleştirilen işlemler neticesinde Musevi muhacirlerin kullanıma geçen yerler konusunda birinci dereceden sorumlu görülen görevliler tapu memurlarıydı. Musevilerin bölgedeki iskanını yasaklayan en üst derecedeki yazışmaların da ilk iletiildiği kurumlardan birisi Defter-i Hâkânî Nezareti’ydi. Bu yazışmalarda, alınan

⁶²² BOA, A.MKT.ŞD, 15/99.

⁶²³ Ömer Tellioğlu eserinde Kudüs mutasarrıflığında görevli alt ve üst düzey görevlilerin, Musevilerin arazi edinmesindeki rollerine ilişkin örneklerden bahsetmektedir. Bu örneklerin büyük bölümü merkeze gönderilen ihbar mektuplarından hareketle sunulsa da Musevilerin bölgeye olan göçleri neticesinde yerleşmeye devam etmelerini anlamaya yardımcı olmaktadır: Ömer Tellioğlu, **Filistin’e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)**, İstanbul, 2015, s. 134-145.

⁶²⁴ 1903 yılında bölgedeki arazilerin Musevilerin eline geçişi hakkında Şûrâ-yı Devlet muavinlerinden Mümtaz Bey’in yazdığı rapor için bkz.: BOA, A.AMD.MV, 80/30.

kararlar hilafına hareket edecek olan memurların hemen görevden azledilerek muhakemeye alınacağı belirtilmekteydi.⁶²⁵

Kudüs kazalarında merkeze nispetle tapu uygulamaları konusunda daha fazla düzensizlik ve görevi kötüye kullanmalarla karşılaşılmaktaydı. XX. yüzyıla yaklaşırken bölgede en hızlı nüfus artışına sahne olan ve büyüme için cazip bir konumda yer alan Yafa kazası belki de arazi konusunda en dikkatle izlenen yerd. Pek çok defa arazi konusundaki anlaşmazlık ve birtakım karışıklıklara sahne olan kazada 1891’de, Alman Texpler kolonisinin kurulu olduğu arazinin statüsü konusunda da bir anlaşmazlık çıktı. Konu, Yafa Alman konsolosunun kaymakamı şikayet ederek işinden alınmasını istemesiyle büyüdüğünde bir tahkikat başlatıldı.⁶²⁶ Bu tahkik için İstanbul’dan özel bir müfettiş gönderildi. Bağdad, Halep ve Hüdavendigâr vilayetlerinin de içinde bulunduğu pek çok taşra idari biriminde görev yapmış, arazi ve tapu konularında tecrübeli bir bürokrat olan Abdurrahman Zekai Efendi, başta miri olarak verilen arazinin zaman içinde mülke dönüştürülmüş olduğu kanaatiyle tahkikatını sonuçlandırdı. Zekai Efendi, yürüttüğü tahkikatlarının neticesinde arazi statüsünde yapılan bu değişikliğin müsebbibi olarak kazadaki tapu memurlarını gösterdi.⁶²⁷ Zekai Efendi bu konuda ilginç bir yorum yapmaktadır. Sadrazama yazdığı özel mektubunda, kazadaki tapu katiplerine aylık olarak verilen miktar 70-80 kuruştur ve bu miktara İstanbul’dan buraya herhangi bir Defter-i Hâkâni memurunun gelmeyeceği gibi yerelde liyakat sahibi katipler de razı olmuyordu. Bahsedilen ücrete çalışan kişiler de arazilerin dönüm miktarı ve statüsü gibi birtakım bilgilerde, kişilere menfaat sağlayabilecek tarzda manipülasyonlar yapabiliyorlardı. Zekai Efendi imparatorluğun geneline yayılmış olan bu gibi olumsuzlukların engellenmesi için Defter-i Hâkâni teşkilatının ıslahı, maaşların arttırılması, teftişlerin sıklaştırılması ve kaymakamların daha ehil kişilerden seçilmesi gibi öneriler de sunmuştu.

⁶²⁵ BOA, A.AMD.MV, 80/30.

⁶²⁶ Solomonovich ve Kark, “Land Privatization in Nineteenth-century Ottoman Palestine”, s. 234-235.

⁶²⁷ BOA, Y.EE, 132/29.

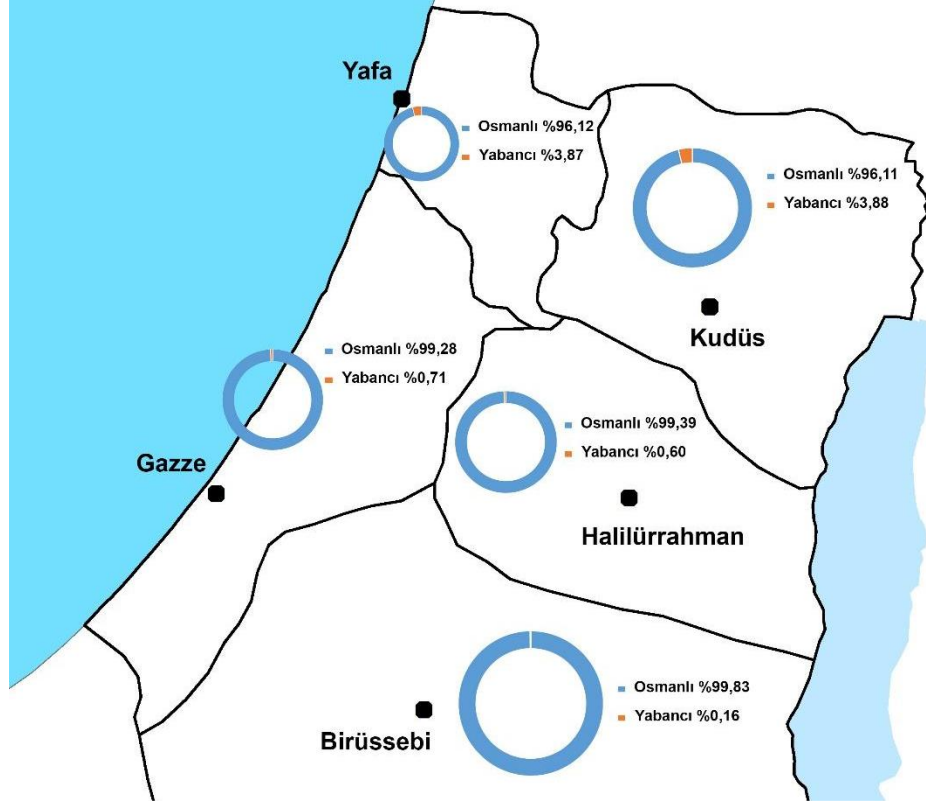
3.2.3. Kudüs Mutasarrıflığı Zabıt Kayıt Defterleri

Kudüs merkez kazasında 1864'te Defterhane-i Âmire katiplerinden Ömer Fehmi Efendi'nin tapu memuru olarak gönderilmesiyle arazi tahrirlerinin başladığı varsayılabilir. Bölge bölge ve köy köy yapılan bu tahrirlerin 1872'ye kadar devam ettiğine dair bilgilerimiz bulunmaktadır. Bu konudaki ayrıntılar yukarıda verilmişti. 1858 Arazi Kanunnamesi ve ardından hazırlanan Tapu Nizamnamesi'nin getirmiş olduğu hükümler de bu bahsedilen tahrir sonuçları dikkate alınarak uygulandı. Tahrirler konusunda merkeze iletilen bilgiler ve defterlere işlenen veriler dikkate alındığında ilk olarak Kudüs merkez kazasının tahririne başlandığı ve ardından Gazze, Yafa ve Halilürrahman kazalarında tahririn devam ettirildiği anlaşılmaktadır. İlk olarak tahririne başlanan Kudüs kazası haliyle yeni tapu işlemlerinin de ilk uygulanmaya başlandığı kazaydı. Bu yeni sisteme göre daha önce sahip olunan eski temessük belgeleri, İstanbul'daki Defter-i Hâkâni Nezareti tarafından farklı bir formatta hazırlanan yeni tapu senetleriyle değiştirilecek, verilen tüm tapu senetlerindeki bilgiler de hem yereldeki tapu dairelerinde ve hem de Defter-i Hâkâni bünyesinde tutulan defterlerde muhafaza edilecekti. Böylece imparatorluğun tüm bölgelerindeki her cinsten mülkiyet devlet kayıtlarına geçirilmiş olacaktı.

Zabıt kayıt (tapu defterleri) defterleri kaza esasına göre tutulmaktaydı.⁶²⁸ Bu anlamda 1870'lerin başından itibaren tutulmaya başlanan zabıt kayıt defterleri Kudüs merkez kazası ile Yafa, Gazze, Halilürrahman ve Birüssebi olmak üzere Kudüs mutasarrıflığı genelinde 141 adete ulaşmıştı. Başlarda tutulan defterler çok büyük oranda arazi ve diğer mülk çeşitlerini toplu halde ihtiva etmektedir. Yani yeni tapu sistemine ilk kez alınan mülkler, köy ve mahalle ölçeğinde toplu halde bu defterlerde peş peşe kayıtlı durumdadır. İleriki tarihlerde daha önce defterlere kaydedilmiş olan herhangi bir mülkün intikal, ferağ veya satış gibi durumlarında bahsi geçen mülk yeni bilgileriyle tekrar deftere kaydedilirdi. Bu bakımdan defterlerdeki mülk kayıtlarının bu sisteme ilk dahil olduğu zamandan itibaren ne şekilde el değiştirdiği, titiz ve dikkatli incelemeler sonrasında takip edilebilmektedir.

⁶²⁸ Daha önce belirtildiği gibi bu defterler günümüzde Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde (TKG.KK) mahfuzdur.

Çizim 3.1: Kudüs Mutasarrıflığında 1871-1917 Yılları Arasında Yapılan Tapu İşlemlerinin Tabiiyete Göre Oransal Dağılımı⁶²⁹

Zabıt kayıt defterleri, yerli veya yabancı fark etmeksizin mülk sahibi olan herkesin kaydını ihtiva etmektedir. Bu bakımdan yalnızca Osmanlı vatandaşlarının kayıtlarının bulunduğu nüfus defterlerinden ayrılmaktadır.⁶³⁰ Zabıt kayıt defterleri üzerinden bölgedeki mülkiyet sahipliğine ve servet dağılıma ilişkin çok canlı ve hareketli tablolara ulaşmak mümkün olabilmektedir. Kudüs mutasarrıflığına ait 141 defter üzerinde yapılan incelemeler neticesinde toplamda yaklaşık 490 bin tapu kaydının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Kabaca yapılan bir tasnif sonucunda ise bu toplam kayıtlardan 475 bininin Osmanlı vatandaşlarına, geri kalan 15 bininin ise yabancı

⁶²⁹ Çizim, Arcgis programı kullanılarak tarafımızca oluşturulmuş olup dilim grafikler sonradan eklenmiştir.

⁶³⁰ Günümüzde İsrail Devlet Arşivi'nde mahfuz bulunan Osmanlı son dönem Kudüs nüfus kayıtları, Müslim-Gayrimüslim tüm vatandaşlar hakkında çok ayrıntılı bilgiler sunarken buradaki yabancı unsurlar hakkında bilgi vermemektedir.

unsurlara ait olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.⁶³¹ Bu kayıtlar mülklerin ilk kayıtlarıyla beraber alım satım, intikal ve ferağ muamelelerini de kapsadığı için verilen rakamlar mülk adetlerini göstermemekte, defterlerdeki yeni kayıtlar da dahil tüm hareketlilikleri ifade etmektedir. Yukarıda çizimde görüleceği gibi verilmiş olan çizim üzerindeki grafikler de kazalara göre mülkiyet işlem oranlarını göstermektedir. Yabancıların en fazla mülkiyet tescil, alım ve satım gibi işlemleri yaptığı kaza Kudüs iken bu oran saralı olarak bir liman kenti Yafa, Gazze, Halilürrahman ve Birüssebi şeklinde devam etmektedir.

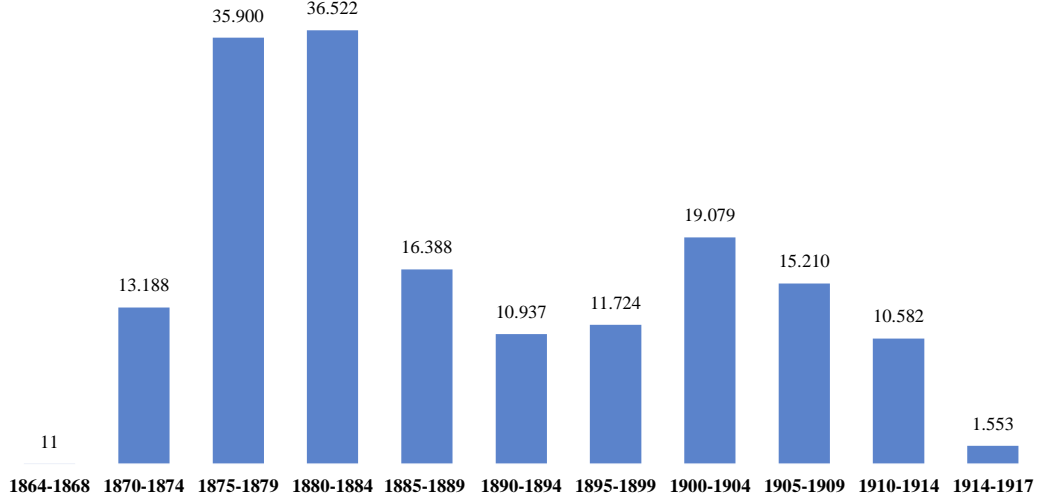
Defterlerde kayıtlı bulunan mülklerin birim miktarlarına ulaşmak için sonradan gerçekleşen muamelat kayıtlarının süzülmesi gerekmektedir. Bu süzme işlemini Kudüs mutasarrıflığının geneline ait kayıtların tümüne uygulamak, ayrı çalışmaların yapılmasını gerektirmektedir. Ancak yukarıda daha önce bahsedilmiş olan proje⁶³² kapsamında okuması yapılmış olan, Kudüs merkez kazasına ait defterler üzerinde, ek çalışmalar yaparak bu gibi çıkarımlara ulaşılabilmektedir. Örneğin Kudüs kazasına ait 45 adet defterdeki 171.094 tapu işlem kaydı içinden aynı mülklere ait mükerrer kayıtlar elendiğinde 62.414 rakamına ulaşılmaktadır.⁶³³ Bu rakam miri, vakıf ve mülk olarak kaza genelinde yeni tapu sistemine kaydedilmiş olan mülkiyetlerin adedini göstermektedir.

⁶³¹ Defterlerin tutulması esnasında maliklerin tabiiyetinin belirtilmesi oldukça önemsenmişti. İlk birkaç defterde bu bilgiler yer almamışsa da sonradan eksiksiz bir şekilde hem maliklerin ve hem de mülkin önceki malikinin tabiiyeti belirtilmiştir. Bu konu defterlerin tutulması konusunda hazırlanan tarifname ile tapu memurlarına bildirilmekteydi: TKG, **ZK.d.**, 6326, görüntü nr: 7.

⁶³² İlgili proje ayrıntılarından 603 numaralı dipnotta bahsedildi.

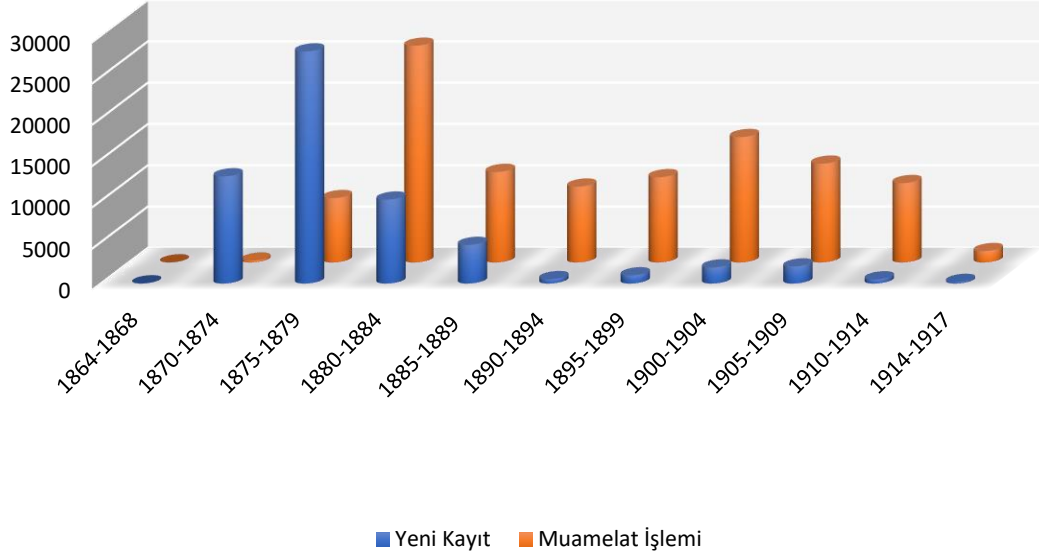
⁶³³ Bu eleme işlemi defterlerin “cihet-i i’tâ-yı sened” ve “hangi defterden naklolundu” başlıklarındaki verilerden hareketle yapılmaktadır. “Cihet-i i’tâ-yı sened” başlığı altında ilgili kaydın hangi durumda ve hangi nedenle oluşturulduğu anlatılmaktayken “hangi defterden naklolundu” başlığında ise ilgili mülkün daha önce tutulmuş olan defterlerde kaydının olup olmadığına atıf yapılmaktadır.

Grafik 3.1: Kudüs Kazasında Yıllara Göre Tapu Kaydı Hareketliliği

Yukarıdaki grafikte Kudüs kazasında zabıt kayıt defterlerinin tutulmaya başlandığı tarihten son kayıtların işlendiği tarihe kadar, beşer yıllık süreçlerde defterlere geçirilmiş olan kayıt adetleri görülmekte. 1864'te arazi tahrirlerinin yapılarak Kudüs'e tapu memuru gönderilmesi sonrasında bazı kayıtlar tutulmuşsa da asıl olarak toplu kayıtların alınmaya başlanması 1870'ten sonra gerçekleşti. Bu toplu kayıtların alınmaya başlanması daha önce anlatıldığı gibi, tapu memurlarının mahallinde gerçekleştirdiği çalışmalar ile aylık bazda tutulan listelerin onaylanarak Defter-i Hâkâni Nezareti'ne gönderilmeleri, buna mukabil olarak listelere göre orada hazırlanan tapu senetlerinin Kudüs'e geri gönderilerek şahıslara dağıtılması şeklinde vuku bulmaktaydı. Seri kayıtların tutulmaya başlandığı ilk beş yılın peşinden gelen on yıl ise en fazla kayıt tutulan dönemdi. Ancak bu on yılda tutulan yeni kayıt ve muamelat işlemlerinin oransal farklılıkları birbirinden oldukça fazladır. Daha önce yeni tapu sistemine geçirilmemiş olan ve ilk defa senet verilen mülk kayıtları aşağıdaki tabloda "yeni kayıt" olarak, daha önce kaydı tutulmuş ve ferağ, intikal yahut satış yoluyla el değiştiren mülklerin kaydı ise "muamelat işlemi" olarak gösterilmiştir.

Grafik 3.2: Kudüs Kazasında Yıllara Göre Yeni Tapu Kayıtları ve Muamelat İşlemleri

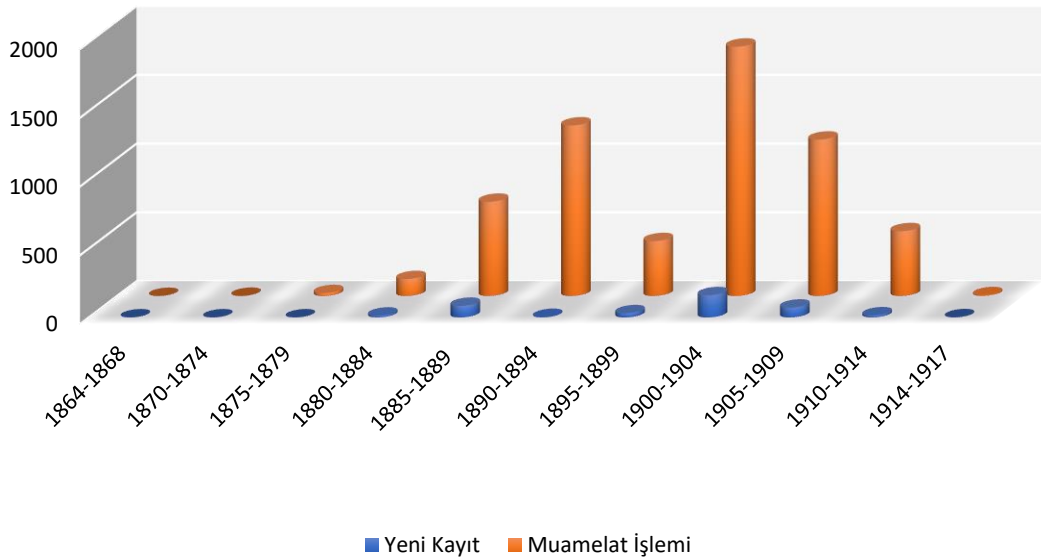

1870'ler boyunca Kudüs kazasında yeni kayıtların bu kadar yüksek olmasının nedeni, Arazi Kanunnamesi'nin ilanından sonra uygulanmaya başlanan yeni tapu düzeninin, devletin en önemli mülk siyaseti haline gelmesiyle ilgilidir. Tahrirlerin tamamlandığı bölgede gerekli teşkilatlanmaların oluşturulmasıyla da tüm mülklerin bir an önce kaydedilmesi için tapu memurları seferber edildi. Kazaya ait tüm defterlerde yer alan 62.414 yeni kaydın 41.064'ünün, yani %66,19'unun ilk on yılda tamamlanması da kuşkusuz bu mülk siyasetinin ne kadar önemsendiğini göstermektedir. 1880'den itibaren yeni mülk kayıtları tutulmaya elbette devam edildi ancak sayıları giderek azaldı.

Daha önce mutasarrıflık genelindeki tüm kayıtlar içinde Osmanlı vatandaşları ve yabancıların rakamlarını vermiştik. Kudüs kazasında ilk kez tescili yapılan yeni mülk kayıtları üzerinden aynı bilgilere baktığımızda bu kayıtların kahir ekseriyetinin Osmanlı vatandaşlarına ve yalnızca 378 adetinin yabancılara ait olduğunu görmekteyiz. Ancak ilk tescil işlemi yapıldıktan sonra mülklerin zaman içinde yabancılara satıldığı dikkate alındığında sonraki dönemlerde yabancıların mülk

edinme oranlarının arttığı gözlemlenmektedir. İlk tescil işlemlerinde yabancı maliklerin oranı %0,60 iken sonradan yapılan muamelelerin kayıtları da dikkate alındığında 45 defterdeki 171.094 adet işlemin 6.645'si yani %3,88'inin yabancı uyruklu kişilere ait olduğu görülmektedir. Bu durum gösteriyor ki devlet tarafından kayıt altına alınabilmiş olan mülklerde zaman içinde yabancıların oranı giderek arttı.

Grafik 3.3: Yıllara Göre Kudüs Kazasında Yabancıların Tapu Kayıtları

Grafikteki verilerden açıkça anlaşıldığı üzere yabancıların mülkiyet işlem sayısı, ilk kez 1885 sonrasındaki beş yıllık dönemde beş yüz adet üzerinde çıkabildi.⁶³⁴ Bir önceki dönemde bu sayı 136'ydı. Tüm dönemler boyunca yabancıların mülkiyet işlemleri ağırlıklı olarak muamelat işlemi olarak gerçekleşti ve bunlar grafikte turuncu ile gösterildi. İlk tescil işlemi olan yeni kayıtlar, muamelat işlemlerinin oldukça gerisindeydi. Çünkü yabancıların 1869 öncesinde Osmanlı topraklarında mülk

⁶³⁴ Sayın bu dönemde artışı ilk Musevi göçü ile ilişkilendirilebilir.

edinebilme hakkı yoktu.⁶³⁵ Haliyle daha önceden uhdelerinde bulunan mülkleri yeni işlem olarak kaydettirebilmeleri de pek mümkün değildi. Defterlerdeki ilk yabancı mülkiyet işlemi Haziran 1871’de Surbahir köyünde ferağ ile bir İngiliz’in aldığı 24 dönümlük tarlaydı.⁶³⁶ Buna ilaveten yabancılara ait ilk tescil işlemi olarak yazılan kayıt ise Nisan 1884’te Beyt-Lahim’de bir Alman adına yapıldı. Bu işlem, Haseki Sultan Vakfı’na ait 210 dönümlük bir tarlaya ait olup ilgili kişi on seneden fazla bir zamandır bu tarlayı tasarrufunda bulundurduğu için kendisine “hakk-ı karar” mucibince tasarruf senedi verildi.⁶³⁷

Tablo 1: Kudüs Kazasında Mülk Sahibi Olan Yabancıların Tabiiyetleri

Almanya	Fransa	İran	Rusya
Amerika	Habeşistan	İspanya	Sırbistan
Avusturya-Macaristan	Hollanda	İsveç	Yunanistan
Belçika	İngiltere	İtalya	

Tabloda yalnızca Kudüs kazasında mülk sahibi olan yabancı uyrukluların memleketleri gösterilmiştir. Diğer kazaları da bu incelemeye dahil ettiğimizde mutasarrıflığın geneli için bu ülkelere Bulgaristan, Danimarka ve Portekiz de eklenmektedir. Geri kalan bu üç ülke vatandaşlarının yalnızca Yafa kazasında mülk sahibi olduğu görülmektedir. Yabancı mülk sahipleri arasında çok az bir kısmının aynı zamanda Osmanlı vatandaşı oldukları bilgisi de kayıtlarda yer almaktadır. Çift vatandaşlığa sahip olan bu mülk sahipleri aslen Almanya, Amerika, Avusturya-Macaristan, İngiltere, İspanya, İtalya, Rusya ve Yunanistan tebasından kişilerdir.

⁶³⁵ Nedjib H. Chiha ve Halil Cin, “Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt: 24, sayı: 1, 1967, s. 248; Kenanoğlu, “1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)”, s. 139.

⁶³⁶ TKG.KK, **ZK.d**, 6281, s. 20a.

⁶³⁷ TKG.KK, **ZK.d**, 6300, s. 461; Hakk-ı karar, miri veya vakıf mülkünün on yıl boyunca tasarrufunda bulundurulmuş kişilerin tapu senedi alma hakkıdır. Bahsedilen kişinin vakıf arazisini icareteyn şeklinde mi yoksa mukataalı olarak elinde bulundurduğu ilgili kayıta belirtilmemektedir.

Bu kayıtlardan mülk sahibi kişilerin vatandaşlık bilgileri açıkça ve detaylıca öğrenilebiliyorken dini mensubiyete ilişkin herhangi bir ayırım belirtilmemektedir. Bu yüzden, kayıtlar üzerinden mülk sahibi kişilerin dinsel ve mezhepsel dağılımı ile bu dağılıma bağlı mülkiyet haritalarının oluşturulması kolay değildir. Bu türden haritalandırmalar için belirtilen köy ve mahalle isimleri ile şahıs adları üzerinden birtakım çıkarımlar yapılabilir. Ancak aynı mahalle veya köyde farklı din veya mezhepten kişilerin yaşayabilmekte olması ve yine farklı din ve mezhepten kişilerin ortak isimleri kullanıyor olması bahsedilen haritalandırmaların detaylandırılmasına imkan sağlamamaktadır.

Bu bölümde kullandığımız ve TKG.KK Arşivi'ndeki zabıt kayıt defterlerinde mülkiyet araştırmaları bakımından oldukça zengin bilgiler bulunmaktadır. Mülkiyet çeşitleri, cinsleri, hisse oranları ve arazilerin sınır bilgileri gibi veriler, araştırmaları farklı açılardan destekleyebilecek niteliktedir. Ancak bu tür araştırmalar tezimizin sınırlarını aştığından burada daha fazla detaya girilmemiştir.⁶³⁸

3.3. YENİ MÜLKİYET SİSTEMİNDE İNŞA UYGULAMALARI

19. yüzyılın ikinci yarısında yeni tapu uygulamalarının başlaması ile inşaa faaliyetlerinin artması ve şehirlerin kadim görünümünün değişmesi aynı döneme rastlamaktadır. Bu dönemde modernleşen ve bürokrasi bakımından genişleyen kurumların, eski fiziki mekanlarını kullanamaz hale gelmeleri ile farklı mekan arayışları ve inşaa süreçleri, yeni mülkiyet uygulamaları çerçevesinde gelişti. Yine devlet tarafından inşaa edilen belediye binaları ile eğitim müesseseleri, sivil mimari ile daha çok yabancı kuruluşların öncülük ettiği mabet, okul ve hastane gibi bina inşaaalarının tamamı da modern mülkiyet uygulamalarına tabi olarak yürütüldü.

⁶³⁸ Bahsedilen defterler hakkında daha önce Kudüs Haseki Sultan Vakfı mülklerinden hareketle zabıt kayıt defterlerindeki bu tür bilgiler farklı bir araştırma ile genel değerlendirmelere tabi tutulduğu için burada daha fazla ayrıntıya girilmemiştir. İlgili çalışma için bkz.: Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, "Kudüs Haseki Sultan Vakfı'nın Tapu Kayıtları", **Kudüsün Melikesi Haseki Sultan Vakfı (Kuruluşu, Yönetimi ve Mülkleri)**, ed. Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, İstanbul, 2022, s. 118-146.

3.3.1. Devletin İnşa Uygulamalarında Mülkiyet Meselesi

Tanzimat dönemi ve sonrasında sancak merkezlerinde devletin siyasi ve idari iktidarının en görünür simgeleri inşa edilen müesseselerdi.⁶³⁹ Bu müessese binaları arasında yer alan hükümet konakları, önceki dönemlere göre yeni bir mimari tarz ile inşa edilmekteydi. Kudüs'te klasik dönemde yöneticiler tarafından bazı medreselerin kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁴⁰ 19. yüzyılın ortalarından itibaren mutasarrıflık teşkilatındaki genişlemeye paralel olarak farklı binaların kullanılma ihtiyacı ortaya çıktı. 1854'te kiralanan bir yapı bu maksatla kullanılmışken 1868'de ihtiyaçlar doğrultusunda başka bir binaya gereksinim duyulduğunda Haseki Sultan Vakfı'na ait eski bir yapının hükümet tarafından yenilenerek kullanılması kararlaştırıldı.⁶⁴¹ Devlet kendi bütçesinden harcama yaparak yenilediği bu binaya herhangi bir kira ücreti ödememekteydi.⁶⁴² 1906 yılından itibaren daha büyük ve kullanışlı bir binaya ihtiyaç duyulduğu mutasarrıf Ahmed Reşid Bey tarafından belirtildiğinde bu binaya uygun bir arazi önerisi de sunuldu. Ahmed Reşid Bey'den sonra göreve gelen mutasarrıf Ali Ekrem Bey tarafından sur içinde bulunan bu arazinin küçük ve bina için uygunsuz olduğu belirtilerek yeni bir arazi önerisi daha getirildi. Bu arazi sur dışında bulunmakta olup Rum Patrikhanesi'ne aitti ve sur dışına doğru genişleyen şehrin en hareketli yerlerinden biri olan Yafa demir yoluna oldukça yakın bir mesafedeydi.⁶⁴³ Yaklaşık olarak 18 dönüm genişliğinde olan bu arazi Rum Ortodoks Patrikhanesi⁶⁴⁴ tarafından

⁶³⁹ Kudüs'te hükümet tarafından inşa ettirilen ve toplumsal hayatta en dikkat çekici olanlar Yafa demiryolu, belediye hastanesi, sebil ve saat kulesi gibi inşalardı: El-Arif, **El-Mufassal fî Târîhi'l-Kuds**, s. 298.

⁶⁴⁰ Yasemin Avcı, "Kudüs Hükümet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili (1854-1917)", **Filistin Araştırmaları Dergisi**, no.10, 2021, s. 3.

⁶⁴¹ Avcı, "Kudüs Hükümet Konağı ...", s. 6.

⁶⁴² Bu durum 1909 yılında binanın, "vakıf mülküne müdahalenin caiz olmadığı" gerekçesiyle Haseki Sultan Vakfı'nın kullanımına terk edilmesinin dillendirildiği bir yazışmadan anlaşılmaktadır: BOA, **DH.MUİ**, 40/40.

⁶⁴³ Sur dışında yerleşimler 1850'lerden itibaren başlamış olsa da özellikle 70'lerden sonra hızlı bir şekilde artan inşa faaliyetleriyle genişleyen şehir çok sayıda kamusal ve sivil binalar yapıldı. Yeni mahalleler oluşturularak artan nüfus şehrin Batı yönünde yoğunlaştı. Bu dönemde Kudüs'te oluşan yeni yerleşim yerlerinin özellikleri için bkz.: Ruth Kark ve Michal Oren-Nordheim, **Jerusalem and Its Environs: Quarters, Neighbourhoods, Villages 1800-1948**, Jerusalem, 2001, s. 74-136; Demiryolunun bulunduğu cadde bu dönemde ticari ve idari bir cazibe merkezi haline gelmişti: Velid Mustafa, **El-Kuds: Sükkân ve Umrân min 1850 ilâ 1996**, El-Kuds, 1997, s. 30.

⁶⁴⁴ Patrikhane mensupları 1840'larda sur dışından arazi satın almaya başlamışlardı. Satın aldıkları bu araziler ile patrikhanenin mülkler üzerinden etkinliğini artırma düşüncesindeydiler: NA, **FO**, 78/839 (Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 153-156).

ücretsiz bir şekilde mutasarrıflığa bağışlandı. Patrikhanenin bu konuda gönderdiği tezkire ve idare meclisi kararı mucibince Haziran 1910'da Defter-i Hâkâni Nezareti tarafından yeni tapu senedi hazırlandı.⁶⁴⁵ Senette belirtildiği üzere arazi “Hükûmet-i Seniyye Nâm-ı Âlîsi” adına tapulandı. Bu arazi patrikhanenin tasarrufunda bulunan mîrî statüdeki bir tarlaydı. Mutasarrıflığa devredilirken de aynı statüsünü korumaya devam etti. Patrikhane arazisinin satın alınarak yeni hükümet binasının sur dışına inşa edilmesi planına şehirden eşraf ve tüccarın organize ve yoğun bir tepkisi oldu.⁶⁴⁶ Art arda gönderilen ve aynı ifadelerle yazılmış şikayet mektupları bu inşayı geciktirdi. Ardından gelen savaş döneminde de yeni hükümet konağının inşasına girişilmedi.

Mutasarrıflık genelinde yukarıdaki örnekteki gibi hükümet adına tapulanmış mülklerin yanında belediye ve Maliye Hazinesi adına tapulanmış olan mülkler de bulunmaktaydı. Bu mülkiyetler, tasarrufu kişilere bırakılmış olmayıp doğrudan devletin kontrolü altındaydı. Tarla, değirmen ve hane gibi farklı çeşitlerdeki mülkiyetlerin statüleri de miri, vakıf ve mülk olarak üç ayrı kategoride kaydedilmişti. Kudüs kazası özelinden baktığımızda maliye adına tapulanmış olan arazilerin neredeyse hepsi, şahısların hazineye olan borcundan dolayı Bidayet Mahkemesi'nin kararıyla devlete geçirilmiştir.⁶⁴⁷

Modernleşme döneminde gelişen kurumsallaşmaya bağlı olarak artan bina ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilen yapılar genellikle devlet kurumlarının mülkiyetinde bulunan arazilere inşa edilmekteydi. Örneğin 1900 yılında artık kullanılamaz hale gelen ve eskiden beri Maliye Hazinesi'nin mülkiyetindeki arazide⁶⁴⁸ bulunan Remle hükümet konağının satılarak yerine farklı bir arazide yeni bir hükümet konağının inşa edilmesi için izin istendi.⁶⁴⁹ Mutasarrıflıktan gönderilen bu talebe muhtemelen olumsuz bir yanıt gelmiş olacak ki Remle hükümet konağının yenilenme konusu 1910 yılındaki umumi meclis toplantısında gündem yapıldı. Kudüs yolu üzerindeki mevkiinin önemine dikkat çekilen Remle'nin ihtiyacına göre hükümet konağının yeniden inşası konusunda meclisten bir karar çıkarılarak Maliye Nezareti'ne

⁶⁴⁵ TKG.KK, **ZK.d**, 6323, s. 116.

⁶⁴⁶ Avcı, “Kudüs Hükümet Konağı ...”, s. 16-18.

⁶⁴⁷ TKG.KK, **ZK.d**, 6317, s. 1605-1506.

⁶⁴⁸ TKG.KK, **ZK.d**, 6371, s. 573.

⁶⁴⁹ BOA, **DH.MKT**, 2422/98.

gönderildi.⁶⁵⁰ Aynı arazi üzerine yeniden inşası tamamlanan yeni hükümet konağı için yeni bir tapu senedi de hazırlandı. 1913 başında tapu kayıtlarına geçirilen yeni binanın mülkiyeti Maliye Hazinesi'nde kalmaya devam etti. Hükümet konağının eski haline ait herhangi bir kıymet biçilmemişken yeni bina için tutulan tapu kaydında tahrir-i emlak kıymeti 85.000 kuruş olarak belirlendi.⁶⁵¹ Remle hükümet konağının tamiri esnasında yenilenen mülkiyet kayıtları Gazze hükümet konağının tamiri esnasında da aynı şekilde yenilendi. Remle hükümet konağıyla aynı tarihlerde tamir edilen yapı, öncesinde Maliye Hazinesi mülkiyetinde bulunuyorken yenilemenin ardından mülkiyet statü ve özelliklerini aynı şekliyle korumaya devam etti.⁶⁵²

Kudüs sancak merkezinde zamanın şartlarına uygun yeni bina inşa çabaları ile kaza ve nahiyelerde ilk kez yapılan veya yenilenen hükümet konakları merkezi yönetimin önem atfettiği konulardan biriydi. Genellikle yapım ve tamirlerinin beklenmedik masraflar çıkardığı bu yapıların ihyası için mevcut gelirlerin bir kısmı tahsis ediliyor veya devletin mülkiyetindeki bazı arazilerin satılması gündeme geliyordu. Remle ve Gazze hükümet konaklarının yeniden inşa edilme kararının verildiği süreçte, 1911 ortalarında tüm taşra vilayet, sancak ve kaza hükümet konaklarının durum tespiti için bir çalışma yapıldı. Her vilayet ve müstakil mutasarrıflık için ayrı cetvellerin oluşturulduğu bu çalışmada Kudüs merkez ve buraya bağlı Yafa, Gazze, Halilürrahman ve Birüssebi kazalarının hükümet konakları hakkında da bilgi toplandı. Elde edilen verilere göre Kudüs, Yafa, Gazze ve Birüssebi hükümet konaklarının devlete ait arazileri olup bunların yeniden inşa edilme gerekliliği bulunmaktaydı. Halilürrahman hükümet konağının bulunduğu yerin vakıf arazisi olduğu ve buranın yalnızca tamir edilerek kullanılabileceği kaydı düşüldü.⁶⁵³ Aslında bu kayıt bahsedilen arazi ile birlikte mekanın da devlete ait olmayıp bir vakfın mülkiyetinde olduğu için düşülmüştü. Çünkü yaklaşık bir sene sonra mutasarrıf Mehdi Bey tarafından dahiliyeye gönderilen bir yazı konuya açıklık getirmektedir. Mehdi Bey bu yazısında Halilürrahman hükümet konağının kiralama yoluyla kullanıldığı, bu

⁶⁵⁰ BOA, **ML.EEM**, 838/37.

⁶⁵¹ TKG.KK, **ZK.d**, 6398, s. 558.

⁶⁵² TKG.KK, **ZK.d**, 6409, s. 73; TKG.KK, **ZK.d**, 6420, s. 43.

⁶⁵³ BOA, **DH.MB.HPS.M**, 54/3, lef: 29.

sebeple yeni bina inşa edilinceye kadar söz konusu yapının tamir edilerek kullanılmaya devam edilebileceğini belirtmekteydi.⁶⁵⁴

İmar ve mülkiyet ilişkisine Kudüs özelinde verilebilecek olan en güzel örneklerden biri de Birüssebi kazasının kurulması esnasında Azâzime kabilesinden satın alınan iki bin dönümlük boş araziye yeni bir kasaba inşa edilme sürecidir.⁶⁵⁵ Daha önce herhangi bir yapının bulunmadığı bu bölge, kaza merkezi olarak seçildikten sonra mutasarrıflık yetkilileri arazi sahipleriyle görüştü. Burada birer cami, hükümet konağı, mektep ve diğer yapıların inşa edilmesi amacıyla devlet namına satın alınmak maksadıyla pazarlık edildi. Her bir dönüm için bir mecdiye tutarının belirlendiği pazarlık neticesinde 1901 yılında, bahsedilen arazi Azâzime kabilesine mensup yedi kişiden toplamda iki bin mecdiye karşılığında satın alınarak Birüssebi Belediyesi adına tapulandı.⁶⁵⁶ Daha önce yerli şahısların uhdesinde miri statüsünde bulunan arazinin kaza merkezi yapılarak ahalinin iskanına uygun hale gelmesi için, mutasarrıflık idare meclisi beyanına göre mülk statüsüne çevrilmesi gerekiyordu. Eylül 1900'de dahiliyeye mutasarrıflık idare meclisinden gönderilen mazbata ile, arazisinin ferağ yoluyla mutasarrıflarından satın alınarak belediye adına mülk statüsünde kaydedilmesi konusunda karar istendi.⁶⁵⁷ Konu dahiliyeden sadarete ve oradan da Şûrâ-yı Devlet'e intikal ettikten sonra burada verilen olumlu kararın ardından padişah iradesinin çıkmasıyla bu değişiklik için istenen onay alınmış oldu.⁶⁵⁸ Talebin mutasarrıflıktan gönderilmesinden itibaren tüm prosedürlerin uygulanarak iki ay içinde padişah onayının alınması, kazanın bir an önce kurulmasının istendiği ve iskan meselesinin de kanunlara göre halledilmesinin öncelendiği anlamına gelmektedir.

⁶⁵⁴ BOA, **DH.MB.HPS**, 27/30.

⁶⁵⁵ Bahsedilen arazinin satın alınarak çöl ikliminin hakim olduğu bölgede ilk kez bir yerleşim yerinin kurulması ve bu yerleşim yerinin de bir kaza merkezi şeklinde teşkilatlandırılmasının detayları hakkında bkz.: Bahadır, "Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)".

⁶⁵⁶ Bahadır, a.g.t., s. 24, 37.

⁶⁵⁷ BOA, **ŞD**, 2708/5.

⁶⁵⁸ BOA, **İ.DH**, 1380/36; Arazinin miri olan statüsünün belediyeye devriyle birlikte mülke dönüştürülmesi için yapılan bu talep ve Şûrâ-yı Devlet'in de kanunlar çerçevesinde olumlu kanaat bildirerek padişah iradesinin alındığına ilişkin tüm belgeler mevcuttur. Ancak bu işlem tapu kayıtlarına yansıtılırken ilgili arazinin önceki sahiplerinden *bey*' yoluyla (mülk haliyle) alındığı bilgisi kaydedilmiştir: TKG.KK, **ZK.d**, 6422, s. 1.

Vakit kaybetmeden belediye uhdesindeki arazinin parsellenerek kişilere dağıtılmasına başlanan bu yeni kazada kısa süre içinde bir hükümet konağı binası inşa edildi. Kazanın kaymakamı, idare ve belediye meclisleri, karakolu ve bidayet mahkemesi bu binada hizmet vermeye başladı.⁶⁵⁹ İki bin dönümlük arazi belediye adına mülk olarak tapulandıktan ve parça parça kişilere dağıtılırken her birim için yeniden ayrı bir tapu senedi hazırlandı ve hane, dükkan, bahçe ve tarla gibi farklı şekillerde tasarruf edildi. Ancak hükümet konağının bulunduğu alan belediye mülkiyetinde kalmaya devam etti. Bu yeni bina da devlet mülkü sayıldığından burası için ayrı bir tapu senedi hazırlanmadı.

Kudüs sancağında bulunan emlak-ı hümayun arazileri de devlet tarafından bazı binaların inşa mahalli olarak kullanıldı. Bu durum yalnızca Kudüs'le sınırlı olmayıp emlak-ı hümayuna aktarılan tüm bölgeler için geçerliydi. II. Abdülhamid döneminde teşkilat olarak oldukça genişleyen Hazine-i Hassa Nezareti ülke genelinde çok geniş emlak-ı hümayun arazilerini kontrol eder hale gelmişti. Bu idarenin amaçlarından biri de imarı öngörülen bölgelerde gerekli inşa faaliyetlerinin daha hızlı yürütülmesiydi.⁶⁶⁰ Tümü II. Abdülhamid döneminde olmak üzere Kudüs mutasarrıflığında toplam 85 birim mülkiyet adedi emlak-ı hümayuna geçirilerek II. Abdülhamid adına tapulandı. Bu mülklerden arazi ve tarla olanlar miri kategorisinde, hane ve dükkan olanlar ise mülk kategorisinde kayıtlara geçmişti.⁶⁶¹

Kudüs sancağında emlak-ı hümayuna devredilen yerlerden biri Gazze kazasında bedevilerin yaşadığı Küfha⁶⁶² mezraasıydı. Yaklaşık dokuz bin dönüm arazisi olan mezraa, çiftçilik yapan bedevilerin sonradan yerleştiği bir yerdi. Burası 1889 yılında miri statüsünü koruyarak emlak-ı hümayuna geçirildi.⁶⁶³ Ancak köy olarak tanınmadığından dolayı ziraat gelirlerinin kayıt altına alınmadığını gerekçe

⁶⁵⁹ Bahadır, a.g.t., s. 26-27.

⁶⁶⁰ İnce Aydın, "II. Abdülhamid Dönemi Filistin Emlâki: Bisan Çiftliği Örneği", s. 23; Hazine-i Hassa teşkilatının bölgede genişlemesinin; güvenliğin sağlanması, üretimin artırılması ve ziraatı bırakan köylülerin yeniden çiftçiliğe kazandırılması gibi sebepleri vardı: Emin Ebubekir, "Mülkiyet es-Sultan Abdülhamid-i Sâni fî Filistin (1876-1937)", *Mecelletü Câmîatü'n-Necâh li'l-Ebhâs (el-'Ulûm el-İnsâniyye)*, c. 17, sayı: 1, 2003, s. 232.

⁶⁶¹ A.g.t., s. 18.

⁶⁶² Gazze'nin yaklaşık olarak 20 km doğusunda olan köy 1948'de insansızlaştırılmıştır olup günümüzde kimse yaşamamaktadır: Palestine Remembered, <https://www.palstinremembered.com/Gaza/Kawfakha/>, (E.T. 29.04.2022).

⁶⁶³ TKG.KK, **ZK.d**, 6407, s. 469.

gösteren Kudüs arazi-i seniyye müdürü, nüfus sayımının yapılarak Küfha'nın köy statüsüne alınmasını mutasarrıflıktan talep etti. 1898'de yapılan sayıma göre 113 nüfusun bulunduğu mezraa köy olarak tanımlandı.⁶⁶⁴ Aynı yılın içinde, köye mektebi olan bir cami yapılması konusunda da talep gitti. Harim kısmı, yanında mektep bölümü ve bir de minaresi olan caminin planı onaylandıktan sonra padişahın da iradesi alınarak masrafları emlak-ı hümayundan karşılanmak üzere yapımı tamamlandı.⁶⁶⁵

Emlak-ı hümayuna kaydı yapılmış olan köyler Küfha örneğinde olduğu gibi genellikle imarı tamamlanmamış olan yerlerdi. Buraların emlak-ı hümayun döneminde nüfuslarının artarak köye tahvillerinin yapıldığı görülmektedir. Yafa'da II. Abdülhamid döneminde emlak-ı hümayuna kaydedilerek kurulmuş olan Hamidiye köyü de bu örneklerden biridir.⁶⁶⁶ Hamidiye köyünde Küfha örneğinde olduğu gibi mektepli bir caminin yapılması için Hazine-i Hassa'ya 1903'te talep gönderildi. Harim kısmı, mektep, muallim odası ve bir minareden oluşan caminin yapımı onaylandıktan sonra masrafları Hazine-i Hassa gelirlerinden karşılanmak üzere inşaatı tamamlandı.⁶⁶⁷ Kudüs'e bağlı olan ve Lut Gölü'nün kenarındaki münbit arazide kurulu bulunan Eriha köyü arazilerinin büyük bir bölümü 1892'de emlak-ı hümayuna geçirilmişti.⁶⁶⁸ Eriha köyünde de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi mektep ve caminin eksikliğinden dolayı 1902 yılında mektepli bir caminin inşasına başlanmıştı.⁶⁶⁹

Kudüs sancağında emlak-ı hümayuna geçirilmiş olan az sayıdaki köylerin neredeyse tamamı imarı tamamlanmamış olan yerlerdi. Buraların ziraatı arazi-i seniyye idaresince desteklenip ürün ve gelirlerin arttırılmasının yanında buradan temin edilen gelirlerle kamusal yapılar olan cami ve mekteplerin inşası üstlenildi. Emlak-ı hümayuna bağlanan arazilerin çok büyük bir kısmı II. Abdülhamid adına tapulandığı halde miri hüviyetini korumaya devam etmekteydi. Sonradan yapılan cami ve mektep

⁶⁶⁴ BOA, **ŞD**, 2289/37.

⁶⁶⁵ BOA, **HH.İ**, 120/15; BOA, **HH.İ**, 137/72.

⁶⁶⁶ **Osmanlı Filistini Yer İsimleri Kılavuzu ve Atlası (1516-1917)**, s. 120.

⁶⁶⁷ BOA, **ML.EEM**, 719/35.

⁶⁶⁸ Eriha köyünde emlak-ı hümayuna geçirilen 71 adet miri ve mülk olan tapulu arazi bulunmaktaydı. Bu arazilerin toplam dönüm miktarı 42.230'du (eski dönüm). Bunun yanında 61 adet de hane ve dükkan gibi yapılar yer almaktaydı. Bu bilgiler 6301, 6304 ve 6317 numaralı zabıt kayıt defterlerinden derlenmiştir.

⁶⁶⁹ BOA, **HH.İ**, 150/51.

gibi yapıların II. Abdülhamid adına tapulu olan arazilere yapılmış olmalarına rağmen bu yapılar için ayrı tapu senetlerinin hazırlanmadığı görülmektedir. Devlet kurumları tarafından sonradan yapılmış olan binalar için ayrı tapu senetlerinin hazırlanmaması genel bir uygulama olmalıdır. Örneğin yeni tapu uygulamalarının başlamasından önce var olan binalar için sonradan ayrı tapu senetleri oluşturulmuştu. Yafa, Gazze ve Remle hükümet binaları buna örnektir. Bu yapılar için oluşturulan müstakil tapu senetlerinin kayıtları ayrıca zabıt kayıt defterlerine işlenmişti. Ancak Birüssebi kaza merkezinde inşa edilen ve belediye, karakol ve mahkemenin de yer aldığı hükümet konağı için ayrı bir tapu senedi hazırlanmamıştı. Emlak-ı hümayun köylerinde yapılan cami ve mekteplerin müstakil tapularının olmaması da yukarıda anlatılan sebeplerden dolayı kaynaklandığı düşünülmektedir.

3.3.2. Sivil İnşa Uygulamaları ve Mülkiyet

19. yüzyılın ikinci yarısında tarihi Kudüs surları dışında başlayan yapılaşmayla birlikte hane inşası yaygınlaştı. Pek çok kişi tasarrufunda bulundurduğu arazi üzerine hane inşa etmek için izin başvurusunda bulundu. Bu başvuruların onaylanması ve yapılaşmanın sur dışında artmasıyla, burada oluşan yeni mahalleler önemli miktarda nüfusa ev sahipliği yaptı. Kimi küçük arazilere mutasarrıfları tarafından bir veya birkaç ev inşa edilirken yüz ölçümü büyük kimi araziler ise hane inşa etmek amacıyla parsellenerek farklı kişilere satılma yoluyla meskun mahal haline geliyordu.

Klasik dönemde kadim Kudüs şehrini çevreleyen surların dışında yerleşim bulunmamaktaydı. Buraya belli mesafelerde yer alan köyler hariç sur yakınlarında herhangi bir bina inşası “kale nizamı” gereği yasaktı.⁶⁷⁰ Kırım Savaşı ve Islahat Fermanıyla birlikte yabancılara gösterilen toleransın arttığı ortamda, Kudüs şehri dışında yabancılar tarafından İngiliz konsolosluk binası ve Protestan okulu gibi bazı

⁶⁷⁰ Surlarla çevrili olan şehirlerde surdan itibaren 2.500 zira (yaklaşık olarak 1.900 m.) mesafeye kadar herhangi bir binanın yapılması yasaktı. 1850’lerin ortalarında bu yasağın bazı yerlerde çiğnendiği haberleri geldiğinde vilayet ve mutasarrıflıklara 1856’da bir emir gönderilmiş ve kadimden beri uygulanan bu yasağın çiğnetilmemesi istenmişti: BOA, **HR.MKT**, 137/51.

kamusal binaların yapılmasına müsaade edildi.⁶⁷¹ Bu gibi kamusal yapıların yanında hane inşaları da eklendi. Başta sur dışına hane inşa etmek herkese yasakken sonradan yalnızca Osmanlı vatandaşlarına bu izin verilmeye başlandı.⁶⁷² Ancak zamanla bu kısıtlama da gevşemeye başladı. Örneğin 1855'te İstanbul'a gelerek Kudüs'te bir hastane inşası için Sultan Abdülmecid'den izin alan İngiliz Musevi Moses Montefiore,⁶⁷³ 1859'da da sur dışında yirmi kadar hane inşa etmek istedi. Aslında sur yakınına bu şekilde haneler inşa etmenin yasak olduğu bilindiği halde sadareten padişaha gönderilen arzda daha önce Ruslara bu şekilde hane inşası için izin verildiği belirtildi. Montefiore, İngiliz hükümeti nezdinde hatırlı bir kişi olduğundan dolayı kendisine izin verilmemesi durumunda "sû-i te'sîrinin" dokunacağı, bu yüzden iznin verilmesinin yerinde olduğu ifade edildi. Neticede bu hanelerin inşası için padişahın iradesi alındı.⁶⁷⁴ Bu iznin ardından kısa süre sonra hanelerin inşası gerçekleştirildi.⁶⁷⁵ Sur dışında miri ve vakıf arazilerinden müteşekkil olan bu geniş araziler, bu inşa izinleriyle birlikte değerlendirilmeye başladı.⁶⁷⁶ Yeni tapu nizamının yerleşme döneminde

⁶⁷¹ Kark ve Oren-Nordheim, **Jerusalem and Its Environs Quarters ...**, s. 74; 1862'deki bir yazışmada, Rusların sur dışına inşa ettikleri binanın, kale nizamına göre bina inşası yasağını "mahvettiği" ifadeleri yer almaktadır: BOA, **MVL**, 760/36; Bu dönemde Kudüs'ün ardından diğer kazalarda da kasaba dışında yapılaşma başladı. Bu kazalar arasında Kudüs'ten sonra en fazla genişleyen Yafa kazası oldu. Yafa'da sura yeni kapı açılması, gümrük binası inşası, telgraf hattının getirilmesi ve bunlar gibi farklı kamusal binaların yapılmasıyla sivil inşa faaliyetleri de arttı: Ruth Kark, "The Contribution of the Ottoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa, 1840-1917", **Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation**, ed. David Kushner, Jerusalem, 1986, s. 51-56; Islahat Fermanı'ndan sonraki süreçte özellikle yabancıların öncülük ettiği dini imar faaliyetleri oldukça hız kazandı. Ülkelere göre inşa süreçlerinin nasıl ilerlediğini takip etmek için bkz.: Demirkol, **Kudüs ve II. Abdülhamid**, s. 111-200.

⁶⁷² 1850'den sonra sur dışında başlayan inşa sonucunda ağırlıklı olarak yerli ahali ve göçmen Museviler yeni mahalleler meydana getirdi. Museviler görece daha dar alanlarda evlerini sık şekilde inşa ederken yerliler daha geniş alanlara yayılmaktaydı: Mustafa, **El-Kuds: Sükkân ve Umrân min 1850 ilâ 1996**, s. 27-28.

⁶⁷³ Tellioglu, **Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)**, s. 45; Moses Montefiore bir İngiliz vatandaşı olmasının yanında Musevi olarak Kudüs ve Filistin'e Musevi göçünü destekleyen önemli figürlerden biriydi. İngilizlerin Mehmed Ali Paşa zamanından beri Kudüs ve Filistin'de gösterdikleri varlık Museviler üzerinden gerçekleşmekteydi. İngiltere'nin orada destekleyebileceği güçlü bir Protestan nüfusu olmadığı için bu konuda Musevi varlığını politik olarak kullandı. Filistin'deki İngiliz varlığı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Alexander Scholch, "Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of the Balfour Policy", **Journal of Palestine Studies**, vol: 22, no: 1 (Autumn, 1992), s. 39-56.

⁶⁷⁴ BOA, **İ.HR**, 172/9332.

⁶⁷⁵ Tellioglu, a.g.e., s. 46.

⁶⁷⁶ Sur dışında yerleşimin yoğunlaştığı bölge Yafa yolu etrafı oldu. İlk olarak Yabancılar, Museviler ve Hristiyanlar bu bölgeye yerleşmeye başladı. Müslümanlar bu gruplara göre daha geç tarihlerde sur dışına evler inşa etti: Adar Arnon, "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period", **Middle Eastern Studies**, vol: 28, no: 1, 1992, s. 28; Sur dışında Yafa yolu ve etrafında oluşan mahallelerin görünümü için bkz.: Yazıcı Özdemir, "Osmanlı Kudüs'ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914)", s. 57.

Kudüs'te, değ erlenen arazilerin hane inş asına uygun hale gelmesi de belli prosedürlere bağ landı. Bu uygulamaları, Kudüs eş rafından olan Reş id en-Neş âş ibî'nin mutasarrıfı oldu ğ u bir arazinin hikayesi üzerinden net bir şekilde anlamak mümkündür.

Kudüs idare meclis azası olan Hacı Reş id en-Neş âş ibî⁶⁷⁷ de pek çok kimsenin yaptı ğ ı gibi bu dönemde sur dış ından ve çevre köylerden mülkler satın aldı. Ancak babası Süleyman en-Neş âş ibî ve kendisi bu konuda pek çok kimseyi geride bırakarak sahibi oldukları tarla, dükkan ve haneler ile büyük toprak sahipleri olarak tanındı.⁶⁷⁸ Kudüs'ün sur dış ında ve Babü'l-Amûd mahallesinde yer alan beş dönümlük arazi de bu mülkler arasındaydı. Bahsi geçen araziye Reş id Efendi 1886 yılında Abdurrahman bin Halife isimli kiş iden 16.000 kuruş bedelle satın aldı.⁶⁷⁹ Satın aldığı bu araziye ilk zamanlar tapuya kaydettirmeyen Reş id Efendi 1905'te yaptı ğ ı bir müracaatla arazisi için tapu senedi çıkarttırmak istedi. Bunun için bidayet mahkemesinden ilam istendi ve gelen evrak üzerine kendisine bir tapu senedi hazırlandı. Arazisinin tapusunu aldıktan hemen sonra mutasarrıflığ a yeni bir müracaat gerçekleşt irdi. Surların hemen dış ında bulunan bu beş dönümlük araziye, bina inş a etmek maksadıyla parça parça şahıslara satma niyetiyle gerçekleşt irdi ğ i müracaatı üzerine belediye mühendisi ilgili arazinin bir haritasını oluşturdu. Bu haritaya göre arazinin farklı büyüklüklerde altı parçaya bölünmek istendi ğ i anlaşılmaktadır.⁶⁸⁰ Yapılan bu ölçüm iş lemi neticesinde Reş id Efendi'nin başvurusu mutasarrıflıktan Defter-i Hâkânî Nezareti'ne soruldu.⁶⁸¹ Nezaret gönderilen bilgileri yeterli bulmayıp yapılacak olan binaların ne ölçüde olacağı, bina dış ında kalan kısımların ne amaçla kullanılacağı ve binanın oturacağı zemin için senelik ne kadar öş ür alınacağına cevaplarını mutasarrıflıktan istedi.

⁶⁷⁷ Reş id Efendi aynı zamanda Kudüs-Yafa tren hattı kondüktörü ve askeriye için tahıl tedarikçisiydi. Mensubu oldu ğ u Neş âş ibî ailesi 19. yüzyılın ilk yarısında kendisinden söz ettirmiş ve ikinci yarısında ise Kudüs'teki en önemli ailelerden biri haline gelmişti: Büsş ow, **Hamidian Palestine Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908**, s. 330, 354-355.

⁶⁷⁸ Tapu kayıtları incelendi ğ inde Reş id Efendi'nin 1880'den itibaren çok sayıda mülk satın aldığı görülmektedir. Bu mülklerin kayıtları Kudüs kazasına ait olan zabıt kayıt defterlerinin farklı yerlerinde yer almaktadır. Aynı zamanda Neş âş ibî ailesinin evlilikler yoluyla nüfuzunu arttırması ve toprak sahipli ğ i konusunda önde gelen ailelerden biri olması konusunda daha fazla bilgi için bkz.: Büsş ow, a.g.e., s. 354-356.

⁶⁷⁹ Bahsi geçen satın alma iş lemine ait tapu senedi, 1886 yılına ait olmayıp daha sonra mahkemeden alınan ilam üzerine 1905'te düzenlenmiştir: BOA, **İ.DFE**, 23/7.

⁶⁸⁰ BOA, **ŞD**, 63/43, lef: 4.

⁶⁸¹ A.g.b., lef: 10.

Bu dönemde yeni tapu nizamına göre inşa edilen haneler için bu bilgiler mutad şekilde alınmakta ve düzenlenecek olan bina tapusuna işlenmekte olan bilgilerdi. İnşa edilecek olan binaların oturacağı zeminin büyüklüğüne göre öşür nispetinde zemin kirası alınması uygulaması, 1858 Arazi Kanunnamesi hükümleriyle ihdas edildi. Bu uygulamada binanın oturacağı zeminin yanında arazinin kıymeti ve buna bağlı olarak orası için belirlenmiş olan öşür miktarı dikkate alınmıyordu.⁶⁸² Kudüs'te miri arazilerin yanında mülkiyeti vakıflara ait olan pek çok arazi de mevcuttu. Vakıflara ait olan bu araziler üzerinde mutasarrıfları tarafından yapılan binalar için de zemin kirası olarak mukataa bedeli belirleniyordu. Hane inşa uygulamalarından seçilen bazı örneklerde konuma ve bina zemininin büyüklüğüne göre belirlenmiş olan zemin kira bedelleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.1: Kudüs'te İnşa Edilen Bazı Hanelerin Zemin Kira Bedelleri

Kaza	Köy	Mülkiyet	Zemin Ölçüleri	Öşür	Mukataa	Tarih
Kudüs	Mâliha	Miri	51 m ²	3 kuruş	-	1892 ⁶⁸³
Kudüs	Mâliha	Miri	198 m ²	4 kuruş	-	1893 ⁶⁸⁴
Kudüs	Ramallah	Vakıf	72 m ²	-	9 kuruş	1895 ⁶⁸⁵
Kudüs	Beyt-Lahim	Vakıf	345 m ²	-	45 kuruş	1895 ⁶⁸⁶
Kudüs	Mâliha	Miri/Vakıf	230 m ²	1.20 kuruş	30 para	1906 ⁶⁸⁷

⁶⁸² 1858 Arazi Kanunnamesi, madde: 32: **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 109.

⁶⁸³ BOA, **İ.DFE**, 1/4.

⁶⁸⁴ BOA, **İ.DFE**, 2/16.

⁶⁸⁵ BOA, **İ.DFE**, 3/24.

⁶⁸⁶ BOA, **İ.DFE**, 4/3.

⁶⁸⁷ BOA, **İ.DFE**, 18/7.

Reşid Efendi'nin başvurusu için Defter-i Hâkâni Nezareti'nin mutasarrıflıktan bahsedilen bilgileri istemesi üzerine idare meclisince düzenlenen bir mazbatayla nezarete geri dönüş yapıldı. Mazbatada, istenen ruhsatın bina yapmak için olmadığı, arazinin bina yapımı maksadıyla başka şahıslara parça parça satılmasına matuf olduğu belirtildi. Nezarete mazbatasının arkasına, bahsedilen arazinin Reşid Efendi uhdesine geçişine ait işlem kaydı bilgileri yazıldıktan sonra konu Encümen Kalemî'ne havale edildi. Kalemde alınan karara göre bahsedilen beş dönümlük arazi üzerine inşa edilecek olan binaların zemin kirası olarak toplamda 12 kuruşluk öşür bedelinin alınacağı kararlaştırıldı. Karara göre her bir parselin payına düşen zemin kirası, arazinin parçalı şekilde farklı kişilere satılacağı esnada belirlenecekti. Nezarete görevli ve farklı unvanlara sahip sekiz memurun hazırladığı karara göre arazi üzerine inşa edilecek olan hanelerin sonradan, yasaklanmış amaçlar için kullanılmayacağına dair yerel mukavelat muharrirliğinden (noter)⁶⁸⁸ bir senet alınması da gerekecekti.⁶⁸⁹

Bahsedilen yasaklanmış amaçların bu karar yazısında ne olduğu açıkça belirtilmemişse de pek çok hane inşa prosedürlerinde aynı türden şartlara rastlamaktayız. Bunların kimisinde yalnızca “sûret-i memnu‘a” ibaresi yer alırken kimisinde de açıkça, hanelerin Musevilere satışının yasaklandığı belirtilmektedir. İnşa edilecek olan binaların Museviler tarafından hane, hastane veya mektep şeklinde kullanılmayacağı yönünde mukavelat muharrirliğinden teminat senedi istenmesinin olağan bir gereklilik olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁰ Mukavelat muharrirliği senetlerinin bir zaman sonra artık istenmediği, binaların yasaklanmış amaçlar için kullanılmasını engellemenin, yerel memurların görevi olduğu anlayışı yerleşti.⁶⁹¹ Bu anlayışın gerekçesi, Reşid Efendi'nin arazisi hakkında Şûrâ-yı Devlet'te verilen kararda sarih bir şekilde beyan edildi. Beyana göre inşa edilecek olan hanelerin sonradan, kanunen belirlenmiş amaçlar dışında kullanılmayacağına dair senet istenmesi, kanunlardan ziyade şahıslara itimat anlamına gelmekteydi. Bu yasakların kayıt ve takibinin yerel

⁶⁸⁸ Mukavelat muharrirliğinin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Seda Örsten Esirgen, “Osmanlıdan Cumhuriyete Noterliğin Gelişimi”, **II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri**, Ed. Fethi Gedikli, İstanbul, 2016, s. 49-86.

⁶⁸⁹ BOA, ŞD, 63/43, lef: 9.

⁶⁹⁰ BOA, İ.DFE, 1/4; BOA, İ.DFE, 3/24.

⁶⁹¹ Bu konuda 1911 tarihli bir Şûrâ-yı Devlet kararında, inşa olunacak binanın yasak amaçlar için kullanılmamasını sağlamanın yerel hükümetin gözetiminde olduğu vurgulandı: BOA, İ.ML, 90/33.

hükümetlerin görevi olması dolayısıyla mukavelat muharrirliğinden senet alınmasına gerek olmadığının altı çizildi.⁶⁹²

Şûrâ-yı Devlet başvuruyla ilgili derlenmiş olan malumatlara bir başkasını daha eklemek isteyerek Evkaf Nezareti'ne bir yazı gönderdi. Bu yazıda Kudüs'te pek çok arazinin vakıf mülkü olduğu vurgulanarak Reşid Efendi'nin arazisinin de vakıf olup olmadığına bilgisi istendi. Evkaf Nezareti de ilgili bilgileri Kudüs evkaf muhasebecisi ve şeri mahkemeden talep etti. Gönderilen cevaplarda arazinin herhangi bir vakfa ait olmayıp miri olduğunun teyidi yapıldı.⁶⁹³ Bu teyitlerin ardından bahsedilen arazinin haritası ve Defter-i Hâkânî Nezareti'nce hazırlanan tapu senedi sadarete gönderildi. Sadrazamın arzı ile padişaha intikal ettirilmiş olan talep için 1909 yılında irade çıkartılarak Reşid Efendi'nin, arazisini parçalar halinde satmasına ruhsat verilmiş oldu.⁶⁹⁴

Tanzimat döneminde getirilen mülkiyet uygulamalarına göre Reşid Efendi'nin ruhsat talebinin padişahın iradesine tabi olması gerekli bir uygulamaydı. Bu gereklilik diğer meselelerde olduğu gibi Arazi Kanunnamesi hükümleriyle tesis edilmişti. Bu hükümlere göre miri arazi üzerinde inşa edilecek olan ahır, samanlık, değirmen ve ambar gibi yapılar için mahalli yetkililer ruhsat verebilecekken ilk kez yapılacak olan bina ruhsatları padişahın iradesinin alınmasına bağlanmıştı.⁶⁹⁵ Kudüs özelinden belirtecek olursak hane inşası için yapılan ruhsat talepleri her seferinde padişah iradesine tabi şekilde sonuçlandırılıyordu.

Reşid Efendi yaklaşık dört yıl kadar uğraşarak parça parça satışına ruhsat aldığı arazisi, 1910 yılı kayıtlarında Osmanlı vatandaşı bir Musevi olan Yusuf bin Rehayim adına tescillendi.⁶⁹⁶ Bu tarihlerde tutulmuş olan Kudüs tapu kayıtları incelendiğinde Yusuf bin Rehayim ismi oldukça dikkat çekmektedir. Çünkü aynı yıl içinde surların

⁶⁹² BOA, ŞD, 63/43, lef: 6.

⁶⁹³ A.g.b., lef: 3, 4, 7.

⁶⁹⁴ BOA, İ.DFE, 23/7.

⁶⁹⁵ 1858 Arazi Kanunnamesi, madde: 32: **Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu...**, s. 109.

⁶⁹⁶ Bu tarihte Babü'l-Amûd mahallesinin sur dışı mevkiinde Yusuf bin Rehayim adına tescili yapılan yüz parça mülkiyet birimi kaydında, arazilerin Yusuf bin Rehayim'in tasarrufunda bulunuyorken kendisinin ruhsatsız bina inşa ettiği, ve keşif memurlarının raporu ve idare meclisi mazbatası üzerine tapu senedi verildiği bilgisi yer almaktadır: TKG.KK, ZK.d, 6323, s. 133; Bu kayıtlarda Yusuf bin Rehayim'in arazileri Reşid Efendi'den satın aldığı bilgisi bulunmamaktadır. Ancak Reşid Efendi'nin satışına ruhsat aldığı arazinin defter kaydında verilen bilgiler, Yusuf bin Rehayim'e ait olan yukarıdaki kayıtlara referans vermektedir: TKG.KK, ZK.d, 6318, s. 1757.

hemen dışında bulunan bölgede kendi adına pek çok mlk tescil ettirdiği görülmektedir.

Tanzimat öncesinde temelleri atılarak 19. yüzyılın ikinci yarısında uygulanmaya başlanan mülkiyet reformları, merkezi politikalar ve yerelde ortaya çıkan gerekliliklere bağlı olarak uygulandı. Asıl maksat olarak arazi sisteminin mültezimler gibi aracılardan arındırılarak merkez kurumları bünyesindeki memurlar üzerinden yürütülmesi maksadıyla başlayan bu mülkiyet reformları devam eden süreçte çok daha farklı Şekillerde ortaya ıktı. Tüm mülkiyet kayıtlarının tutulmasının amaçlandığı bu yeni sistem, gerek miri ve vakıf arazi mutasarrıfları ve gerekse maliklerin tüm resmi süreçleri aracısız bir Şekilde devlet daireleri üzerinden yürüttüğü bir süreci getirdi. Şahısların bizzat süreçlere dahil olmaları onların mutasarrıflık hukuklarının genişlemesine de neden oldu. Daha önceden var olan kimi hakları bu süreçte yeni kanun ve nizamlarla korunarak genişletildi. Mülkiyet prosedürlerinin standartlaştırılmasının amaçlandığı bu uygulamalarla, yüzyıllardır aynı toprak üzerinde yaşamaya devam eden insanların zihinlerinde var olan maliklik algısının çok daha görünür olmasına neden oldu. Dönemin getirisi olarak yerleşim yerlerinin fiziksel büyümesi ve inşa uygulamalarının artması bu maliklik algısını daha da perçinledi. Neticede süreçlerin modernleştirilmesi ve kontrolün merkezileştirilmesi amacıyla uygulanmaya başlanan mülkiyet reformları bu kontrolü sağlamasının yanında yerel ihtiyaçlara da cevap vererek uygulandı.

SONUÇ

Bu tez, Osmanlı son dönemi Kudüs tarihi hakkında ilk kez ulaşıldığı iddia edilen ve daha önce tahayyül edilememiş sonuçlar ortaya koymamaktadır. Daha önce yapılmış olan pek çok araştırma ile mutasarrıflık idari yapılanmasının şekli ve teşkilat yapısı zaten incelenmiştir. Bunun yanında aynı dönemin idari sosyal ve ekonomik meselelerini ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışma ise Kudüs mutasarrıflığının 1872’de müstakil olarak Dahiliye Nezareti’ne bağlanmasından Osmanlı hakimiyeti sonuna kadar geçen sürede, müstakil mutasarrıflık statüsünün hususiyeti ve oradaki Osmanlı idaresinin işleyişinin ayrıntılarına odaklanmaktadır. İdari yapılanmanın yereldeki işleyiş süreçleri incelenirken merkez politikalarının bu sürece olan etkisinin ne ölçüde belirleyicilik taşıdığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Mutasarrıflık idaresinin sorumluluğu altında maliyeden eğitime ve güvenlikten imara kadar çok geniş yelpazede faaliyet alanları bulunmasına rağmen bunlardan pek çoğunu müstakil olarak inceleme alanlarımıza dahil edemedik.

Mutasarrıflığın müstakil yapısına odaklanan birinci bölümde edinilen bilgilerin bize gösterdiği olgu, müstakil mutasarrıflık statüsünün tek tip ve tartışmasız bir uygulama biçimi olmadığıdır. Mutasarrıflığın sorumluluğu altında bulunan idari, mali, adli ve askeri konuların her biri bu süreçte ayrı ayrı ele alınarak merkeze bağlanması farklı şekillerde ortaya çıktı. İlk olarak 1872 ortalarında mutasarrıflığın içinde barındırdığı farklı dinlerin mezhep işleri ve idari meseleler merkeze bağlanırken mali işler, içinde bulunulan mali yılın sonuna kadar Suriye vilayetine bağlı kaldı. Bunun yanında Kudüs’te bulunan askeri birliklerin bağlı olduğu Beşinci Ordu’nun karargahı Şam’da olduğundan Kudüs’teki askeri birlikler Suriye vilayeti yönetimi altında kalmaya devam etti. Kudüs’teki mahkemelerin ve memur yargılamalarında idare meclisinin istinaf makamının Suriye vilayetinde kalmaya devam etmesi, adli işlerde müstakil yapının elde edilemediğini göstermektedir. Tüm bunların yanında ilk olarak idari ve mezhep işlerinin sonradan da mali yapının merkeze bağlanması, Kudüs’ü diğer mutasarrıflıklardan ayırmaktadır. Bir vilayet kurumu olan umumi meclisin müstakil

mutasarrıflıklar arasında ilk kez Kudüs'te toplanması ve umur-ı ecnebiye müdürlüğü gibi yalnızca vilayetlerde bulunan makamların burada ihdas edilmesi gibi sebepler Kudüs'ün istisnai yapısını güçlendirmiştir. Nüfusunun fazla, yabancıların ilgisinin en üst düzeyde ve dini/etnik çeşitliliğinin yüksek olması, bu durumu daha da pekiştirmekteydi. Tüm bunların oldukça farkında olan yerel ileri gelenler, 1872'deki vilayet teşebbüsünün de getirdiği özgüvenle, Kudüs'ün tekrar vilayete dönüştürülmesi için çaba sarf ettiler. Belli sürelerle orada görev yapmakta olan mutasarrıfları da etkileyerek vilayet projeleri hazırlayıp bu taleplerini zaman zaman merkeze göndermekte başarılı oldular. Bir vilayet için gerekli olan nüfus ve stratejik öneme sahip olmasına rağmen Kudüs, merkezi idare tarafından tekrar vilayete dönüştürülmedi. Merkezi bürokrasi peş peşe gelen bu talepleri, Kudüs'ün mali yönden vilayet kurumunu besleyecek gelirlere sahip olmadığı gerekçesiyle kabul etmedi. Ancak 1882'den itibaren İngilizlerin işgali altındaki Mısır sınırında ve Filistin'in merkezinde, vilayet özerkliğine sahip bir idari merkezin istenmediği de çok açıktı. Kudüs'ün müstakil mutasarrıflık statüsüyle Dahiliye Nezareti'ne sıkı sıkıya bağlı olması, merkezin bu bölge üzerindeki kontrolü bakımından çok daha münasip görülen bir idare biçimiydi.

Gerek mutasarrıflık idare meclisi ve gerekse kaza idare meclisleri, eşraf ve dini grupların dahil olarak temsil yetkisi kazanmak için çaba sarf ettiği yerlerdi. Sahip olunan sandalyenin sırasının bile tartışma konusu edildiği bu meclislerde temsil hakkı elde edebilmek grup ve şahısların itibarını yükseltmek için oldukça etkili bir yoldu. Birbirleriyle mücadele içinde olan Hristiyan mezhepleri ile Musevi önde gelenlerin diğer alanlarda mevcut olan rekabetleri bu alanda da ortaya çıktı. Ancak çalışmamız ortaya çıkardı ki; mecliste temsil hakkı elde edebilmek için çabalayanlar arasında Şafii mezhep müftüsü ile nakibüleşraf kaymakamı da bulunmaktaydı. Bu kişiler her ne kadar taleplerini şahsi menfaatleri için gerçekleştirmiş olsalar da bu teşebbüsleri, sözcüsü oldukları kitlelerin temsilini hedeflemekteydi. Merkez bürokratları her bir Hristiyan mezhebine ayrı ayrı meclislerde temsil hakkı verirken bu kişilerin taleplerini reddetmeleri, Müslümanların mezhepsel olarak temsilde ayırımına sebep olacak düzenlemelerden kaçındıklarını göstermektedir. İdare meclislerinde olduğu gibi mutasarrıflığa bağlı memuriyetlerde Gayrimüslim cemaatlerin nüfuslarına oranla

temsiliyeti esası da bu gurupları politik arenaya çekerek kurumsal görünürlüklerini güçlendirmeye, bu yolla birbirleri ile rekabet alanlarını arttırmaya yönelik oldu.

İdare meclislerinde farklı gruplara kontrollü temsil hakkı verilmesi, Tanzimat dönemi taşra idaresinde merkezîyetçi uygulamaların tezahürüydü. Bu merkezîyetçi anlayış kendisini memurların nişan ile taltifinde de gösterdi. Doğrudan padişah adına ve padişahın iradesiyle şahıslara gönderilen bu ödüller, devletin en ücra noktasında görevini yürütmekte olan memurlar ile hiyerarşinin en üstü arasında özel bir bağ kuruyordu. Çalışmamızdaki nişan bahsi göstermektedir ki toplumun çeşitli kesimleriyle birlikte memurlara gönderilmiş olan bu nişanlar, genel olarak padişahların özel olarak ise II. Abdülhamid'in, merkeze ve kendisine bağlılığı güçlendirmek için kullandığı en etkin araçlardandı. Merkezîyetçi anlayışın bir diğer görünür uygulaması ise şeri mahkemenin yerini nizamiye mahkemelerinin alması oldu. Tanzimat dönemi ile başlayan süreçte şeri mahkemelerin gücü ve etkisi tedricen azaltıldı. Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanmaya başlamasıyla yeni kurulan mahkemelerde naiblerin yer alması 1910'da son buldu. Buradan geriye bakıldığında adli sistemdeki dönüşümün oldukça yumuşak bir geçiş şeklinde tasarlandığı görülmektedir. Neticede geniş yetkilere ve nispeten özerk bir yapıya sahip kadılık kurumunun yerini, merkezi bürokrasiye sıkı sıkıya bağlı bir adli sistem almış oluyordu.

Timar ve iltizam gibi araçlar vasıtasıyla yürütülen sistemlerden vazgeçilip tüm toprak düzeni işleyişinin memurların sorumluluğuna bırakılması, merkezileşmeyi köydeki vatandaşın bilincine kadar götüren bir reform oldu. Mülklerin el değiştirmesinden inşa süreçlerine kadar her türlü aşamayı vergilendiren devlet, görünürde miri arazi statüsünü güçlendirerek devlet merkezîyetçiliğini korumayı hedeflemişti. Ancak miri ve vakıf arazilerde mutasarrıf olan vatandaşa, mülkiyet üzerinde tanınan özel haklar genişledikçe devlet politikası olan merkezîyetçilik, bu alanda tersine işlemeye başladı. Devletin mülkiyetler üzerinde her türlü kayıt ve tasdik işlemleri gelişip neredeyse tüm mülkleri kapsayacak hale gelmesi beraberinde özel mülkiyet anlayışının pekişmesiyle sonuçlandı.

Tanzimat dönemini tanımlamada en fazla “modernleşme” ve “batılılaşma” terimleri kullanılmaktadır. Bu çalışmada incelemiş olduğumuz Kudüs mutasarrıflığı örneğinde, yaşanan dönüşüm süreci bize, “merkezileştirme” teriminin diğer ikisinden

çok daha önde olduğunu göstermiştir. Öyle ki Tanzimat dönemi reformları yakaladığı ivme ile 1859'da tüm mutasarrıflıkları vilayetler gibi doğrudan Dahiliye Nezareti'ne bağlamıştı. Bu radikal adımın elbette uygulanabilir bir yönü bulunmuyordu ve kısa bir süre sonra planlı ve sürdürülebilir bir yönetim anlayışıyla yeni taşra reformu hayata geçirildi. Ancak Kudüs'ün de aralarında bulunduğu, istisnai olarak seçilen birkaç mutasarrıflık, sıkı merkezîyetçilik anlayışından kaçamayarak doğrudan İstanbul'a yeniden bağlandı. Yeni oluşturulan kurumlar ve uygulama biçimleri modern tarzda ele alınmış olsa da merkezi bürokrasinin bu reformları uygulamasındaki hedefi merkeze bağlılığı daha da kuvvetlendirmektir. Çalışmamız neticesinde Kudüs mutasarrıflığının idari ve adli yapılanmasında gerçekleştirilen tüm reformların, merkezîyetçi politikaların tezahürü olduğu görülmektedir. Tanzimat döneminde hakim olan bu anlayış, II. Abdülhamid zamanında daha da güçlenerek devam etti. İdari ve adli yapılanmada gerçekleştirilen bu düzenlemeler merkeze bağlılığı daha da arttırırken, işleyişte merkezîyetçi bir anlayışla uygulanan mülkiyet reformlarının ise tersine, özel mülkiyete giden süreci desteklediği görülmektedir. Çalışmamız bu yönüyle Osmanlı taşrası araştırmalarına farklı bir perspektiften bakış sağlamış olmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri

Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)

Babıali Evrak Odası Vilayet Gelen-Giden Defterleri (BEO.VGG.d)

Divan (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A.DVN)

Divan-ı Hümayun Defterleri Kataloğu Mühimme-i Asâkir Defterleri (A.DVNS.ASK.MHM.d)

Divan-ı Hümayun Defterleri Kataloğu Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)

Divan-ı Hümayun Defterleri Kataloğu Şam-ı Şerif Ahkam Defterleri (A.DVNS.ŞM.d)

Sadaret Mektubî Kalemî (A.MKT)

Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)

Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)

Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât (A.MKT.UM)

Sadaret Nezareti ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD)

Sadaret Mektubî Şûrâ-yı Devlet Evrakı (A.MKT.ŞD)

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Mısır Evrakı (A.MTZ.05)

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan Evrakı (A.MTZ.CL)

Cevdet Askeriye (C.AS)

Cevdet Dahiliye (C.DH)

Cevdet Nafia (C.NF)

Cevdet Timar (C.TZ)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemî (DH.EUM.MH)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR)

Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Ekleri (DH.İ.UM.EK)

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (DH.MB.HPS)

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M)

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.MKS)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH.SAİD.d)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M)

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S)

Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM)

Evkaf Defterleri (EV.d)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)

Hariciye Nezareti Mektubi (HR.MKT)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Belgeleri (HR.TO)

Hazîne-i Hassa İrade (HH.İ)

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

İrade Defter-i Hâkânî (İ.DFE)

İrade Dahiliye (İ.DH.)

İrade Harbiye (İ.HB)

İrade Hariciye (İ.HR)
İrade Hususi (İ.HUS)
İrade Maliye (İ.ML)
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)
İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)
İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD)
İrade Şehremaneti (İ.ŞE)
İrade Taltifat (İ.TAL)
Kamil Kepeci Defterleri (KK.d)
Mâbeyn-i Hümayun İradeleri (MB.İ)
Maarif Nezareti Emlâk-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM)
Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF.İBT)
Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT)
Maliye Nezareti Masarıfat Muhasebeciliği Defterleri (ML.MSF.d)
Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Defterleri (ML.VRD.d)
Meclis-i Vâlâ (MVL)
Şûrâ-yı Devlet (ŞD)
Ticaret, Nâfia, Orman, Meâdin ve Zirâat Nezâretlerine Ait Belgeler (T.HFN)
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)
Yıldız Hususi Mruzat (Y.A.HUS)
Yıldız Resmi Maruzat (Y.A.RES)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP)
Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN)
Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Perakende Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
(Y.PRK.MYD)

Yıldız Perakende Umumi (Y.PRK.UM)

Zabtiye (ZB)

**B. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi
(TKG.KK)**

Zabıt Kayıt Defterleri (ZK.d)

**C. Müessesetü İhyâi't-Türâs ve'l-Buhûsü'l-İslâmiyye (Filistin Ebu Dis
Arşivi)**

Kudüs Şeriyye Sicilleri (KŞS)

D. Israel State Archives (İsrail)

Nüfus Registers (NR)

E. The National Archive (İngiltere)

Foreign Office (FO)

F. National Archives (ABD)

National Archives and Records Administration (NARA)

G. Oxford St Antony's College Middle East Centre Archive

Schlein, GB165-0254

2. Süreli Yayınlar

Filistin (La Palestine), 1911.

İttihad ve Terakki: 84.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye (Devlet Salnamesi), 1263 – 1291, 1311.

Salnâme-i Vilâyet-i Suriye (Suriye Vilâyet Salnâmesi): 1288, 1289, 1291,
1293, 1312-1313.

Servet-i Fünûn 170, 557.

Takvim-i Vekâyi, 773, 7 C 1281.

3. Yayınlanmış Kaynaklar

Abdurrahman Şeref, **Tarih Söyleşileri**, sadeleştiren: Mübeccel Nami Duru, Sucuoğlu Matbaası, İstanbul, 1980.

Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Atıf Bey, **Arazi Kanunname-i Hümâyunu Şerhi**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1319.

Düstur, Def'a-i Sâniye, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1282.

Düstur, Birinci Tertip, c. 1, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1289.

Düstur, Birinci Tertip, c. 2, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1289.

Düstur, İkinci Tertip, c. 5, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1332.

Eliav, Mordechai, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, Yad Izhak Ben-Zvi Press, Jerusalem, 1997.

Karakoç Serkiz, **Arazi Kanunu ve Tapu Nizamnamesi (Tahşiyeli)**, Biraderler Matbaası, İstanbul, 1342.

Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi: Kıyâme Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.

Rehber-i Mu'âmelât, Şems Matbaası, Samsun, 1339.

Salih Münir Paşa, **Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları**, haz. Ali Birinci ve Selma Günaydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu 35 Numaralı Kanun-ı Kalemîye Defteri 40 Numaralı Kanunnâme-i Arazi Defteri (Transkripsiyon/Tıpkıbasım), haz. Abdullah Sivridağ vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2014.

4. Araştırma Eserler

Abu-Manneh, Butrus, “Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables”, **Die Welt des Islams**, Brill, XXX, 1/4, 1990, s. 1-44.

——— “The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century”, **The Israel / Palestine Question**, Ed. Ilan Pappé, Routledge, London and New York, 1999, s. 41-51.

Adıyeke, Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, **OTAM**, sayı: 11, Ankara, 2000, s. 771-772.

Akiba, Jun, “Sharī‘a Judges in the Ottoman Nizāmiye Courts, 1864-1908”, **Osmanlı Araştırmaları**, 51, 2018, s. 209-237.

Akyıldız, Ali, **Tanzimat Dönemi Merkez Teşkilâtında Reform, (1836-1856)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

———, “Sened-i İttifak'ın ilk Tam Metni”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sayı: 2, 1998, s. 209-222.

———, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

———, “Mahmud Nedim Paşa”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVII, Ankara, 2003.

Alami, Mohamad Ali, “The Court and Judges of Jerusalem 1516-1919”, **El-Kudüsü’l-İslâmiyye**, ed: Muhammed Hâşim Gûşe, Amman, Vezâretü’s-Sekâfe, 2009.

Alamleh, Mohanad, “Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

Al-Qattan, Najwa, “Dhimmis in the Muslim Court: Legal Autonomy and Religious Discrimination”, **International Journal of Middle East Studies**, cilt: 31, sayı: 3, Ağustos, 1999, s. 429-444.

El-Arif, Arif, **El-Mufassal fî Târihi'l-Kuds**, Matbaatü'l-Maârif, El-Kuds, 1999.

Arnon, Adar, “The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period”, **Middle Eastern Studies**, vol: 28, no: 1, 1992, s. 1-65.

Avcı, Yasemin, “The Application of Tanzimat in the Desert: The Bedouins and the Creation of a New Town in Southern Palestine (1860-1914)” **Middle Eastern Studies**, sayı: 45, no: 6, Kasım 2009, s. 969-983.

———, **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

———, “Kudüs Hükümet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili (1854-1917)”, **Filistin Araştırmaları Dergisi**, no.10, 2021, s. 1-21.

Avrashi, Adam, “A Man of Fortuna”, **Concordia**, Summer-2011, s. 22-25.

Aydın, Ali İhsan, **Osmanlı Filistininde Bir Sancak Akka**, Taş Mektep/ORDAF, İstanbul, 2016.

———, “Kudüs’te Görünür Olma Siyaseti: Osmanlı Nişan Taltifleri (1872-1917).” **Filistin Araştırmaları Dergisi**, sayı: 10, 2021, s. 38-56.

Aydın, H. Veli, “Timar Sisteminin Kaldırılma Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, 12, 2001, s. 65-104.

Aydın, M. Âkif, **Türk Hukuk Tarihi**, Beta Basım, Yayım, Dağıtım, İstanbul, 1999.

Bahadır, Elif Fatma, “Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Balcı, Ramazan, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerif’te Yapılan İslahat Çalışmaları (1896-1905)”, **History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı**, 2011, s. 35-64.

Başaran, Mehmet, “1830 – 1842 Yılları Arasında Nüfus Defterleri Kapsamında Ödemiş ve Köyleri”, **Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt: 4/3, s. 307-321.

Ben-Bassat, Yuval, **Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine**, I.B. Tuaris, New York, 2013.

Biren, Mehmed Tevfik, “**Bir Devlet Adamının**” Mehmet Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.

Bulut, Mehmet, “Osmanlı’dan Günümüze Müftülerin Seçimleri, Atanmaları ve Seçimlerinde Esas Alınan Eğitim Kriterleri”, **Dini Araştırmalar**, c. 15, sayı: 41, Temmuz – Aralık 2012, s. 80-98.

Buzpınar, Ş. Tufan, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı: 10, 2003, s. 107-120.

Büssow, Johann, **Hamidian Palestine Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908**, Brill, Leiden-Boston, 2011.

Caquet, P. E., “Guizot’s Absence of a Plan for Jerusalem”, **Middle Eastern Studies**, cilt: 51, sayı: 2, 2015, s. 224-237.

Cebâre, Teysîr, **Târihu Filistin**, Dârü’ş-Şürûk, Amman, 1998.

Chiha, Nedjib H. ve Cin, Halil, “Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu” **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt: 24, sayı: 1, 1967, s. 247-274.

Cin, Halil, “Filistin Topraklarının Osmanlı Dönemindeki Hukuki Statüsü ve Yahudilere Karşı Alınan Tedbirler”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2 (2), 1989, s. 17-68.

Cohen, Amnon, **Palestine in the 18th Century, Patterns of Government and Administration**, The Magnes Press, Kudüs, 1973.

Cohen, Julia Phillips, **Becoming Ottomans: Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era**, Oxford University Press, York, 2014.

Çadircı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Çakmak, Abdullah, **19. Yüzyıl Başlarında Kudüs**, İlem Yayınları, İstanbul, 2020.

———, “Osmanlı Yönetiminde Kudüs”, **Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs**, İlim Yayıma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020.

Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, XLVII (2016), s. 353-409.

Davison, Roderic, H., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876**, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

———, **Esseys in Ottoman and Turkish History, 1774-1923**, University of Texas Press, Austin, 1990.

Defterhâne’den Tapu ve Kadastro’ya: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü’nün Tarihçesi, haz. Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010, Ankara.

Demirci, Akmandar, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Ticâret Mahkemeleri (Beyrut, İzmir, Selânik Ve Ankara Örnekleri)”, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2019.

Demirkol, Erdem, **Kudüs ve II. Abdülhamid**, Taş Mektep/ORDAF, İstanbul, 2017.

Dolu, Alaattin, **Osmanlı Kudüs'ü: Kent Kimliği Nüfus ve Meşruiyet 1703-1789**, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.

———, “Kudüs'te Mahkeme Tercümanlığı: Tercüman Kasım Bey ve Ailesi (18.yy)”, **Filistin: Tarih, Toplum ve Siyaset**, haz. Alattin Dolu, Libra Kitap, İstanbul, 2019, s. 75-105.

———, “Ekmek ve Mushaf: 19. Yüzyılda Kudüs'te Haseki Sultan İmaretı ve Eşraf Politikaları”, **Kudüsün Melikesi Haseki Sultan Vakfı (Kuruluşu, Yönetimi ve Mülkleri)**, haz. Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, FSMVÜ Yayınları, İstanbul, 2022, s. 88-117.

Ebubekir, Emin, “Mülkiyyetü es-Sultan Abdülhamid-i Sâni fi Filistin (1876-1937)”, **Mecelletü Câmîatü'n-Necâh li'l-Ebhâs (el-'Ulûm el-İnsâniyye)**, c. 17, sayı: 1, 2003, s. 221-260.

Eldem, Edhem, **İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004.

Eldem, Edhem; Goffmann, Daniel ve Masters, Bruce, **Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul**, çev. Sermet Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Ekinci, Ekrem Buğra, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004.

Ercan, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

Feyzioğlu, Hamiyet Sezer, **Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Yapılan Düzenlemeler**, Hel Yayınları, Ankara, 2014.

Findley, Carter V., “The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center”, **Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation**, ed. David Kushner, Yad Izak Ben-Zvi Press, Jerusalem, 1986.

———, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Freas, Erik Eliav, "Ottoman Reform, Islam, and Palestine's Peasantry", **The Arab Studies Journal**, cilt: 18, no: 1, Bahar-2010, s. 196-231.

Genç, Mehmet, "Mâlikâne", **DİA**, XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 516-518.

———, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken, İstanbul, 2010.

Gençoğlu, Mustafa, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2 (1), s. 29-50.

Georgeon, François, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

Gerber, Haim, **Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914**, Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1985.

———, "A New Look at the Tanzimat: The Case of the Province of Jerusalem", **Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation**, ed. David Kushner, Yad Izak Ben-Zvi Press, Jerusalem, 1986, s. 30-45.

———, **Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society**, ISIS, İstanbul, 2008.

———, "Tanzimat'a Yeni Bir Bakış: Kudüs Vilayeti", **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Hakan Kaynar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Granott, A., **The Land System in Palestine: History and Structure**, Eyre and Spottiswoode, London, 1952.

Güler, Mustafa, **Cezzar Ahmed Paşa ve Akka Savunması**, Çamlıca, İstanbul, 2013.

Güneş, Mehmet, **Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)**, Kitabevi, İstanbul, 2014.

El-Hâlidî, Ahmed Sâmih el-Hâlidî, **Ricâl el-Hükm ve'l-İdâre fî Filistin**, Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, Kahire, 2013.

Halis Eşref, **Külliyyât-ı Şerh-i Kanun-ı Arazi**, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1316.

Hanssen, Jens, **Fin de Siècle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital**, Clarendon Press, Oxford, 2005.

Hartmann, M., “Die Ortschaftenliste des Liwa Jerusalem in dem türkischen Staatskalender für Syrien auf das Jahr 1288 der Flucht (1871)”, **Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1878-1945)**, sayı: 6, 1883, s. 102-149.

Hobsbawm, Eric, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi, Ankara, 2013.

Uygur Hocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

İnalck, Halil, “Ottoman Archival Materials on Millets”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society**, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, vol: 1 The Central Lands, New York-London, 1982, s. 437-449.

İnce Aydın, Büşra, “II. Abdülhamid Dönemi Filistin Emlâki: Bisan Çiftliği Örneği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2020, s. 83.

Karaca, Ali, **Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Karagöz, Rıza, “Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilayete Dönüştürme Projesi (1885)”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C: 4, 2008, s. 29-43.

Kark, Ruth, "The Contribution of the Ottoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa, 1840-1917", **Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation**, ed. David Kushner, Yad Izak Ben-Zvi Press, Jerusalem, 1986, s. 46-58.

Kark, Ruth ve Oren-Nordheim, Michal Oren-Nordheim, **Jerusalem and Its Environs: Quarters, Neighbourhoods, Villages 1800-1948**, The Hebrew University Magnes Press, Jerusalem-Wayne State University Press, Detroit, Jerusalem, 2001.

Karpat, Kemal H., **Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Bozdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001.

———, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Kenanoğlu, M. Macit, "1858 Arazi Kanunnamesinin Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısı Üzerindeki Etkileri (1858-1876)", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

———, "1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sayı: 1, 2006 (Bahar), s. 107-138.

———, **Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.

———, "Nizamiye Mahkemeleri", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 185-186.

———, "Zımmî", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, 2013, Ankara, 438-440.

Khoury, Dina Rizk, **State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834**, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Kılıç, Emrah, "2023 Numaralı Kayseri Nüfus Defteri (Transkripsiyon ve Değerlendirme) H.1260-M.1844", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2021.

Kılıç, Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 24, sayı: 37, 2005, s. 99-101.

———, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2009, c. 28, sayı: 45, s. 43-62.

Kırmızı, Abdulhamit, **Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet**, Klasik, İstanbul, 2014.

———, **Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, Klasik, İstanbul, 2016.

Kızıltoprak, Süleyman, **Mısır’da İngiliz İşgali: Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Koh, Choon Hwee, “The Ottoman Postmaster: Contractors, Communication and Early Modern State Formation”, **Past & Present**, c. 251, sayı: 1, May 2021, s. 113–152.

Kolatt, Israel, “The Organization of the Jewish Population of Palestine and the Development of its Political Consciousness Before World War I”, **Studies on Palestine During the Ottoman Period**, ed. Moshe Ma’oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s. 211-245.

Konan, Belkıs, “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt: 64, sayı: 1, 2015, s. 171-194.

Korkmaz, Adem, “Midhat Paşa’nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, 392-456.

Koyuncu, Nuran, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, **Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt: 16, sayı: 3, 2012, s. 163-186.

Krämer, Gudrun, **A History of Palestine**, çev. Graham Harman ve Gudrun Krämer, Princeton University Press, München, 2002.

Kuneralp, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prospografik Rehber**, ISIS, İstanbul, 1999.

Kurşun, Zekeriya, “Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.

———, “Osmanlı’da Savaş ve Diplomasi Ödülü Olarak Çelenk”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, sayı: 15, 2020, s. 131-158.

Kurşun, Zekeriya ve Aydın, Ali İhsan, **100 Soruda Kudüs**, Rumuz Yayınevi, İstanbul, 2018.

———, “Kudüs Haseki Sultan Vakfı’nın Tapu Kayıtları”, **Kudüsün Melikesi Haseki Sultan Vakfı (Kuruluşu, Yönetimi ve Mülkleri)**, ed. Zekeriya Kurşun, Ali İhsan Aydın, FSMVÜ Yayınları, İstanbul, 2022, s. 118-146.

Kushner, David, “The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914”, **Middle Eastern Studies**, sayı: 23, no: 3, Temmuz 1987, s. 274-290.

——— “The District of Jerusalem in the Eyes of Three Ottoman Governors at the End of the Hamidian Period”, **Middle Eastern Studies**, sayı: 35, no: 2, Nisan 1999, s. 83-102.

Luz, Nimrod, “The Re-making of Beersheba: Winds of Modernization in the Late Ottoman Sultanate”, **Ottoman Reform and Muslim Regeneration**, ed. Itzhak Weismann, Fruma Zachs, I.B. Tauris, London, New York, 2005.

———, “Birüssebi’nin Yeniden Yaratılması: Osmanlı Sultanlığı’nın Son Yıllarında Modernleşme Rüzgârları”, **Osmanlı Reformları, Taşrada Uygulanışı ve Etkileri**, çev. Oktay Etiman, Işık Yayınları, İstanbul, 2017, s. 247-276.

Mahmud Celâleddin Paşa, **Mir’ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, c. III, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.

Mardin, Şerif, **Türk Modernleşmesi**, der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

———, “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 145-165.

Ma’oz, Moshe, **Ottoman Reform in Syria and Palestine**, Clarendon Press, Oxford, 1968.

———, “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi”, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, makaleyi çev. Hayrettin Pınar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Mazza, Roberto, **Jerusalem: From The Ottomans To The British**, I.B. Tauris, London-New York, 2009.

Mecelle-i Ahkam-ı Adliye Şerhi, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1311.

Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Memiş, Şerife Eroğlu, **Osmanlılaşma ve Yerel Ağlar Arasında Kudüs’te Vakıf, Toplum ve Devlet (1703-1831)**, Libra Kitap, İstanbul, 2021.

Muhtadi, Abla ve Nâili, Falestin, “Back into the Imperial Fold: The End of Egyptian Rule through the Court Records of Jerusalem, 1839–1840”, **Ordinary Jerusalem 1840-1940**, ed. Angelos Dalachanis and Vincent Lemire, Brill, Leiden-Boston, 2018, s. 186-199.

Mundy, Martha ve Smith, Richard Saumarez, **Modern Devlet’e Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi’nde Hukuk Yönetim ve Üretim**, çev. Süleyman Kızıltoprak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Mustafa, Velid, **El-Kuds: Sükkân ve Umrân min 1850 ilâ 1996**, Merkezi’l-Kuds li’l-A’lâm ve’l-İttisâl, El-Kuds, 1997.

Mühimme Defterlerinde (1545-1594) Kudüs 1, haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, Cengiz Tomar, IRCICA, İstanbul, 2016.

Mühimme Defterlerinde (1601-1699) Kudüs 2, haz. Murat Uluskan, Yüksel Çelik, Davut Hut, IRCICA, İstanbul, 2017.

Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs 9, haz. Yüksel Çelik, Murat Uluskan ve Davut Hut, IRCICA, İstanbul, 2019.

Orha, Zafer, “Beyrut Vilayetinde Osmanlı İdaresi (1887-1909)”, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Ortaylı, İlber, “II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri 27-29 Mayıs 1992 Bildiriler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 163-171.

———, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

———, “Kadı”, **DİA**, XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001, s. 69-73.

Osmanlı Arşivi Rehberi, haz. İskender Türe ve Salim Kaynar, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2017.

Osmanlı’dan Günümüze Tapu Arşiv, haz. Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Ayşe Dalkıran ve Fatma Mercan, TKGM Yayınları, Ankara, 2009.

Ölmez, Adem, “Askerî Teftiş Komisyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Tarih Dergisi**, XLII, 2006, s. 115-133.

Örenç, Ali Fuat “Mutasarrıf”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXI, Ankara, 2006, s. 377-379.

Örsten Esirgen, Seda, “Osmanlıdan Cumhuriyete Noterliğin Gelişimi”, **II. Türk Hukuku Tarihi Kongresi Bildirileri**, Ed. Fethi Gedikli, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2016, s. 49-86.

Özkaya, Yücel ve Akyıldız, Ali, “Muhassıl”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXI, Ankara, 2006, s. 18-20.

Özkaya, Yücel “Mütesellim”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, Ankara, 2006, s. 203-204.

Pappé, Ilan, **The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty: The Husaynis, 1700-1948**, University of California Press, Berkeley, 2010.

Peri, Oded, **Christianity Under Islam in Jerusalem: The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times**, Brill, Leiden, 2001.

Raymond, Andre, “The Khalidiyya Library in Jerusalem: 1900-2000”, **MELA Notes**, sayı: 71/72 Sonbahar 200-İlkbahar 2001, s. 1-7

Sadıkoğlu, Sevil, “Mahmud Nedim Paşa’nın Bürokraside Gerçekleştirdiği Büyük Tenkihat (7 Eylül 1871 – 31 Temmuz 1872)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Satış, İhsan, “Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXX / 2, 2015, 545-572.

Savaş, Ali İbrahim, “Konsolos”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVI, Ankara, 2002, s. 178-180.

Schölch, Alexander “Britain in Palestine, 1838-1882: The Roots of the Balfour Policy”, **Journal of Palestine Studies**, vol: 22, no: 1 (Autumn, 1992), s. 39-56.

———, **Palestine in Transformation 1856-1882, Studies in Social, Economic and Plitical Development**, Çev. William C. Young and Michael C. Gerrity, Istitute for Palestine Studies, Washington DC, 1993.

Sertoğlu, Midhat, **Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli – Haritalı**, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Sezen, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017.

Singer, Amy, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, çev. Sema Bulutsuz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Solomonovich, Nadav ve Kark, Ruth, “Land Privatization in Nineteenth-century Ottoman Palestine”, **Islamic Land And Society**, 22, 2015, s. 221-252.

Steih, Abdalqader, **Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)**, Taş Mektep/ORDAF, İstanbul, 2017.

Stein, Kenneth W., **The Land Question in Palestine, 1917-1939**, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1984.

Syria and Palestine, ed: G. W. Prothero, H. M. Stationery Office, Londra, 1920.

Şahin, İlhan “Sancak”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVI, Ankara, 2009.

Şener, Abdüllatif, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990.

Şiblî Numânî, **Türkiye Mısır Suriye: Bir Seyahatname**, çev. Muharrem Varol, Timaş, İstanbul, 2021.

Şimşek, Muttalip, “Osmanlı Dönemi’nde Kudüs’ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler”, **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı: 8, Mayıs 2019, s. 39-75.

İlyas Şûfânî, **El-Mûcezû fi Târihi Filistin es-Siyâsî**, El-Müessetü el-Dirâsetü el-Filistîniyye, Beyrut, 1996.

Tarım Ertuğ, Zeynep, “Sorguç”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVII, Ankara, 2009.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Tellioglu, Ömer, **Filistin’e Musevi Göçü ve Siyonizm (1880-1914)**, Kitabevi, İstanbul, 2015

Tolak, Kübra, “Abdüllatif Subhi Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1818-1886)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

Unan, Fahri, “Mevleviyet”, **DİA**, XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları Ankara, 2004, s. 467-268.

Uulu, Azamat Alagöz, “Filistin’de Rus Ortodoks Faaliyetleri (1880-1914)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

Weber, Max, **Ekonomi ve Toplum**, çev. Latif Boyacı, c. 2, Yarı Yayınları, İstanbul, 2012.

Vereté, Mayir, “A Plan for the Internationalisation of Jerusalem 1840–41”, **Asian and African Studies, Annual of the Israel Oriental Society**, cilt 12, sayı: 1, 1978, s. 13-31.

Yarcı, Güler, “Osmanlı Devleti’nde Modern Tapu ve Kadastro Sisteminin Tesisi ve Defterhâne-i Âmire Nezareti: İdarî Hukukî ve Malî Düzenlemeler ile Merkez ve Taşradaki Yankıları”, **Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi Bildirileri**, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2013, s. 33-68.

Yazbak, Mahmoud, “The Birth of the Jerusalem Sanjak 1864-1914: Administrative and Social Impacts”, **Filistin Araştırmaları Dergisi**, sayı: 2, yıl: Kış/2017, s. 32-57.

Yazıcı Özdemir, Ömür, “Osmanlı Kudüs’ünde Dilekçelerin İzinde Kent Siyaseti ve Toplum (1840-1914)”, Basılmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2021.

Yıldız, Tuba, **Geleneğin Hukuku Osmanlı’nın Adaleti: Dürzîler ve Mârûnîler**, Vadi Yayınları, İstanbul, 2020.

Ze’evi, Dror, **Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**, çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

5. İnternet Kaynakları

<https://www.loc.gov/item/a22000918/>

<http://www.openjerusalem.org/>

<https://www.palestineremembered.com/>

EKLER

Ek A: Kudüs Mutasarrıfları 1872-1917⁶⁹⁷

Mutasarrıf	Görev Zamanı	Önceki Görevi	Sonraki Görevi
Besim Bey ⁶⁹⁸	24.07.1872-24.09.1872	İstanbul şehremini	İstifa
Mehmed Nazif Paşa ⁶⁹⁹	24.09.1872-20.06.1873	Saruhan mutasarrıfı	Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi
Kamil Paşa ⁷⁰⁰	20.06.1873-20.11.1874	Beyrut mutasarrıfı	Manastır mutasarrıfı
Ali Bey ⁷⁰¹	20.11.1874-12.11.1875	Tırhala mutasarrıfı	Azil
Faik Bey ⁷⁰²	12.11.1875-18.04.1877	Selanik mutasarrıfı	Azil
Şerif Mehmed Rauf Paşa ⁷⁰³	18.04.1877-04.04.1889	Trabzon vali yard.	Beyrut valisi
Mehmed Reşad Paşa ⁷⁰⁴	17.04.1889-15.10.1890	Serfice mutasarrıfı	Azil

⁶⁹⁷ Listedeki bilgiler doğrudan mutasarrıfların atama veya azilleriyle ilgili düzenlenmiş olan belgelerden çıkarılmıştır. Bu listenin bir benzerini makalesinde sunan Kushner yalnızca yıl bilgileri verirken bazı detaylar da listede yer almamıştır: Kushner, “The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914”, s. 276; Eliav da eserinde mutasarrıfların listesini vermiş ve detay farklılıkları olmakla birlikte ayrıca tam tarih yerine yalnızca ay ve yıl bazında bilgiler verilmiştir: Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 411; Yine benzer bir liste Alamleh’in doktora tezinde yer almaktadır ancak Alamleh’in listesi eksiktir: Alamleh, “Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914”, s. 250; Bir başka liste de el-Arif’in eserinde yer almaktadır. Osmanlı döneminin başından itibaren verilen bu listede bizim dönemimiz için verilen mutasarrıf isimlerinde hatalar bulunmaktadır: El-Arif, **El-Mufassal fi Târihi’l-Kuds**, s. 326-328; Ayrıca son on mutasarrıfın göreve geliş ve ayrılış tarihleriyle birlikte bir listesi şurada yer almaktadır: Ahmed Sâmih el-Hâlidî, **Ricâl el-Hükm ve’l-İdâre fi Filistin**, Kahire, 2013, s. 80.

⁶⁹⁸ BOA, İ.MMS, 44/1809.

⁶⁹⁹ BOA, İ.MMS, 44/1809; BOA, Y.EE.KP, 1/16.

⁷⁰⁰ BOA, Y.EE.KP, 1/16; BOA, İ.DH, 692/48343; BOA, İ.DH, 683/47576.

⁷⁰¹ BOA, İ.DH, 692/48343; BOA, İ.MMS, 53/2364.

⁷⁰² BOA, İ.MMS, 53/2364; BOA, İ.MMS, 56/2546.

⁷⁰³ BOA, İ.MMS, 56/2546; BOA, Y.A.HUS, 224/47; BOA, DH.SAİD.d, 3/72.

⁷⁰⁴ BOA, İ.DH, 1131/88313; BOA, İ.DH, 1199/93867.

İbrahim Hakkı Paşa ⁷⁰⁵	15.10.1890-04.11.1896	Trablusşam mutasarrıfı	Azil
Hüsnü Bey ⁷⁰⁶	04.11.1896-15.11.1896	Dahiliye mektupçusu	Dahiliye mektupçusu
İbrahim Hakkı Paşa ⁷⁰⁷	15.11.1896-30.09.1897	Kudüs mutasarrıfı	Azil
Mehmed Tevfik Bey ⁷⁰⁸	26.10.1897-08.05.1901	Mabeyn katibi	Selanik valisi
Cevad Bey ⁷⁰⁹	10.05.1901-12.01.1902	Mabeyn katibi	Ankara valisi
Kazım Bey ⁷¹⁰	12.01.1902-02.08.1904	Mabeyn katibi/Maraş mutasarrıfı	Halep valisi
Ahmed Reşid Bey ⁷¹¹	02.08.1904-01.12.1906	Mabeyn katibi	Manastır valisi
Ali Ekrem Bey ⁷¹²	03.12.1906-10.08.1908	Mabeyn katibi	Beyrut valisi
Ali Subhi Bey ⁷¹³	06.09.1908-02.06.1910	Nafia Nezareti ticaret müdürü	Şehremini
Azmi Bey ⁷¹⁴	31.03.1910-09.06.1911	Zabtiye nazırın muavini	Bolu mutasarrıfı
Ahmed Cevdet Bey ⁷¹⁵	09.06.1911-18.06.1912	Bingazi mutasarrıfı	Karesi mutasarrıfı
Mehdi Bey ⁷¹⁶	18.06.1912-01.12.1912	Canik mutasarrıfı	Azil

⁷⁰⁵ BOA, **İ.DH**, 1199/93867; BOA, **BEO**, 862/64629.

⁷⁰⁶ BOA, **BEO**, 862/64629; BOA, **Y.A.RES**, 83/76.

⁷⁰⁷ BOA, **Y.A.RES**, 83/76; BOA, **DH.TMİK.M**, 39/44.

⁷⁰⁸ BOA, **İ.DH**, 1350/42; BOA, **İ.DH**, 1383/40.

⁷⁰⁹ BOA, **İ.DH**, 1383/42; BOA, **BEO**, 1658/124294; BOA, **İ.HUS**, 93/42.

⁷¹⁰ BOA, **İ.HUS**, 93/42; BOA, **İ.DH**, 1425/17.

⁷¹¹ BOA, **BEO**, 2381/178568; BOA, **BEO**, 2952/221361.

⁷¹² BOA, **İ.DH**, 1450/24; BOA, **BEO**, 3371/252765.

⁷¹³ BOA, **BEO**, 3390/254210; BOA, **İ.ŞE**, 25/18; İngiliz Arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan çalışmalarda Ali Subhi Bey ile Azmi Bey arasında bir de Nazım Bey ismi verilmektedir: David Kushner, "The Ottoman Governors of Palestine, 1864-1914", **Middle Eastern Studies**, sayı: 23, no: 3, Temmuz 1987, s. 276; Eliav, **Britain and the Holy Land 1838-1914: Selected Documents from the British Consulate in Jerusalem**, s. 411; Ancak Osmanlı arşiv belgelerinde Nazım Bey isminde herhangi bir mutasarrıfın atandığına veya görev yaptığını ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durumun bir yanlış anlaşılma durumu olma ihtimali ise yüksektir. Nitekim ilgili çalışmalarda Nazım Bey'in görev yaptığını belirttiği tarihlerde Suriye valisi Nazım Paşa, Kudüs'te ortaya çıkan Hristiyan mezhep ihtilafının araştırılması için gönderilen heyetin başkanlığına atanıyor: BOA, **DH.MKT**, 2724/62; BOA, **DH.MUİ**, 133/7.

⁷¹⁴ BOA, **İ.DH**, 1480/68.

⁷¹⁵ BOA, **BEO**, 3904/292754; BOA, **İ.DH**, 1494/4.

⁷¹⁶ BOA, **İ.DH**, 1494/5; BOA, **DH.MTV**, 18/72.

Tahir Hayreddin Bey ⁷¹⁷	07.12.1912-07.02.1913	İstanbul mebusu	İstifa
Macid Şevket Bey ⁷¹⁸	07.02.1913-04.01.1915	Amasya mutasarrıfı	İstifa
Midhat Bey ⁷¹⁹	04.01.1915-07.12.1916	Mülkiye müfettişi	Azil
Ahmed Münir Bey ⁷²⁰	07.12.1916-03.06.1917	Mülkiye müfettişi	Kayseri mutasarrıfı
İzzet Bey ⁷²¹	07.06.1917-08.12.1907	Urfa mutasarrıfı	İstanbul vali vekili

Ek B: Kudüs Mutasarrıflığına Bağlı Kaza Kaymakamları 1872-1917

Yafa Kazası Kaymakamları			
Kaymakam	Görev Zamanı	Önceki Görevi	Sonraki Görevi
İhsan Bey ⁷²²	09.07.1872 - ?	?	?
Osman Fehmi Ef. ⁷²³	? – 01.11.1879	?	Gazze Kaymakamlığı
Mehmed Tevfik Ef. ⁷²⁴	01.11.1879 - ?	Gazze kaymakamlığı	?
Ahmed Vahid Bey ⁷²⁵	28.11.1881-12.04.1883	?	Uşak kaymakamlığı
Ali Necmi Bey ⁷²⁶	12.04.1883-26.08.1885	Girit kaymakamlığı	Azil

⁷¹⁷ BOA, **BEO**, 4119/308880; BOA, **İ.DH**, 1497/64.

⁷¹⁸ BOA, **İ.DH**, 1497/64; BOA, **BEO**, 4330/324697.

⁷¹⁹ BOA, **BEO**, 4330/324697; BOA, **BEO**, 4443/333219.

⁷²⁰ BOA, **BEO**, 4443/333220; BOA, **BEO**, 4472/335366.

⁷²¹ BOA, **BEO**, 4472/335367.

⁷²² BOA, **BEOVGG.d**, 320, s. 207.

⁷²³ BOA, **İ.DH**, 793/64362.

⁷²⁴ BOA, **İ.DH**, 793/64362.

⁷²⁵ BOA, **MB.İ**, 86/193.

⁷²⁶ BOA, **İ.DH**, 961/75978.

Şevket Bey ⁷²⁷	26.08.1885 - ?	Ticaret ve Ziraat Nezareti Tercüme-i Fünun Kalemî görevlisi	?
Musa Kazım Bey ⁷²⁸	25.01.1887 - ?	?	?
Mustafa Hikmet Bey ⁷²⁹	22.12.1890-09.11.1892	Hayfa kaymakamlığı	Azil
Ali Ef. ⁷³⁰	09.11.1892 - ?	Feke kaymakamlığı	?
Abdüselam Ef. ⁷³¹	? – 05.11.1898	?	Azil
Zühdü Efendi ⁷³²	05.11.1898 - ?	Kudüs tahrirat müdürü	?
Mehmed Rauf Paşa ⁷³³	21.01.1900-11.01.1903	Alaiye kaymakamı	Azil
Mehmed Rıza Ef. ⁷³⁴	11.01.1903-18.07.1907	Çeşme kaymakamı	Azil
Asaf Bey ⁷³⁵	18.07.1907 - ?	Birüssebi kaymakamı	?
Ahmed Bey ⁷³⁶	? – 22.09.1908	?	Azil
Abdurrahman Bey ⁷³⁷	22.09.1908-26.05.1909	Humus kaymakamlığı	Islahiye kaymakamlığı
Ali Asaf E. ⁷³⁸	26.05.1909-15.09.1909	Islahiye kaymakamlığı	Birüssebi kaymakamlığı
Mahmud Nedim Bey ⁷³⁹	15.09.1909-02.03.1910	Gazze kaymakamlığı	Birüssebi kaymakamlığı
Ali Asaf Ef. ⁷⁴⁰	02.03.1910-27.08.1910	Birüssebi kaymakamlığı	Sûkuşşuyûh kaymakamlığı

⁷²⁷ BOA, İ.DH, 961/75978.

⁷²⁸ BOA, MF.MKT, 92/97; BOA, DH.MKT, 1531/106.

⁷²⁹ BOA, İ.DH, 1229/96198.

⁷³⁰ BOA, İ.DH, 1142/89136; BOA, DH.MKT, 1816/130.

⁷³¹ BOA, İ.TAL, 116/44; BOA, İ.HUS, 65/141.

⁷³² BOA, İ.HUS, 65/141.

⁷³³ BOA, İ.DH, 1371/43; BOA, İ.DH, 1405/24.

⁷³⁴ BOA, İ.DH, 1456/16.

⁷³⁵ BOA, DH.MKT, 623/59.

⁷³⁶ BOA, İ.DH, 1470/6.

⁷³⁷ BOA, İ.DH, 1470/6; BOA, İ.DH, 1474/78.

⁷³⁸ BOA, İ.DH, 1474/78; BOA, İ.DH, 1477/11.

⁷³⁹ BOA, İ.DH, 1477/11; BOA, İ.DH, 1480/9.

⁷⁴⁰ BOA, İ.DH, 1480/9; BOA, İ.DH, 1483/10.

Halil Efendi ⁷⁴¹	27.08.1910-30.11.1910	Sûkuşşuyûh kaymakamlığı	Azil
İbrahim Paşa ⁷⁴²	30.11.1910-09.12.1910	Antakya kaymakamlığı	Hudeyde mutasarrıflığı
Halid Bey ⁷⁴³	09.12.1910 - ?	Merciun kaymakamlığı	?
Rauf Bey ⁷⁴⁴	23.01.1911-08.02.1912	Akkar kaymakamlığı	?
Haşim Bey ⁷⁴⁵	08.02.1912 - ?	Hecin kaymakamlığı	?
Ahmed Bey ⁷⁴⁶	02.10.1913-16.06.1914	Yafa kaymakamı (eski)	Gazze kaymakamlığı
İrfan Bey ⁷⁴⁷	16.06.1914 - ?	Birüssebi kaymakamlığı	?
Bahaeddin Bey ⁷⁴⁸	08.10.1914 - ?	Emniyet-i Umumiye 8. Şube müdürü	?
Esad Ef. ⁷⁴⁹	07.01.1905 - ?	Safed kaymakamlığı	?
Fuad Bey ⁷⁵⁰	17.05.1916	Hayfa kaymakamlığı	
Gazze Kazası Kaymakamları			
Osman Fehmi Ef. ⁷⁵¹	? – 01.11.1879	Yafa kaymakamlığı	?
Yusuf Ziya Ef. ⁷⁵²	28.11.1881 – 12.04.1883	?	Azil
Arif Ef. ⁷⁵³	12.04.1883-15.11.1883	Cuma kaymakamlığı	İstifa
İzzet Bey ⁷⁵⁴	15.11.1883 - ?	Horasan kaymakamlığı	?

⁷⁴¹ BOA, İ.DH, 1483/10; BOA, İ.DH, 1485/11.

⁷⁴² BOA, İ.DH, 1485/11; BOA, İ.DH, 1485/28.

⁷⁴³ BOA, İ.DH, 1485/28.

⁷⁴⁴ BOA, İ.DH, 1486/17; BOA, İ.DH, 1491/40.

⁷⁴⁵ BOA, İ.DH, 1491/40.

⁷⁴⁶ BOA, İ.DH, 1501/24.

⁷⁴⁷ BOA, İ.DH, 1508/76.

⁷⁴⁸ BOA, DH.EUM.MH, 256/39.

⁷⁴⁹ BOA, İ.DH, 512/26.

⁷⁵⁰ BOA, BEO, 4414/331001.

⁷⁵¹ BOA, İ.DH, 793/64362.

⁷⁵² BOA, MB.İ, 86/193; BOA, İ.DH, 881/70249.

⁷⁵³ BOA, İ.DH, 881/70249; BOA, İ.DH, 900/71600.

⁷⁵⁴ BOA, İ.DH, 900/71600.

Salih Hulusi Ef. ⁷⁵⁵	? – 02.07.1886	?	Azil
Ali Ef. ⁷⁵⁶	02.07.1886-05.03.1891	Halilürrahman kaymakamlığı	Azil
Abdülğani Ef. ⁷⁵⁷	21.04.1891-12.11.1892	?	Azil
Hasan Bey ⁷⁵⁸	12.11.1892 - ?	Halilürrahman kaymakamlığı	?
Cemal Bey ⁷⁵⁹	? – 22.06.1900	?	Nevşehir kaymakamlığı
İbrahim Lütfi Paşa ⁷⁶⁰	22.06.1900-24.04.1904	Bergama kaymakamlığı	Hastalık
İbrahim Vasfi Ef. ⁷⁶¹	? – 09.06.1906	?	Beni Saib kaymakamlığı
Mehmed Ferid Ef. ⁷⁶²	09.06.1906-10.10.1908	Beni Saib kaymakamlığı	Azil
Mahmud Nedim Bey ⁷⁶³	10.10.1908 - ?	İspir kaymakamlığı	?
Mehmed Arif Ef. ⁷⁶⁴	27.08.1909-	?	?
Burhaneddin Ef. ⁷⁶⁵	15.09.1909 - ?	Karacasu kaymakamlığı	?
Ahmed Bey ⁷⁶⁶	16.06.1914-12.08.1914	Yafa Kaymakamlığı	Azil
Muin Bey ⁷⁶⁷	12.08.1914 - ?	Şiran kaymakamlığı	?
Halilürrahman Kazası Kaymakamları			
Salim Ef. ⁷⁶⁸	? – 09.11.1883	?	İstifa

⁷⁵⁵ BOA, İ.DH, 1142/89136.

⁷⁵⁶ BOA, İ.DH, 1142/89136; BOA, DH.MKT, 1816/130.

⁷⁵⁷ BOA, DH.MKT, 1816/130; BOA, BEO, 87/6502.

⁷⁵⁸ BOA, BEO, 87/6502.

⁷⁵⁹ BOA, DH.MKT, 2363/78.

⁷⁶⁰ BOA, DH.MKT, 2363/78; BOA, DH.MKT, 884/43.

⁷⁶¹ BOA, DH.MKT, 1088/6.

⁷⁶² BOA, DH.MKT, 1088/6; BOA, İ.DH, 1470/53.

⁷⁶³ BOA, İ.DH, 1470/53.

⁷⁶⁴ BOA, DH.MUİ, 15/20.

⁷⁶⁵ BOA, İ.DH, 1477/11.

⁷⁶⁶ BOA, İ.DH, 1508/76.

⁷⁶⁷ BOA, BEO, 4305/322806.

⁷⁶⁸ BOA, İ.DH, 900/71572.

Şükrü Ef. ⁷⁶⁹	09.11.1883-25.12.1887	Suşehri kaymakamlığı	Aziziye kaymakamlığı
Ali Ef. ⁷⁷⁰	25.12.1887 - ?	Kudüs baştahsildarı	?
Yahya Münci Ef. ⁷⁷¹	02.07.1889-31.05.1891	Halilürrahman mülazımı	Azil
Hasan Bey ⁷⁷²	31.05.1891 - ?	Kars kaymakamlığı	?
Mehmed Ferid Ef. ⁷⁷³	12.11.1892-20.10.1899	?	Cemain kaymakamlığı
Halil Hilmi Ef. ⁷⁷⁴	20.10.1899-16.01.1902	Vulçitrın kaymakamlığı	Eşme kaymakamlığı
Mehmed Hamdi Bey ⁷⁷⁵	16.01.1902-02.07.1903	Eşme kaymakamlığı	Halilürrahman kaymakamlığı
Muhammed Şafi Ef. ⁷⁷⁶	02.07.1903-13.09.1905	Bisan çiftlik müdürlüğü	İstifa
Muhammed Ferid Ef. ⁷⁷⁷	13.09.1905 - ?	Suriye vilayet memuru	?
İhsan Selim Ef. ⁷⁷⁸	30.05.1907-16.06.1909	Kayalar kaymakamlığı	Horasan kaymakamlığı
Mehmed Şefik Ef. ⁷⁷⁹	16.06.1909 - ?	Kastamonu vilayet memuru	?
İsmail Hakkı Efendi ⁷⁸⁰	? – 16.06.1914	?	Azil
Mehmed Arif Ef. ⁷⁸¹	16.06.1914 - ?	Gazze kaymakamlığı (eski)	?
İrfan Ef. ⁷⁸²	08.01.1917 - ?	?	Aksaray kaymakamlığı

⁷⁶⁹ BOA, İ.DH, 900/71572; BOA, DH.MKT, 1471/60.

⁷⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1471/60.

⁷⁷¹ BOA, İ.DH, 1142/89136; BOA, İ.DH, 1227/96127.

⁷⁷² BOA, İ.DH, 1227/96127.

⁷⁷³ BOA, BEO, 87/6502; BOA, BEO, 1394/104518.

⁷⁷⁴ BOA, BEO, 1394/104518; BOA, İ.DH, 1392/41.

⁷⁷⁵ BOA, İ.DH, 1392/41.

⁷⁷⁶ BOA, DH.MKT, 690/6; BOA, DH.MKT, 1006/5.

⁷⁷⁷ BOA, DH.MKT, 1006/5.

⁷⁷⁸ BOA, İ.DH, 1455/25; BOA, DH.MKT, 2847/1.

⁷⁷⁹ BOA, DH.MKT, 2847/1.

⁷⁸⁰ BOA, İ.DH, 1508/76.

⁷⁸¹ BOA, İ.DH, 1508/76.

⁷⁸² BOA, İ.DUİT, 45/16; BOA, BEO, 4499/337355.

Birüssebi Kazası Kaymakamları			
İsmail Kemal Bey ⁷⁸³	08.05.1900 - ?	Mecidözü kaymakamlığı	?
Muhammed Fehmi Carullah Ef. ⁷⁸⁴	07.02.1901-09.04.1903	Kudüs başkatibi	Vefat
Mehmed Hamdi Bey ⁷⁸⁵	02.07.1903-24.10.1904	Halilürrahman kaymakamlığı	Azil
Muhammed Tevfik Ef. ⁷⁸⁶	24.10.1904-11.09.1905	Dera kaymakamlığı	İstifa
Asaf Bey ⁷⁸⁷	11.09.1905-18.06.1907	Beni Saib kaymakamlığı	Yafa kaymakamlığı
Mehmed Ferid Ef. ⁷⁸⁸	20.06.1907 - ?	Halilürrahman kaymakamlığı	?
Ali Asaf Bey ⁷⁸⁹	15.09.1909 - ?	Yafa kaymakamlığı	?
Mahmud Nedim Bey ⁷⁹⁰	02.03.1910-02.03.1913	Yafa kaymakamlığı	Azil
İrfan Bey ⁷⁹¹	02.03.1913-16.06.1914	Gevgili kaymakamlığı	Yafa kaymakamlığı
Halid Bey ⁷⁹²	16.06.1914-14.10.1915	Kudüs eski kaymakamı	Nasıra kaymakamlığı
Niyazi Bey ⁷⁹³	06.01.1917-27.06.1917	Reşadiye kaymakamlığı	Azil
Sadık Bey ⁷⁹⁴	27.06.1917-24.11.1917	Sur kaymakamlığı	Sayda kaymakamlığı

⁷⁸³ BOA, İ.DH, 1374/14.

⁷⁸⁴ Bahadır, “Bir Şehir Kurma Teşebbüsü: Birüssebi Kazası (1900-1917)”, s. 39; BOA, DH.MKT, 2460/127; BOA, DH.MKT, 690/6.

⁷⁸⁵ BOA, DH.MKT, 690/6; BOA, DH.MKT, 884/60.

⁷⁸⁶ BOA, DH.MKT, 884/60; BOA, İ.DH, 1437/29.

⁷⁸⁷ BOA, İ.DH, 1437/29; BOA, BEO, 3068/230054; BOA, DH.MKT, 623/59; Bahadır, a.g.t., s. 39.

⁷⁸⁸ BOA, İ.DH, 1456/16.

⁷⁸⁹ BOA, İ.DH, 1477/11

⁷⁹⁰ BOA, İ.DH, 1480/9; BOA, İ.DH, 1498/32.

⁷⁹¹ BOA, İ.DH, 1498/32; BOA, BEO, 4293/321905.

⁷⁹² BOA, İ.DH, 1508/76; BOA, İ.DH, 1516/69; Bahadır, a.g.t., s. 42.

⁷⁹³ BOA, İ.DUİT, 45/19; BOA, İ.DUİT, 45/656; Bahadır, a.g.t., s. 42.

⁷⁹⁴ BOA, İ.DUİT, 45/65; BOA, BEO, 4494336989.

مأمورینہ حکامسنہ دار نظامہ در
برخی ماره مأمورینہ بریک مأمورینہ طوبیہ جزائری سدرم فعل و حرکتی دوقوع اول مأمورینہ منسب اولین نظر رہه ویا اداره استغف و اولیہ دستف قناہ
کدوسه مأمورینہ ایتر لکده صکاره ذله استخفاک فذلکسی وحقصافه ذلعلک خلوصی بازر بقانک زکی ذلی استغف ق مأمور اولیہ طرفینہ مأمور
بکوماره مأمور سترک شهاب اولین نظر ره ویا اداره اجرا ایتر جک استغف و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
و حقصافه ذلیه در قوی بود آیه ده بیان اولیہ اصول جملہ حکم اولیہ مأمورینہ مصلحتی اولیہ نظر ره مأمور سترک شهاب اولیہ نظر ره
و یا اداره حاجتده منحن صفتہ مأمور بولندیزور
در دین مصلحتہ غرق و رسوایه جوشیاری دغار دیانه مصلحتی افراد دهر بولنامه و خدمه دهر معدود اولیہ مأمورینک خدمه مأمورینہ طوبیہ و کلامی لازم کلکده مأمورینہ
برای قدیمی و یا ایچ بوزلک الوفی قدر جزیقی نقدی و یا قضی سدرم ارتحضا از جملہ ذلک رویتہ حکامین اجرا قانون و بریدہ برسنه قدیمی ذلی بوزلک الوفی سترک شهاب
الوفی قدر جزیقی نقدی و قضیایه مصلحتی ذلیه مأمورینہ و یا ایتر جک استغف و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
و یا ایتر جک استغف و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
بشخصی در برخی ماره ده بیان اولیہ سترک شهاب مأمورینہ مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
این لوا مصلحتی دها بوقایه ره و مأمورینہ لای و یا ایتر جک استغف و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
لوا اداره مصلحتی ذلیه بوزلک الوفی جزیقی اداره و لایته حکم اولیہ و لایته امریه مقوضه و لایته مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
بدریور و دوسه بوقایه مصلحتی و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
بولنامه مصلحتی در بعضی ماره شرح و مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
انجمنی در سعادتده بولنامه مأمورینہ بریک قانونا جزائری سدرم فعل و حرکتی مأمورینہ و یا ایتر جک استغف و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
یکدی مأمورینہ دینت و قضیایه حکم دینور و اداره سترک شهاب و کلامی مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
مستقیمه اولیہ مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
و دینہ زیادہ جزائری دفرارده معدود بولنامه کاذب مأمورینہ مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
برخی ماره بر اداره مجلسی برده شروع اجرا اولیہ مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
سزایت جوی نقدی صکاره و بریدہ حکم و قراره قضی ماره قانونیه تطبیق و تفسیر سترک شهاب بوزلک الوفی قارن اول ماده قانونیه قرائت ایدر حکم اولیہ مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
کدوسه بیان ایدر لازم داول ماره قانونیه حکم مصلحتی مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
سزایتماره برده مصلحتی مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
انرا دینت سترک شهاب بر بقبر یا ایتر جک استغف و حقصافه ذلیه اعتبار اولیہ وحقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
مقصود برخی ماره مأمورینہ خدمه دهر و قضیایه مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
حکم و اجرا قرائت و لایته اداره مجلسیه استینافا بترک جزیقی اولیہ مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
مجلسیه احوال کلامی جزیقی حکم و اجرا قرائت سترک شهاب دین سترک شهاب و لایته مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
درده بوقصافه استینافا رعاشده بولنامه استینافا دین سترک شهاب و لایته مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
طرفینہ تالیه ایدر بوزلک الوفی مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور
* قرار اخیر ایچا مصلحتی مصلحتی اولیہ مأمورینہ طوبیہ کلامی لازم کلکده مصلحتی بوزلک الوفی و حقصافه ذلیه مدار حکم اولیہ باکر مدار حکم عدل مأمور

Ek D: Kudüs Mutasarrıflığının 1914 Yılında Çizilmiş Bir Haritası⁷⁹⁶

⁷⁹⁶ Harita Kudüs mutasarrıflığının, Osmanlı döneminde çizilmiş ve idari sınırları gösteren en ayrıntılı haritalarından biridir: BOA, DH.MUİ, 165/15; Harita hakkındaki bilgileri sosyal medya hesabından paylaşarak haritadan haberdar olmamı sağlayan Prof. Dr. Ali Fuat Örenç'e müteşekkirim.

Ek E: Zabıt Kayıt Defterlerinin (ZK.d) Kullanım İzni

ARŞİV MALZEMESİNİN KULLANDIRILMASI HAKKINDA

10.06.2022

Filistin Araştırmaları İmar ve Dayanışma Derneği'nin koordinasyonunda yürütölmüş olan Osmanlı Arşivlerinde Filistin Projesi kapsamında Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nden (TKG.KK) temin edilen Filistin zabıt kayıt defterlerindeki (ZK.d) bilgileri, Kudüs'ün Osmanlı son dönemi üzerine doktora araştırması yapan Ali İhsan Aydın'ın tezinde kullanması uygun görölmüşür.

İşbu evrak Ali İhsan Aydın'ın isteği üzerine tanzim edilmiştir.

Filistin Araştırmaları İmar ve Dayanışma
Derneği Başkanı
Mehmet Osmanlıoğlu